

T.C.

DÜZCE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TIPLER VE KİŞİLİKLER ÇERÇEVESİNDE

AHMET CEZBÎ'NİN ŞİİR DÜNYASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif DOĞRUEL

Düzce

2019

T.C.

DÜZCE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TIPLER VE KİŞİLİKLER ÇERÇEVESİNDE

AHMET CEZBÎ'NİN ŞİİR DÜNYASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif DOĞRUEL

Danışman: Prof. Dr. Metin AKKUŞ

**Düzce
Mayıs 2019**

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Bu çalışma jürimiz tarafından *Türk Dil ve Edebiyatı*... Anabilim Dalında oy birliği /
oy çokluğu ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. İlhan Genç

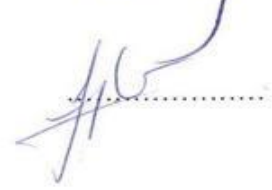
Başkan Akademik Unvanı, Adı-Soyadı

Prof. Dr. Metin Akkuş

Üye Akademik Unvanı, Adı-Soyadı

Doç. Dr. Vildan Coşkun

Üye Akademik Unvanı, Adı-Soyadı

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../201...

(İmza Yeri)
Akademik Unvanı, Adı-Soyadı
Enstitü Müdürü

KISALTMALAR

- Age** : Adı geçen eser
Agm : Adı geçen makale
Agt : Adı geçen tez
Bkz : Bakınız
c. : Cilt
D : Divan
Dç : Divançe
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ds : Destan
ET : Erişim tarihi
G : Gazel
H.z. : Hazreti
K : Kaside
Kş : Koşma
Kt : Kıta
M : Mesnevi
MEB : Milli Eğitim Bakanlığı
Mh : Muhammes
Mr : Murabba
Msd : Müseddes
Msn : Müsemmen
Mn : Münâcat
N : Nazım
Np : Nazım parçaları
Nşb : Nazım şekli belirsiz
Nt. : Naat

- s.** : Sayfa
S. : Sayı
T : Tarih
Vb : Ve benzeri
Vs : Vesaire

ÖN SÖZ

İslâmiyetin kabulünden sonra başlayan Divân Edebiyatı mazmunlar, mefhumlar ve remizler ile örülü bir edebiyattır. Bu kalıplar Klâsik Türk şiirinin her döneminde istisnasız kullanılmıştır. Edebiyat geleneğine sâdik kalan müellifler, münhasır kaynaklarla daha önce söylenmiş bir sözü edebî sanatlar, imgeler ve metaforlar yardımıyla daha farklı ve daha estetik söyleme noktasında birbirleriyle yarışır. Sanatkârlar eserlerine malzeme bulabilmek ve dönem müelliflerinin farkında olmadıkları incelikleri yakalayabilmek adına tüm dikkatleriyle topluma yönelirler. Bu sebeple müellifler eserlerinde oluşturdukları hayalî dünyanın kaynağını yaşadıkları sosyal çevreden ve kültürden esinlenerek oluştururlar.

Gerçek dünyada var olmuş insanı hayal dünyasında yorumlayan müellifler eserlerindeki kahramanları olumlu ve olumsuz yönleriyle okuyucuya sunarlar. Burada amaç toplumun idealize etmiş olduğu örnek insan profiline uygun prototipler oluşturmaktır. Bu prototipler döneme ve müellifin içinde bulunduğu toplumun yaşam anlayışına, dinî inancına ve coğrafi şartlarına vb. durumlara göre değişkenlik gösterebilir. Eserlerde *tip ve kişilik* olarak karşımıza çıkan kahramanlar bazen tarihte belli bir dönemde varlık gösterirken bazen de tamamen kurgu merkezli olabilir. Manzum ve mensur eserlerdeki tip ve kişiliklerin incelenmesi Klâsik Türk Edebiyatını daha iyi yorumlamamızı ve bu edebiyatın “hayattan ve toplumdan kopuk” olduğu yönündeki eleştirileri çürüten bir cevap olması bakımından oldukça önemlidir.

“Tipler ve Kişilikler Çerçevesinde Ahmet Cezbî'nin Şiir Dünyası” isimli tez çalışmada amacımız; eserlerin iskeletini oluşturan *kişiliklerin* ve yüzyılların birikintisiyle meydana gelen âdeta oluşturulduğu toplumların değer yargılarının temsilcisi olan *tiplerin* tespitini yaparak “*tip ve kişilik*” çalışmalarına katkıda bulunmaktır. Tezde, bu konudaki ilk çalışmaların başında gelen Metin Akkuş'un *Nef'i Divanı'nda Tipler ve Kişilikler* adlı çalışması örnek alınmıştır. Çalışma metninin esasını ise İsmail Hakkı Aksoyak danışmanlığında Mahnaz Roohi Maleky tarafından yazılan “Himmetzâde Ahmet Cezbî'nin Divanı” isimli yüksek lisans tez metni oluşturmaktadır. Bu divanı seçmemizin sebebi, Klâsik edebiyat çalışmalarının on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında yazılan eserler hakkında yapılan çalışmaların asgari düzeyde olmasıdır. Ayrıca Ahmet Cezbî'nin eserlerinin tip ve kişilik unsurları bakımından zengin sayılabilecek durumda olması, kaside sayısının çalışmamız için yeterli malzemeyi sunması ve müellif hakkında çalışmanın olmaması da bu metni seçmemizin nedenleri arasındadır.

Çalışmamız “Ahmet Cezbi'nin Hayatı”, “Tipler” ve “Kişilikler” olmak üzere üç ana kısımdan oluşmaktadır. Bu üç ana kısımdan önce tip ve kişilik hakkında genel bilgiler verilmiş okuyucunun konuya hâkimiyetinin sağlanması hedeflenmiştir. Daha

sonra çalışma hakkında; yöntemimiz, başlıklandırma vb. bilgiler verilmiştir. Amacımız tip ve kişilikleri incelemek olduğu için birinci bölümde Ahmet Cezbî'nin hayatı hakkında kısa bir bilgi eklendikten sonra ayrıntılı bilgiler için atıfta bulunulmuştur. Cezbî'nin eserlerinin değerlendirilmesi ve nazım şekillerine dair bilgiler tablo ile verildikten sonra tezin esas metnine geçilmiştir. İkinci bölümde “Tipler” ve alt başlıkları üçüncü bölümde ise “Kişilikler” ve alt başlıkları işlenmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgiler “Giriş” kısmında verilmiştir. Her bölümdeki tipler/kişilikler hakkında bilgi verildikten sonra ilgili beyitler referans bilgileri gösterilerek kaydedilmiştir. Her başlığın ilgili beyitlerinin tamamı verilmemiş daha çok farklı özellikleri verilen, müellifin söz ustalığını ve edebî anlayışını gösteren ya da telmih unsurlarına yer verdiği beyitler özenle seçilmiştir. Kullanılan beyitler esas metindeki haliyle herhangi bir imlâ düzeltmesi yapılmadan alıntılanmıştır. Örneğin, izafet tamlamalarında “ı” olması gereken harfler “i” olarak çalışma metnine bağlı kalmak amacıyla değiştirilmemiştir. Çalışmanın bir tahlil çalışması olmaması ve tezin hacmi de düşünülerek beyitler hakkında yer yer kısa açıklamalar dışında, günümüz Türkçesine çevirme yapılmamıştır.

Tezin sonuç bölümünde ise çalışma sonucunda oluşan genel yargılar akabinde sayısal veriler ve tablolar verilmiştir. Ayrıca tespit edilen tip ve kişilik unsurlarının tamamı *Dizinde* künye bilgisi ile birlikte kaydedilmiştir. Çalışmamızın sonunda ise tip ve kişiliklerin listesi alfabetik düzende verilmiş olup çalışma metnimizin gruplarına ve özelliklerine göre ayrılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Okuyucunun ya da araştırmacının çalışma sonundaki listeden aradığı tipin ya da kişiliğin yerini rahatlıkla bulabilmesi amaçlanmaktadır.

Tez konusu seçiminde ve tezin hazırlanması sırasında tüm idarî ve ders yoğunluğuna rağmen benden desteklerini ve bilgilerini esirgemeyip alanıma olan sevgi ve bağlılığımın artmasını sağlayan değerli danışman hocam Prof. Dr. Metin AKKUŞ'a, lisans ve yüksek lisans eğitimimiz boyunca bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım kıymetli hocam Prof. Dr. İlhan GENÇ' e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca tezin tamamlanması için manevi desteklerini her zaman hissettiğim saygı değer hocam Dr. Eda TOK'a; bizlere rahat çalışma ortamı sağlayan ISAM, Beyazıt İl Halk, Beyazıt Devlet kütüphanelerinin çalışanlarına şükranlarımı sunar, çalışmanın yeni araştırmalara faydalı olmasını dilerim.

Elif DOĞRUEL

İstanbul, 2019

ÖZET**TIPLER VE KİŞİLİKLER ÇERÇEVESİNDE
AHMET CEZBÎ'NİN ŞİİR DÜNYASI****Doğruel, Elif****Yüksek Lisans, Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Metin Akkuş**

MAYIS, 2019, 308 sayfa

Edebi bir metnin kurgulanmasında önemli rol oynayan tipler ve kişilikler Klâsik Türk Edebiyatı döneminin aydınlatılması için incelenmesi gereken ilk unsurlardandır. Tip ve kişiliklerin metinlerde yaygın kullanılması metinlerin anlaşılmasını ve yorumlanmasını kolaylaştırır. Ayrıca manzum ve mensur eserlerde kullanılan tipler ve kişilikler müellifin çağdaş toplum yapısı hakkında bilgi edinmemizi sağlayan tarihi bir kaynak işlevi de görür. Bu çalışmada “Divân Edebiyatında İnsan” temasıyla, on sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılın başında yaşadığı tahmin edilen Himmetzade Ahmet Cezbi'nin eserlerindeki tip ve kişilikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada tiplerin temsili bir örneği seçilmiş benzerleriyle birlikte sınıflara ayrılmışlardır. Kişilikler ise metindeki kullanım alanlarına göre (dinî, tarihi, vb.) kümelendirilmiştir. Tüm tip ve kişilikler tanık beyitleriyle gösterilmiş çalışmanın sonuna dizin eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Klâsik Türk Edebiyatı, İnsan, Tip ve Kişilik, Himmetzâde Ahmet Cezbî.

ABSTRACT**AHMET CEZBI'S POETRY WORLD WITHIN THE FEATURES
OF LITERARY TYPES AND PERSONALITIES****Doğruel, Elif****Master Degree, Department of Turkish Language and Literature****Thesis Advisor: Prof. Dr. Metin Akkuş**

MAY, 2019, 308 page

Types and personalities that play an important role in fictionalising a literary text Classical Turkish Literature is one of the first elements need to be examined for the clarification of the period. Widespread use of types and personalities in texts facilitates the understanding and interpretation of texts. In addition, the types and personalities used in the poetical and prosaic works serve as a historical source that enables us to learn about the contemporary society structure of the author. In the present study, thematic title of "Human in Divan Literature" Himmetzade Ahmet Cezbi who was supposed to live at the end of the eighteenth beginning of the nineteenth century. It will be tried to identify types and personalities in his works. In our study a representative of the types the sample is grouped together with their chosen similar. The personalities are clustered according to their usage areas in text (religious, historical etc.). All types and personalities with witness couplets the directory has been added to the end of our study.

Keywords: Classical Turkish Literature, Human, Types and personalities, Himmetzâde Ahmet Cezbî.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

JÜRİ ÜYELERİNİN İMZA SAYFASI.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
KISALTMALAR	I
ÖN SÖZ.....	III
ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI

GİRİŞ	1
Kişilik/Şahsiyet Hakkında	3
Tip/Karakter Hakkında.....	4
Çalışmamız Hakkında.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

Ahmet Cezbi'nin Hayatı	13
Eserleri	14
Divan Metninin Değerlendirilmesi.....	15
Divançe Metninin Değerlendirilmesi	21
Mesnevi Metninin Değerlendirilmesi.....	23

İKİNCİ BÖLÜM: TİPLER

1. TAHAYYÜLİ/TASAVVURİ TİPLER (HİKAYE-DESTAN-MASAL KAHRAMANLARI, KARAKTERLER).....	24
1.1. Aşık	24
1.1.1. Aciz (Kemter, Muztar, Müflis, Natüvan, Zebun).....	29
1.1.2. Aşüfte	30
1.1.3. Avare.....	30
1.1.4. Bende (Bkz. Esir)	32
1.1.5. Bimar (Mariz)	34
1.1.6. Çaker (Bkz. Esir).....	34
1.1.7. Deli (Bkz. Mecnun).....	35
1.1.8. Derdmend.....	36
1.1.9. Divane (Bkz. Mecnun).....	37
1.1.10. Esir (Bende, Çaker, Gulam, Kul).....	40

1.1.11. Fakir (Geda).....	40
1.1.12. Geda (Bkz. Fakir)	41
1.1.13. Gulam (Bkz. Esir).....	42
1.1.14. Kemter (Bkz. Aciz)	43
1.1.15. Kul (Bkz. Esir)	43
1.1.16. Mariz (Bkz. Bimar)	44
1.1.17. Mecnun (Deli, Divane, Şeyda)	44
1.1.18. Meczup	45
1.1.19. Meftun	46
1.1.20. Muztar (Bkz. Aciz)	47
1.1.21. Mübtela.....	47
1.1.22. Müflis (Bkz. Aciz)	48
1.1.23. Natüvan (Bkz. Aciz)	48
1.1.24. Şeyda (Bkz. Mecnun)	49
1.1.25. Uşşak (Bkz. Aşık).....	50
1.1.26. Üftade	50
1.1.27. Valih.....	51
1.1.28. Zebun (Bkz. Aciz)	51
1.2. [Sevgili] (Canan, Dilber, Maşuk, Peri, Yar vd.)	51
1.2.1. Aşina	53
1.2.2. Bigane	54
1.2.3. Canan.....	54
1.2.4. Dilber	56
1.2.5. Dildar	58
1.2.6. Dost	59
1.2.7. Habip	59
1.2.8. Mahbup	60
1.2.9. Maşuk	61
1.2.10. Nigar	62
1.2.11. Peri.....	63
1.2.12. Yar	65
1.3. Rakip	66

1.3.1. Adu(vv)/ Aduvvullah	68
1.3.2. Ağyar / Gayr	69
1.3.3. Deccal.....	72
1.3.4. Derban	72
1.3.5. İfrit.....	73
1.3.6. Kafir /Küffar	73
1.4. Rint	74
1.4.1. Harabati (Ehli Harabat)	77
1.4.2. Mest / Mestane	77
1.5. Zahit.....	78
1.5.1. Abit	82
1.5.2. Hace	83
1.5.3. Sufi	85
1.6. Hikaye Kahramanları	86
1.6.1. Ferhat	86
1.6.2. Kays (Bkz. Mecnun)	87
1.6.3. Leyla	87
1.6.4. Mecnun (Kays).....	89
2. MESLEK TİPLERİ	92
2.1. Cariyye	92
2.2. Casus.....	94
2.3. Cellat.....	94
2.4. Katip	95
2.5. Leşker	96
2.6. Meddah.....	97
2.7. Mellah	98
2.8. Pasban	98
2.9. Pehlevan	99
2.10. Süvar.....	99
2.11. Tabip.....	100
3. TEMSİLİ TİPLER.....	101
3.1. Süreyya	101
4. DİNİ-TASAVVUFİ TİPLER	102
4.1. Abdal	102

4.2. Agah (Bkz. Arif)	105
4.3. Alim (Dana).....	105
4.4. Asdika	106
4.5. Arif (Agah)	106
4.6. Aziz	109
4.7. Cehud.....	109
4.8. Dana (Bkz. Alim)	110
4.9. Derviş (Bkz. [Eren])	110
4.10. Ekmel.....	112
4.11. Enbiya.....	112
4.12. [Eren] (Evliya, Derviş, Veli, Veliyullah).....	113
4.13. Etkiya.....	114
4.14. Evliya (Bkz. Eren)	115
4.15. Fasık.....	115
4.16. Günehkar	116
4.17. Hakan (Bkz. Padişah)	117
4.18. Hünkar (Bkz. Padişah)	117
4.19. İmam.....	117
4.20. Kafir (Küffar)	118
4.21. Kamil/Kemal.....	119
4.22. Küffar (Bkz. Kafir)	120
4.23. Mücahit	120
4.24. Mücrim.....	121
4.25. Mümin	122
4.26. Münkir.....	122
4.27. Mürit.....	123
4.28. Mürşit	124
4.29. Müselman	125
4.30. Müznib / Müznibin	125
4.31. Padişah / Hakan / Hünkar / Sultan / Şah	126
4.32. Pir / Piran	128
4.33. Pişva.....	129
4.34. Putperest	129
4.35. Salik	130
4.36. Sultan (Bkz. Padişah)	131
4.37. Şah (Bkz. Padişah).....	132

4.38. Şakir.....	132
4.39. Üstat.....	132
4.40. Veli (Bkz. [Eren]).....	132
4.41. Zakir	134
5. TOPLUMSAL TIPLER	134
5.1. Ahmak	134
5.2. Akil.....	135
5.3. Ayyaş (Sekran).....	136
5.4. Bay	137
5.5. Cahil/Nadan	137
5.6. Düşman.....	137
5.7. Fahişe.....	138
5.8. Gaddar (Bkz. Zalim)	139
5.9. Gafil	139
5.10. Garip.....	139
5.11. Katil	141
5.12. Mekkar	141
5.13. Mihman	142
5.14. Nadan/ Cahil	142
5.15. Pelid	142
5.16. Saki	143
5.17. Sekran (Bkz. Ayyaş).....	145
5.18. Serseri.....	145
5.19. Server.....	146
5.20. Seyyah.....	146
5.21. Yaran	146
5.22. Yoldaş	147
5.23. Zalim (Gaddar).....	147
5.24. Zenan	148
6. GRUP TIPLERİ	148
6.1. Aliaba/Ehlibeyt.....	148
6.2. Ashab	149
6.3. Bayrami.....	150
6.4. Ehil.....	151
6.5. Ehli Aşk	152
6.6. Ehlibeyt/Aliaba	153

6.7. Ehli Cürm.....	153
6.8. Ehli Derd	154
6.9. Ehli Dil.....	154
6.10. Ehli Din.....	155
6.11. Ehli Gaza	156
6.12. Ehli Hakk	156
6.13. Ehli Hal.....	157
6.14. Ehli Harabat (Bkz. Harabati)	157
6.15. Ehli Hüner.....	157
6.16. Ehli İsyân	158
6.17. Ehli Kemal	158
6.18. Ehli Küfr	158
6.19. Ehli Mana.....	158
6.20. Ehli Sanem	159
6.21. Ehli Sıdk.....	159
6.22. Ehli Süluk.....	159
6.23. Ehli Şefik.....	159
6.24. Ehli Şirk	159
6.25. Ehli Tarikat/Ehli Tarik.....	159
6.26. Ehli Tuğyan.....	160
6.27. Ehli Vefa.....	160
6.28. Ehlullah	160
6.29. Erbab	161
6.30. Erbabı Fen	161
6.31. Erbabı İstihkak.....	161
6.32. Erbabı Refik.....	162
6.33. Erbabı Zevk	162
6.34. Hariciler	162
6.35. Kıbtiyyan.....	164
6.36. Melamiye	164
6.37. Nesara	166
6.38. Ümmet	166
6.39. Yecuc	167
6.40. Yehud.....	168

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KİŞİLİKLER

1. DİNİ KİŞİLİKLER	169
1.1. Dört Halife (Çar Yar)	169
1.1.1. Ali (Aliyyülmürteza / Ebütürab / Fahrialem / Haydar vd.)	170
1.1.2. Aliyyülmürteza (Bkz. Ali)	176
1.1.3. Atik (Bkz. Ebubekir)	176
1.1.4. Bu Bekr (Bkz. Ebubekir)	176
1.1.5. Ebu Bekir (Atik, Bu Bekir, Sıddik, Yarigar)	176
1.1.6. Ebütürab (Bkz. Ali)	178
1.1.7. Faruk (Bkz. Ömer)	178
1.1.8. Haydar (Bkz. Ali)	178
1.1.9. Haydarikerrar (Bkz. Ali)	178
1.1.10. Haydariyezdani (Bkz. Ali)	178
1.1.11. Murtaza (Bkz. Ali)	178
1.1.12. Osman (Zinureyn)	178
1.1.13. Ömer (Faruk)	180
1.1.14. Sıddik (Bkz. Ebu Bekir)	182
1.1.15. Yarigar (Bkz. Ebu Bekir)	182
1.1.16. Zinureyn (Bkz. Osman)	182
1.2. Dört İmam (Çar İmam)	182
1.2.1. İmam Ebu Hanife [İmamazam]	182
1.2.2. İmam Hanbel [Ahmed bin Hanbel]	183
1.2.3. İmam Malik [Malik bin Enes]	184
1.2.4. İmam Şafi [Muhammed b. İdris Şafi]	186
1.3. On İki İmam	186
1.3.1. Ali (Bkz. Çar Yar)	187
1.3.2. Ali Musi Rıza [Ali er-Rıza]	187
1.3.3. Askeri [Hasan el-Askeri]	189
1.3.4. Cafer Sadık	189
1.3.5. Hasan	191
1.3.6. Hüseyin (Şahişehid, Şahikerbela)	193
1.3.7. Kazım [Musa el Kazım]	195

1.3.8. Mehdi [Muhammed b. Hasan el Mehdi / Mehdi el Muntazar]	196
1.3.9. Muhammed Bakır	197
1.3.10. Naki [Ali el-Hadi]	198
1.3.11. Şahıkerbela (Bkz. Hüseyin)	199
1.3.12. Taki [Muhammed Taki]	199
1.3.13. Zeynel Abidin.....	201
1.4. Peygamberler	202
1.4.1. Adem.....	203
1.4.2. Ahmed (Bkz. Muhammed)	206
1.4.3. Ahmedimuhtar (Bkz. Muhammed)	206
1.4.4. Emirülmüminin (Bkz. Muhammed, Ömer, Ali).....	206
1.4.5. Fahrialem (Bkz. Ali, Muhammed).....	206
1.4.6. Fahrıcıhan (Bkz. Muhammed).....	207
1.4.7. Fahrıhabib (Bkz. Muhammed)	207
1.4.8. Fahrıkainat (Bkz. Muhammed)	207
1.4.9. Habibiekrem (Bkz. Muhammed)	207
1.4.10. Habibimücteba (Bkz. Muhammed)	207
1.4.11. Halil (Bkz. İbrahim)	207
1.4.12. Hızır	207
1.4.13. İbrahim (Halil).....	208
1.4.14. İlyas.....	210
1.4.15. İsa (Mesih).....	211
1.4.16. Kelim (Bkz. Musa).....	213
1.4.17. Mahmud (Bkz. Muhammed)	213
1.4.18. Mesih (Bkz. İsa)	213
1.4.19. Muhammed (Ahmet, Habibiekrem, Mahmut, Mustafa, vd.)	213
1.4.20. Musa (Kelim)	220
1.4.21. Mustafa (Bkz. Muhammed).....	222
1.4.22. Mücteba (Bkz. Muhammed).....	222
1.4.23. Mükerrerem (Bkz. Muhammed)	222
1.4.24. Nuh.....	222
1.4.25. Resul – Resuli Kibriya (Bkz. Muhammed)	223

1.4.26. Resulullah (Bkz. Muhammed).....	223
1.4.27. Süleyman	223
1.4.28. Şit	224
1.4.29. Ulema (Bkz. Muhammed).....	225
1.4.30. Yakup	225
1.4.31. Yunus.....	226
1.4.32. Yusuf (Yusufikenan)	227
1.4.33. Yusufikenan (Bkz. Yusuf).....	229
2. DİĞER DİNİ KİŞİLİKLER.....	229
2.1. Fatıma (Zehra).....	229
2.2. Havva.....	231
2.3. Meryem	232
2.4. Veysel Kareni.....	233
2.5. Zehra (Bkz. Fatıma).....	234
2.6. Zeliha (Bkz. Züleyha).....	234
2.7. Züleyha (Zeliha)	234
3. TARİHİ-EFSANEVİ KİŞİLİKLER	235
3.1. Dara	235
3.2. Feridun	236
3.3. Firavun	237
3.4. İbni Mülcem.....	239
3.5. İskender (Sikender).....	239
3.6. Kahraman	240
3.7. Nemrut.....	241
3.8. Neriman.....	242
3.9. Rüstem.....	243
3.10. Sam	245
3.11. Sikender (Bkz. İskender)	245
3.12. Sultan Hamid Han?.....	245
3.13. Süleyman	246
3.14. Şeddad	247
3.15. Yezit	248
4. MUTASAVVİF KİŞİLİKLER.....	251
4.1. Ak Şemseddin	251
4.2. Cemaleddinzade?	251

4.3. Hacı Bayram Veli	252
4.4. Hallac Mansur	253
4.5. Himmet Efendi.....	254
4.6. Behaeddin [Şeyh Beha Behaeddin]	255
4.7. Şeyh Mustafa?	256
4.8. Şeyh Yahya [Yahya Şirvani]	257
5. BİLGİN KİŞİLİKLER	258
5.1. Fisagur	258
5.2. Lokman	259
6. EDEBİ KİŞİLİKLER	260
6.1. Hayati?	260
6.2. Nesimi/Seyyid Nesimi	261
6.3. Selman [Selman-ı Savecî].....	261
SONUÇ.....	263
KAYNAKÇA	268
DİZİN	283
ÇALIŞMADA YER ALAN TİPLER LİSTESİ.....	299
ÇALIŞMADA YER ALAN KİŞİLİKLER LİSTESİ.....	302
ÇALIŞMADA YER ALAN TİP VE KİŞİLİKLERİN LİSTESİ.....	304

GİRİŞ

Edebi metinlerin oluşturulmasında en önemli unsur insandır. Müellif metinlerini günlük yaşamda karşılaştığı kişilerden ve olaylardan esinlenerek kurgular. İşlenen tüm temalar insanla ilgilidir ve topluma hitap eder. Kahramanları hayvanlardan oluşan fabıllarda dahi verilmek istenen anlam doğrudan insanı hedef alır. Mevlânâ'nın *Mesnevî'sinde*, Şeyhî'nin *Harnâme'sinde*, *Kelile-Dimne* ve *La Fontaine* masallarında, *Hayvan Çiftliği* gibi birçok roman ve hikâyelerde hayvanların konuşturularak insanlara yaşam dersi ve nasihat verildiği görülür. Bu sebeple eserlerin ana malzemesi olan kahramanların tespit ve analizi metnin doğru anlaşılması için oldukça önemlidir. Metinlerdeki olay akışını sağlayan bu kahramanlar aracılığıyla müellifin hayal dünyasına ve dönemine dair somut bilgiler elde edebilir ve çıkarımlarda bulunabiliriz.

Eserini kaleme almak için topluma yönelen müellif gerçek hayatta var olan kişileri hayal dünyasında kurgular, onlara sosyal anlayışına göre yeni roller, görevler ve görünüşler verir. Böylece müellif vermek istediği mesajı topluma rahatlıkla ulaştırır. Müellifin kurgu dünyasında oluşturduğu insanlar sembol haline getirilmiş kahramanlardır. Bu kahramanların bazıları kendine özgüdür, bireysel özellikleri vardır, genelleştirilemezler; bazıları ise belli davranış kalıpları içerisinde olan ve aynı özellikleri barındıran insanları ya da grupları iyi ve kötü yönleriyle temsil ederler. Edebî eserlerde yapıtaş görevinde olan insan; rolleri ve taşıdığı özellikler bakımından tip/karakter veya kişilik/şahsiyet olarak sınıflandırılır.

Klâsik Türk Edebiyatı alanında bu konuda çalışmaları olan Metin Akkuş tip ve kişilik tanımını şu şekilde yapmıştır: *Şahsiyet, gerçek yaşamıyla var olmuş ve tarihî süreç içinde herhangi bir coğrafyada hayat sürmüş insandır. İnsanın ikinci ve üçüncü görünümü olan tip ve karakterler ise, müellifin okuyucusuna vermek istediği mesaja göre, zihninde şekillendirdiği insanlardır. Bunlar gerçek yaşamda var olmamış, ancak yaşamış şahsiyetlerin dikkat çekici özelliklerini kendilerinde toplamışlardır. Karakter daha devingen bir insan örneğidir. Edebî eser boyunca silik*

bir görüntü olmaktan çıkıp âdeta yaşayan bir organizmaya dönüşür. Tip ise, karakterlere göre daha yüzeysel ve dondurulmuş bir insan görüntüsüdür.¹

Kişilik ada bağlıdır, basmakalıp davranışlar sergilemez. Davranışları değişkendir. Tip, belirgin davranışların temsilcisidir. Yüzyıllar boyu oluşan kültür, olgunlaşma sürecinde tipini de yetiştirip, eksik-aksak taraflarını tamamlayıp düzeltiyor. Olgun şeklini alan (tamamlanan) tip, toplumun temel değerlerini temsil eder (dünyevi aşktan ilahi aşka geçişi temsilde âşık tipinin bir görünüşü olan Mecnun'da olduğu gibi).²

Görüldüğü gibi edebi metinlerdeki kahramanlar müellif tarafından rastgele oluşturulmamıştır. Her kişiliğin ve tipin metin içerisinde bir görevi vardır. Bazen tamamen hayal ürünü olan bazen de tarihin tozlu sayfalarında karşımıza çıkan daha önce varlığını bilmediğimiz ya da bildiğimiz bu kahramanlar müellifin amacına hizmet ederler. Bu sebeple dönemlerinin tarihine ve estetik anlayışına ışık tutan tip ve kişiliklerin incelenmesi Klâsik Türk Edebiyatı metinlerinin anlam derinliğine ulaşılmasında yardımcı olur.

Akkuş tip ve kişilik çalışmalarında oluşturulan gruplandırmaların eserlerin verdiği malzemeye göre farklılık gösterebileceğini, yeni grupların eklenebileceğini ya da var olan grupların çıkarılabileceğini ifade etmektedir. Aşağıdaki tabloda Akkuş'un *Nef'i Divanı'nda Tipler ve Kişilikler* çalışması için oluşturduğu grup başlıkları verilmiştir:³

¹ Metin Akkuş, *Klasik Edebiyatta Tipler*, Türk Edebiyatı Tarihi C.II, Ed. Talât Sait Halman vd., TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2006, s.395.

² Akkuş, *Nef'i Divanı'nda Tipler ve Kişilikler*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1995, s. 20.

³ Akkuş, age, 1995, s. 15.

Varlık
Cansız-Canlı
Hayvan-Bitki-İnsan
Tip/Kişilik

A

Tip

1. Tahayyüli/Tasavvuri Tipler
2. Temsili Tipler

B

Kişilik

1. Dini Kişilik
2. Tarihi-Efsanevi (Destani-Mitolojik) Kişilikler
3. Edebi Kişilikler
4. Sanatkâr Kişilikler
5. Mutasavvıf Kişilikler
6. Bilgin Kişilikler

Kişilik/Şahsiyet Hakkında

Kişilik insanla alakalı her şahsî durumu kapsayan genel bir kavramdır. İnsan kişiliği döneminin önemli tarihi olaylarından, sosyal ve kültürel alanlarından, coğrafi konumundan, doğal afetlerden, çağının ekonomik durumundan etkilenir. Her insanın kişilik özellikleri, sevdikleri ve sevmedikleri şeyler, alışkanlıkları, olaylara verdikleri tepkiler kendine özgüdür. Fiziksel olarak birbirine çok benzeyen ikiz kardeşlerin dahi kişilik özellikleri birbirlerinden farklıdır. Toplum farklı kişilik özelliklerine sahip bireylerden oluşmaktadır. Kişilik kavramı sosyoloji, tarih, dinler tarihi, psikoloji, felsefe ve edebiyat gibi bilimlerin inceleme alanlarına giren ve geniş araştırma imkânlarına sahip olan disiplinler arası bir kavramdır. Bireylerde görülen genel kişilik özellikleri sosyolojinin, kişiye özgü özellikler ise psikolojinin konusunu oluşturur.

Kişilikler/Şahsiyetler tarihte var olmuş, belli bir zaman diliminde yaşadığı ispat edilebilen insanlardır. Şahsiyetlerin doğumu, ölümü, yaşadığı coğrafya bellidir. Hakkında çok az bilgi bulunan şahsiyetler de vardır ancak bu şahsiyetlerin gerçek

hayatta tarihî bir süreçte yaşadığı kaynaklar dâhilinde ispat edilebilir. Çoğu zaman bir târîkate ya da dine mensup olması yönüyle ya da tarihteki bir başarısıyla veya ilim ve irfanlarıyla ön plana çıkan kişilikler müellifler tarafından genellikle memduhunu övmek için benzetme amacıyla kullanılır. Bu sebeple kişiliklerin en yoğun olarak kullanıldığı nazım şekli kasidelerdir. Manzumelerde kullanılan kişiliklerin incelenmesi ile müellifin yaşadığı yüzyıl aralıkları tahmin edilebilir ve yine müellifin yerdiği ve övdüğü kişilikler sayesinde dini anlayışı, edebi görüşü, kişiliği ve ideolojisi hakkında yorumlar yapılabilir. Eserlerdeki kişiliklerin tespiti özellikle hakkında az bilgi bulunan şairlerin tanınması ve ilim âlemine tanıtılması için önemlidir.

İngilizcede karşılığı “personality” olan kişilik kavramı, Yunanca “persona” sözünden gelmekte olup eski Yunan tiyatrosunda aktörlerin kullandığı “maske” anlamını taşımaktadır. Kişilik kavramı, dilimizin en soyut sözcüklerinden biridir; çok yönlü karmaşıktır. İrade, zekâ, duygu, heyecan, mizaç, biyolojik yapı, soya çekim, çevre etkileri, sosyo-ekonomik etkenler gibi pek çok özellik kişiliğin içeriğinde yer alır.⁴ Karakter, şahsiyet, mizaç, huy, benlik, kendilik ve kimlik gibi kavramlar günlük konuşmalarda kişiliğin yerine kullanılan kavramlardan bazılarıdır. Bu kavramlar tam olarak kişilik kavramına denk gelmese de kişilikle alakasız da değildir.⁵

Kişilik kavramının birbirinden farklı tanımları vardır. Öyle ki her çalışmada başka şekillerde ifade edilir. Bu durum kişilik kavramının her alanı içine alan genel bir kavram olmasından da kaynaklanır. Kısaca özetleyecek olursak; edebiyat bilimi tanımlarında kişilik kavramı var olduğu tarihi kayıtlarla ispat edilebilen ve kendine özgü özellikleri olduğu konusunda birleşirler. Kişilikler geçmişteki ve günümüzdeki görünüşüyle metin içerisinde yorumlanırlar.

Tip/Karakter Hakkında

Her toplumun dini inancı, ideolojisi, ekonomik durumu, kültürü birbirinden farklıdır. Bu farklılık edebi eserlerde en belirgin şekilde tiplere yansır. *Osmanlı*

⁴ Tuncel Altınköprü, *Şahsiyet Analizi*, Dokuzuncu Baskı, Hayat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 19.

⁵ Hayati Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Yayınları, İstanbul, 2009, s.163.

*edebiyatında kendine has çizgilerle tasvir edilen tiplerin her biri ayrı bir hayat görüşünü temsil eder.*⁶ Tipler/Karakterler gerçek dünyada var olmuş insanların yansımalarıyla oluşturulmuş olumlu ve olumsuz yönleri olan ve genellikle kendi aralarında zıtlık özellikleriyle ön plana çıkarılan (rint ve zahit, âşık ve rakip, dost ve düşman gibi) semboller haline gelmiştir. Başka bir deyişle tipler gerçek hayatta var olmamış ve müellif tarafından çağdaş dönemdeki insanlardan esinlenerek oluşturulmuş kopyalardır. Müellif tarafından oluşturulan her tip aslında toplumda ya olması istenilen ya da var olması istenilmeyen insan veya gruplara dikkat çekmek için kurgulanır. Tiplerin olumlu ya da olumsuz yönleri müellifin bakış açısına göre metin içerisinde yögrularak okuyucuya sunulur. Tiplerin manzumelerde karşıt tipleriyle birlikte kullanılması müellif tarafından verilmek istenen mesajın belirginleştirilmesi için önemlidir.

Tipler oluşturulduğu dönemin bir parçası haline gelirler. İçinde buldukları dönemi etkiledikleri gibi gelecekte de varlıklarını sürdürebilirler. Geçmişte oluşturulan bazı tiplerin bugün hala anlatılmak istenilen bir olayda alt ve üst sınır olarak kullanılması bu durumu kanıtlar. Örneğin tarihte bir kalıp haline gelmiş olan *Ferhat* tipi günümüzde aynı anlam ve işleviyle, aşkı ve sevgiyi yoğun şekilde yaşayan kişileri temsil etmek için kullanılır. Müellifler içinde buldukları dönemin toplum anlayışına uygun tipler oluştururlar. Tipler, kişilikler gibi sabit ve değişmez özelliklere sahip değildirler. Değişen medeniyet, sosyal hayat ve toplum yapısıyla beraber tiplerin görünüşleri de değişebilir. Hatta bugün olumlu anlamda kullanılan bir tip gelecekte olumsuz manada karşımıza çıkabilir.

Edebiyat Üstüne Yazılar kitabında Murat Belge tipi “*bireysel özelliklerinden, yani çeşitli huyları, davranışları, duygulanış ve düşünüş biçimleri, içsel gelişim ve değişimlerden pek fazla söz söylemeyip, daha çok dıştan görünüşüyle ele alınan, nesnel şekilde gösterilen, benzerlerinin temsilciliğini yapabilmek için genel niteliklerle donatılmış, öncelikle toplumsal gerçekliğin bir kesitini yansıtan ve bu arada kendi hayatını yaşamaya pek fırsat bulamayan kişidir*” şeklinde tanımlar. *Tip, bireyselliklerinden bir şey yitirmeksizin, birtakım genel kategorilerin veya çağdaş*

⁶ Ahmet Atillâ Şentürk, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Süff yahut Zâhid Hakkında*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 1.

özelliklerin de temsilciliğini yapabilen, yani “tipik” olan roman kişilerini anlatır.⁷ Klâsik Türk Edebiyatı metinlerinde de tiplerin görünüşü ve kullanım şekli tamamen aynıdır.

Belge’ye göre tip’in bireysel özelliklerinden çok genel nitelikleri yansıtan bir kişi olması kolay kalıplaşmasına yol açar. Belge, klişeleşmiş roman kişisi için “stereotip” kavramını kullanmıştır. “Stereotip”, yazarın gerçek anlamda bir insan yaratmadığı, zaten yaratılmış, orta malı olmuş kişileri kopya ettiği zaman ortaya çıkan roman kişisidir. Böyle bir romancı önümüze cimri’yi koyduğunda, cimri bir insan üzerine yeni bir şey görmüş, eser yoluyla yaşamış olmayız. O romana kadar yazılmış çeşitli eserlerde karşılaştığımız cimri tipi bir kez daha tekrarlanmış olur.⁸ Bu durum Klâsik Türk Edebiyatı metinlerinde kullanılan tipler için de aynıdır. Örneğin; *rakip* tipi her manzumede aynı özellikte âdeta sürekli tekrarlanıyormuş gibi kullanılır. Divan Edebiyatı zaten belirli manzumlar, remizler ve kalıplarla oluşturulmuş bir edebiyattır. Sevgilinin ya da rakîbin tüm metinlerdeki kullanımı, güzellik ya da yergi unsurları aynı olmakla birlikte amaç aynı malzemeyi kullanarak en güzel sözü ve inceliği yakalama üzerine kurulmuştur. Bu sebeple kullanılan tipler aynı olsa dâhi sözü söyleme şekli, kullanılan sanatlar ve manzumelerin edebîlik yönü birbirinden çok farklıdır.

Mehmet Kaplan *Tip Tahlilleri* kitabında bu konuda “Eski çağlara ait destanlar ile mesnevilerde, umumiyetle, karakterleri aynı kalan kişilere rastlanır. Tip adı verebileceğimiz bu basit ve sabit karakterli kişiler küçük farklarla, aynı devirde yazılan başka eserlerde de görülür. Tip kelimesi bu bakımdan da onlara uygun düşer. Zira “şahsiyet” yegâne olduğu halde, tip, küçük farklarla, başka eserlerde de karşımıza çıkar. Tipler sosyal bakımdan manâlidir. Onlar muayyen bir devirde toplumun inandığı temel kıymetleri temsil ederler. Bunların arasında toplumun sevmediği, küçük gördüğü, alay ettiği tipler de vardır⁹ şeklinde ifade etmiştir.

⁷ Murat Belge, *Edebiyat Üzerine Yazılar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994. 20-23.

⁸ Belge, *age*, s. 22.

⁹ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar III-Tip Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s.5.

E.M. Forster, roman kişilerini yalınkat (düz) kişiler, yuvarlak kişiler olarak ikiye ayırır. *Yalınkat (düz) kişilere on yedinci yüzyılda “humour” adı verilirdi; bunlara kimi zaman “tip”, kimi zaman “karikatür” de denmektedir. Katıksız biçimiyle yalınkat (düz) roman kişisi, tek bir nitelik ya da düşünceden oluşur. Bir roman kişinin çok yönlü olmadığını anlamak için, inandırıcı bir biçimde bizi şaşırtabiliyor mu, şaşırtamıyor mu ona bakarız. Eğer hiç şaşırtmıyorsa yalınkattır. Yalınkat kişiler romanda ne zaman ortaya çıksalar, kolayca tanınırlar. Okuyucunun bakan gözü değil de, gönül gözü tanır onları; bakan gözler, kişileri ancak özel adları geçtikçe görür.*¹⁰

*En saf şekilde düz bir karakter, tek bir fikrin veya niteliğin sembolüdür. Eğer düz karakterler, birden fazla nitelik veya unsura sahip olmaya başlarsa, yuvarlak karakterler olmaya da başlarlar. Parma Prensesi veya Lengrandin gibi sayısız düz karakterler vardır. Bu düz karakterlerin her biri, tek bir cümle ile tanımlanabilirler. Prenses, ‘Nazik olmaya dikkat etmeliyim’ cümlesiyle özetlenebilir bir karaktere sahiptir ve dikkatli olmaktan başka bir şey yapmaz. Düz karakterler, yazarı söylemek istediğini tek bir darbeye ifade edebilmesini kolaylaştıran unsurlardır ve tekrar takdim edilmeleri gerekmediğinden, geliştirilmeleri gerekmediğinden el altında hazır bulduklarından ve kendi atmosferlerini beraberlerinde taşıdıklarından, romancı için çok faydalıdır. Düz karakterlerin okuyucu tarafından hatırlanması, önemli bir noktadır. Bu karakterler, şartlar tarafından değişikliğe uğratılmadığı için, okuyucunun belleğinde kolayca kalabilirler.*¹¹

Henry James *The Princess Casamassima*'nın ön sözünde karakterin ortaya çıkışıyla ilgili “*Bir karakter, ortaya çıkışı ve bundan sonra takip ettiği gelişme süreci içinde ilgi çekici olur. Bu, tıpkı bir merasim alayının yavaş yavaş gösterisini tamamlaması gibidir. Eğer bu olayda her şeyi aynı anda görürsek, merasimin sadece bir kalabalığa dönüştüğüne şahit oluruz*”¹² der.

¹⁰ E.M.Foster, *Roman Sanatı*, Çeviren: Ünal Aytür, Adam Yayınları, İstanbul, 1985, s.108-119.

¹¹ Philip Stevick, *Roman Teorisi*, Çeviren: Sevim Kantaroğlu, Gazi Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 172-173.

¹² Stevick, age, s.59.

*Romanda prototip olacak kimsenin, toplumun birçok özellikleri kişiliğinde taşıması gerektiğine inanan romancılarımız, roman kişisinde bireysel, kişisel olan özellikleri değil, genel toplumsal olan özellikleri aramışlardır. A. Şinasi Hisar'ın protagonistleri, Gürpınar'ın bütün insanları, Yakup Kadri'nin Seniha'sı, Naim Efendi'si, hepsi birer toplumsal tiptir.*¹³

Geçmiş zamanlarda oluşturulan tiplerin zamanla başka karşılıkları da olabilir. Oluşan yeni tiplere temsili tipin özelliği verilmekle beraber yeni anlamlar ve roller de verilebilir. Mine Mengi, *Bir Osmanlı Efendisi'nin Çizdiği Çelebi Tipi* adlı makalesinde çelebi tipini “Zaman içerisinde molla, seyyid, bey, efendi, beyefendi vb. unvanları karşılayan kelime, unvan olarak kullanımının yanısıra geçmişten günümüze toplumda aranan, istenen bazı ortak değerlere sahip örnek insan tipi olarak kültür tarihimizdeki yerini almıştır”¹⁴ şeklinde açıklamıştır. Görüldüğü gibi günümüzde çelebi tipini karşılayan birçok isim sıfat ve tip olmakla birlikte bu tiplerin hepsi kibar, zarif, beyfendi kavramlarının karşılığı olarak kullanılır.

Tipler belli kalıplara girerken aynı durum şahsiyetlerde görülmez. Bu konuda Kaplan; “Şahsiyette ferdilik ön plana geçerse de, tip ve karakterden ayıran da bu “belli bir kalıp” a girmeyiştir. Bununla beraber, en orijinal şahsiyetler dahi, bazı yönleriyle toplumun belli inançlarını benimseyebilirler. Fakat onların davranışları hiçbir zaman basmakalıp değildir”¹⁵ şeklinde belirtmiştir.

Edebi eserin içinde yaratıldığı toplumun genel özelliklerini yansıtması beklenir. Toplumun bir tipi kabulü ve tipin ortak bir kavramının oluşması için uzun bir zaman ve kültür birikimi gereklidir. Öyle ki *derviş* tipi ya da *mecnun* tipi denildiğinde herkesin aklında benzer özellikler ve benzer görüntüler canlanır. Bu durum klâsik Türk edebiyatında tiplerin belli kalıplarla klasikleşmiş olduğunu da gösterir. Ancak bu kalıpların dışına çıkan tipler de vardır. Örneğin “ahmak” tipi genellikle âşık için kullanılırken Ahmet Cezbi'nin *Divan*'ında *dini gerçekleri göremeyen, gönül gözü kapalı gaflet halinde olan insanı* temsil eden bir tip olarak

¹³ Belge, age, s.18.

¹⁴ Mine Mengi, *Divan Şiiri Yazıları*, Akçağ Yayınları, 2010, s. 246.

¹⁵ Kaplan, age, s. 7.

kullanılmıştır. Tipler incelenirken metinlerdeki kullanım şekline ve müellif tarafından verilmek istenen anlama dikkat edilmesi tiplerin tasnifi açısından önemlidir. Metin içerisinde çok farkedilmeyen tipler okuyucunun bilinçaltında olumlu ve olumsuz yönleriyle varlığını korur.

Toplum, içinde bulunduğu dönemin tarihi, kültürü, ekonomik durumu, dini inançları, felaketler ve afetler gibi dış etkilere beslenerek ideal tiplerini oluşturur. Kaplan bu konuda, “*Hayvancı toplumun ideal kahramanı “alp tipi” ile ekincilikle uğraşan toplumun yarattığı “veli tipi” arasında her bakımdan büyük fark vardır. Alp tipinin şahsiyetine “hareket”, veli tipinin şahsiyetine ise “manevi güç” hâkimdir. Bunlardan birincisi “dışa dönük”, ikincisi ise “içe dönük”tür*¹⁶ demektedir. Tüm bunlara dayanarak tipler incelendiğinde geçmiş dönemlerde var olan insanların sosyal hayatları ve gelenek göreneklere hakkında derinlemesine bilgi edinebileceğimizi söyleyebiliriz.

Prototipler bireysellikten ziyade toplumun genel özelliklerini ve benzer tiplerin özelliklerini taşırlar. Müellif, toplum tarafından kabul gören olumlu ve olumsuz tip sınıflandırmalarını kullanarak içinde bulunduğu dönemi yakalar. Bu sebeple tiplerin belli bir kalıba konulması ve okuyucu tarafından benimsenilmesi kolaydır. Zaman ve toplum yapısı değiştiğinde tiplerin görünüşü değişebileceği gibi tipler genellikle aynı özelliklerinin tekrarıyla oluşturulur.

Klasik Türk Edebiyatında tipler, *âşık, arif, rint, zahit* vb. adlandırmalarla teklik olarak adlandırıldığı gibi bunların dışında çoğu zaman *ehl* ve *erbap* gibi küme adlandırmalarıyla da sunulmuştur. **Aşıklar**; aşk, gam, dert, dil, mahabbet ehli / erbabı; rintler; bezm, dünya, harabat, işret ehli / sahibi; **arifler**; basiret, bâtın, din, dil, fena, hak, hâl, irfan, mana, yakın ehli / sahibi / erbabı; sevgili: naz ehli; rakipler; riya, ehli / sahibi; **zahitler**; akıl, nefis, nifak, ratip, sühan (söz) zahir, züht ehli / sahibi vb. adlarıyla anılmışlardır.¹⁷ Ahmet Cezbî'nin eserlerinde de “ehil” çeşitli tamlamalarla birçok yerde grup tipi olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁶ Kaplan, age, s.5.

¹⁷ Akkuş, age, 2006, s. 395-396.

Çalışmamız Hakkında

Klâsik Türk Edebiyatında “insan” genel olarak tahlil kitaplarında incelenmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Ağâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*¹⁸; “kıssalar”, “meşhur şahsiyetler ve efsanevî kahramanlar”; Ali Nihat Tarlan, *Şeyhî Divanı’nı Tetkik*;¹⁹ “sevgili”, “rakib”, Mehmet Çavuşoğlu, *Necati Bey Divanı’nın Tahlili*;²⁰ “târihî şahıslar”, “edebî hikâye kahramanları”, “tipler”, “sevgili”, “âşık”, “rakîb”; Nejat Sefercioğlu *Nev’î Divanı’nın Tahlili*;²¹ “âşık”, “abdâl-derviş-kalender”, “sâlik-mürşîd”, “tarihi ve efsânevi şahsiyetler”, “sevgili”, “âşık”, “rakip”; Cemal Kurnaz *Hayâlî Bey Divanının Tahlili*²²; “peygamberler”, “masal kahramanları”. Bu çalışmalar Divan Edebiyatındaki insanı ele alması bakımından oldukça önemlidir. Genel olarak *sevgili*, *âşık*, *rakip* gibi belli tiplerin incelendiği tahlil çalışmaları dışında manzumelerde geçen diğer tiplerin de daha ayrıntılı incelenmesi ve manzumelerdeki kullanım alanlarının ve görevlerinin belirlenmesi adına tip ve kişilik çalışmaları büyük öneme sahiptir. Biz de çalışmamızda bu amaca hizmet edip tipleri ayrıntılarıyla vermeye çalışacağız. Çalışmamız bir tahlil çalışması olmayıp derleme özelliği göstermektedir.

Tezin metnini oluşturan Himmetzâde Ahmet Cezbî’nin eserleri hakkında ilk ilmî çalışma İsmail Hakkı Aksoyak danışmanlığında Mahnaz Roohi Maleky tarafından 2012 yılında yapılan Yüksek Lisans tezi olup transkripsiyonlu metin çalışmasıdır²³. Araştırmamız Himmetzâde Ahmet Cezbî hakkında yapılan ikinci çalışmadır.

Biz bu tezde 19. yüzyıl şairlerinden Himmetzâde Ahmet Cezbî’nin eserlerinde geçen tip ve kişilikleri tespit etmeye çalıştık. Tez “Ahmet Cezbî’nin Hayatı, “Tipler” ve “Kişilikler” olmak üzere üç ana kısımdan oluşmaktadır. Tespit

¹⁸ Ağah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Yayınları, İstanbul, 1984.

¹⁹ Ali Nihat Tarlan, *Şeyhî Divanı’nı Tetkik*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

²⁰ Mehmed Çavuşoğlu, *Necati Bey Divanı’nın Tahlili*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2017.

²¹ Nejat Sefercioğlu, *Nev’î Divanı’nın Tahlili*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001.

²² Cemal Kurnaz, *Hayâlî Bey Divanının Tahlili*, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, 2012.

²³ Mahnaz Roohi Maleky, *Himmetzâde Ahmet Cezbî Divanı*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2012.

edilen her tip ve kişilik hakkında genel bilgi verildikten sonra en az üç ilgili beyit referans numaralarıyla birlikte verilmiş olup gerekli görülen kısımlarda beyitler hakkında açıklamalara yer verilmiştir. Sadece bir beyitte karşılaşılan tip ve kişiliklerde ise bulunduğu beyit ile gösterilmiştir. Bir beyitte birden fazla tip ve kişilik var ise ve ilgili olan tip ve kişilikler hakkında tanık beyitler azınlıktaysa tanık beyit diğer ilgili madde başlıklarında tekrar yazılmıştır. Çalışmamızdaki Dört İmam başlığı altında her imamda aynı tanık beyitini kullanmış olmamız bu duruma örnektir. Beyitlerin sonunda parantezli kısımlarda adı geçen tip ve kişiliğin metinlerde hangi tip ve kişilikle birlikte anıldığı gösterilmiştir. Muhammes, müseddes gibi nazım şekillerinin alıntıları tezin hacmi düşünülerek ilgili tip/kişiliğin olduğu beyit olarak kısaltılmıştır. Yazılmayan mısralardaki tip ve kişilikler parantezli kısımlara amacımızı karşıladığı için kaydedilmiştir. Cezbî'nin eserlerinde görülen tipler ve kişiliklerin kullanım şekillerine ve görevlerine göre oluşturduğumuz başlıklar şöyledir:

TIPLER	KİŞİLİKLER
1. Tahayyülü/Tasavvuri Tipler (Hikaye-Destan-Masal Kahramanları, Karakterler)	1. Dini Kişilikler
2. Meslek Tipleri	2. Diğer Dini Kişilikler
3. Temsili Tipler	3. Tarihi-Efsanevi Kişilikler
4. Dini-Tasavvufi Tipler	4. Mutasavvıf Kişilikler
5. Toplumsal Tipler	5. Bilgin Kişilikler
6. Grup Tipleri	6. Edebi Kişilikler

Çalışmamızda, “Tahayyüli/Tasavvuri Tipler (Hikaye-Destan-Masal Kahramanları, Karakterler)” başlığı altında; âşık, sevgili, rakip, rint, zahit gibi tipler incelenmiştir. Akabinde “Hikaye Kahramanları, Meslek Tipleri, Temsili Tipler, Dini Tasavvufi Tipler, Toplumsal Tipler, Grup Tipleri” başlıklarıyla kümelendirilmiştir. Benzer özellikleri bulunan tipler temsili tiplerinin alt başlığı olarak değerlendirilmiştir. Bu sınıflandırmada tipler genel görünüşleri itibariyle değil, Ahmet Cezbî'nin manzumelerindeki anlam ve karşılığına göre eşleştirilmiştir.

Kişilikler ise “Dini Kişilikler (dört halife, on iki imam, peygamberler) Diğer Dini Kişilikler, Tarihi, Efsanevi (Destani-Mitolojik) Kişilikler, Mutasavvıf Kişilikler, Bilgin Kişilikler, Edebi Kişilikler” şeklinde gruplandırılmıştır. Gruplardaki kişilikler okuyucuya kolaylık sağlamak adına alfabetik düzende sıralanmıştır.

Cezbî'nin eserlerinde çok sık tekrar eden “âşık, veli, Muhammed, Ali” gibi tip ve kişiliklerin tanık beyitlerini seçerken farklı özellikleri ve kullanımlarıyla ön plana çıkan unsurlar örnek beyit olarak seçilmeye gayret edilmiştir. Örneğin Hz. Ali beyitlerde hem Resulün damadı olması hem askeri başarısı hem de ilmi zenginliği vb. yönleriyle ele alınmıştır.

Tezde yararlandığımız kaynaklar dipnotlarla gösterilmiş ayrıca kaynakça kısmında toplu bir şekilde verilmiştir. Kaynakçada var olup dipnotlarda kullanılmayan kaynaklar konumuz ile ilgili olması ve tip-kişilik alanında çalışma yapmak isteyen araştırmacılara toparlayıcı ve yönlendirici işlev kazandırması amacıyla kayıt altına alınmıştır.

Metnimizde kullanılan beyitlerin sonundaki harfler “D” Divan “Dç” Divançe “M” Mesnevi olmak üzere Ahmet Cezbî'nin üç eserinden birine işaret etmektedir. Sonrasında gelen “K” kaside, “G” gazel, “Mr” murabba gibi nazım şekillerini, sayılar ise ilki manzumeyi diğeri beyit numarasını göstermektedir. Çalışma metnimizin aslında nazım türüne göre başlıklandırılan manzumeler nazım şekli ve nazım türü kısaltmaları verilerek gösterilmiştir. Örnek: (D/K-Nt 1/8)

Ahmet Cezbî'nin üç eserinde 177 tip ve 101 kişilik olmak üzere toplam 278 insanı temsil eden unsur vardır. Eserlerdeki tip ve kişiliklerin ayrıntılı bilgilerinden ziyade Divan Edebiyatındaki kullanım şekilleri, aynı kavramı karşılayan isim ve sıfatları, telmih unsurları verilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM:

Ahmet Cezbi'nin Hayatı²⁴

Himmetzâde Ahmet Cezbî'nin doğum tarihi bilinmemekle beraber 1829'da öldüğüne göre muhtemelen 18.yy'ın ikinci yarısında doğmuştur. "Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı, Sadrazam Siyavuş Paşa'nın torunudur."²⁵ Bazı kaynaklarda Cezbi'nin Bolulu Himmet Efendi'nin oğlu olduğu belirtilse de tarih kayıtları bu ihtimali doğrulamamaktadır. Himmet Efendi ile Cezbi'nin yaşadığı dönem arasında yaklaşık 250 yıl olmasından dolayı torunlarından olduğu söylenebilir.

Divançesinin girişinde şair "Sülâle-i Siyâvuş Pâşâ hafidi hazret-i Himmetzâde divânî es-seyyid Ahmet Cezbî..." diyerek sülalesi hakkında bilgi vermiştir. Buna göre Cezbî Ahmet Efendi, Himmet Efendi ve Siyavuş Paşa'nın torunudur. Şairin kendi adını baba tarafına nisbet etmesi gerektiğinden Himmet Efendi'nin baba tarafından dedesi; Siyavuş Paşa'nın ise anne tarafından dedesi olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynaklarda şairimizin ismi tam olarak Hafid-i Himmetzâde Seyyid Ahmed Cezbi olarak geçmektedir. Himmetzâde denilmesi, dedesi Himmet Efendi'den kaynaklanmaktadır. Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı olan Cezbi, şairliğinin yanında III. Selim dönemi devlet adamlarındandır. "Tarikaten Bayramî ve Nakşibendî olan Cezbi, 1829 yılında irtihâl ederek Aksaray civârında Taşkasap'taki Nakşibendî dergâhına defnedilmiştir.

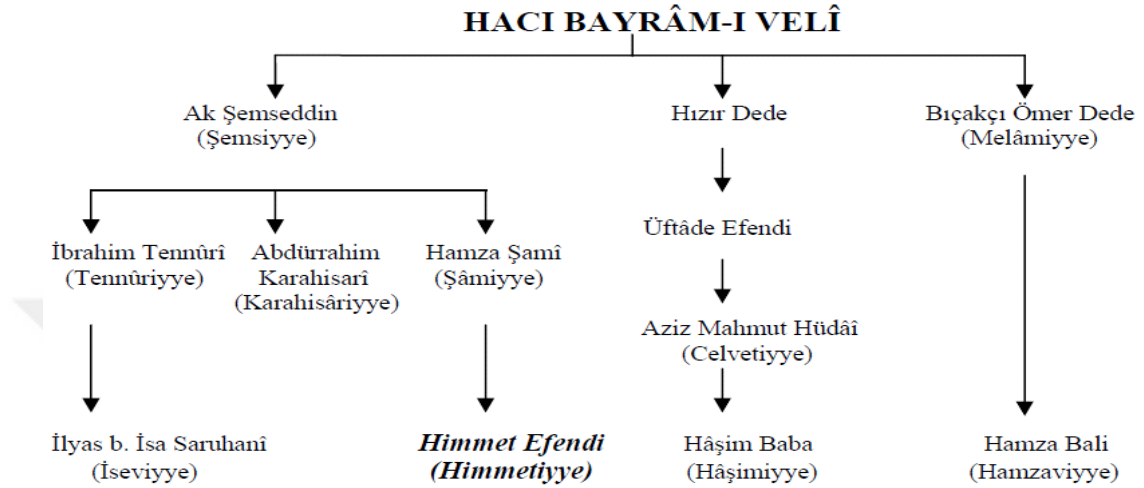
Divanında geçen şiirlerinden hareketle Himmetzâde Ahmed Cezbî'nin, Bayramîyye kolundan ayrılan "Himmetiye" tarikatına mensup olduğunu ve onun bu tercihinde Himmetiliğin müessisi olan Himmet Efendi'nin torunu olmasının etkili

²⁴ Tezin esas konusu Ahmet Cezbî'nin hayatı olmadığı için bu kısım Mahnaz Roohi Maleky'in Yüksek Lisans tezinden doğrudan alıntılanmıştır. Şairin şahsiyeti, tarikati, edebi görüşü hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Mahnaz Roohi Maleky. (2012). *Himmetzâde Ahmet Cezbî Divanı*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.

²⁵ Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, İkinci Cilt, İstanbul, s. 894. Alıntılayan: Mahnaz Roohi Maleky.

olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Divan'ın pek çok yerinde Himmetî tarikatından etkilendiği anlaşılmaktadır.²⁶

Himmetî tarikatının kronolojik sırası aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Eserleri

Himmetzâde Ahmet Cezbî'nin üç eseri mevcuttur. Aşağıda Ahmet Cezbî'nin eserleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmeye çalışılacaktır. Metinlerdeki içerik dökümü nazım şekilleri ve beyit sayıları gösterilerek tablo halinde çalışmamızın kaynağını oluşturan asıl metnimizin düzenine ve sıralamasına sâdik kalınarak oluşturulmuştur. Beyit sayılarının numaralandırılmasında görülen sayı karışıklıkları düzeltilerek verilmiştir.

Divan ve Divançe'nin giriş kısımlarında bulunan ve nazım türlerine göre başlıklandırılan münâcât ve na'lar nazım şekilleri esas alınarak verilmiştir. Tablo içerisinde verilen parantezlerle nazım türlerine de gönderme yapılmıştır.

²⁶ Maleky, agt, s.7.

Divan Metninin Değerlendirilmesi

Himmetzâde Ahmet Cezbî Divan'ını değişik nazım şekilleri ile yazmıştır. Eserde toplamda 550 beyit ile 79 *gazel*, 401 beyit ile 32 *kaside*, 252 bend ile 44 *muhammes*, 111 bend ile 25 *murabba*, 32 bend ile 6 *müseddes*, 27 bend ile 2 *destan*, 18 bend ile 4 *koşma* bulunmaktadır. Ayrıca 5 manzumeyle nazımlar, 2 manzumeyle tarihler ve 5 manzumeyle nazım parçaları vardır. Beyit sayıları esas alındığında eserde en çok kullanılan nazım şekilleri sırasıyla gazeller, kasideler, muhammesler ve murabbalardır. Şâir arûz ve hece veznini manzumelerinde kullanmıştır.

Ahmet Cezbî Divan'ı *münâcât* ile başlamıştır. Şair münâcâtlarında çeşitli sıfatlarla Allah'ı över, kendisini çaresiz, kimsesiz ve günahkâr görerek Allah'a tövbe eder. *Nâ'tlarında* Hz. Peygamberin şefkat ve şefaât sahibi olduğundan, ona imân edenlerin iki cihanda da mutluluğa erişeceğinden ve Hz. Peygamberin tüm peygamberlerin en üstünü olduğundan bahseder. *Kasideleri* ise konu olarak Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e, Hz. Alî'ye, halifelere, on iki imâm'a ve Bayramîlik tarikatına övgü içermektedir.

Murabbalarında Hz. Peygamber'i, Hz. Alî'yi, Hz. Himmet'i ve Hacı Bayram Velî'yi över. Şâir murabbalarında kendisini Mecnûn yerine koyar ve Leylâ'sını aradığını söyler. *Muhammeslerinde* ise Hz. Peygamber'e övgü devam eder. Ayrıca Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman, Hz. Ömer, Hz. Alî, on iki imâm ve Hz. Fatıma'yı över. Muhammeslerinde kerbela olayına telmihte bulunur.

Müseddeslerinde Hz. Alî'yi, İmâm Kazım'ı ve Hacı Bayram Velî'yi över ve Şeyh Yahyâ, Şeyh Behâ ve Ak Şemseddin'den bahseder. Divan'da iki *tarih* vardır. İlki Şeyh Mustafa ikincisi Cemâleddinzâde için yazılmıştır. *Gazellerinde* tasavvufî yoğunluk ön plandadır. Rint ve zahit zıtlığı görülür. Şâir manzumelerde muhtevâ olarak Leylâ ve Mecnûn'a, Hz. İbrahim'e, Firavun'a, Yezit'e, Hallac-ı Mansûr'a, Hz. Yakup ve Hz. Yusûf'a telmihte bulunur. Yine gazellerinde de Hz. Peygambere, Hz. Alî, Hz. Hasan ve Hüseyin'e ve on iki imâm'a övgü devam eder.

Nazımlarında ise İskender'e Şeddad'a, Süleyman'a telmihte bulunur. *Destanlar* 4+4 hece vezniyle yazılmıştır. İlk destan “Bir şehre uğradı yolum” mısrası ile başlar ve destan bitene kadar şâir şehirdeki gördüklerini anlatır. Divan'da dört koşma vardır. *Koşmalar* sırasıyla 4+4, 4+7, 4+4, 6+5 hece vezinleriyle yazılmıştır. Koşmalarda şâir “âşık olan” insanın nasıl olması gerektiğini anlatır. Hz. Peygamberden, Hz. Alî'den ve Hacı Bayram Veli'den bahseder.

Divân'ın sonunda tasavvuf etrafında yoğunlaşan 5 nazım parçası bulunmaktadır. Ayrıca nazım şekli belirsiz olan ve beyit ya da bend olarak belli bir düzeni olmayan 3 manzume vardır. Aşağıda manzumelerin nazım şekilleri ve beyit sayıları Divan'daki sırasıyla ve numaralandırılmasıyla verilmiştir.

Sıra Numarası	Nazım Şekilleri	Beyit Sayısı
1	Kaside (mn.)	16
2	Kaside (mn.)	6
1	Kaside (nt.)	25
2	Kaside (nt.)	9
3	Kaside (nt.)	6
4	Kaside (nt.)	7
5	Kaside (nt.)	7
6	Murabba (nt.)	3
1	Kaside	18
2	Kaside	20
3	Kaside	5
4	Kaside	10
5	Kaside	7
6	Kaside	8
7	Kaside	27
8	Kaside	11
9	Kaside	7
10	Kaside	14
11	Kaside	11
12	Kaside	7
13	Kaside	7
14	Kaside	10
15	Kaside	21
16	Kaside	15
17	Kaside	8
18	Kaside	7
19	Kaside	6
20	Kaside	15

21	Kaside	19
22	Kaside	7
23	Kaside	8
24	Kaside	31
25	Kaside	26
Sıra Numarası	Nazım Şekilleri	Bend Sayısı
1	Murabba	3
2	Murabba	5
3	Murabba	5
4	Murabba	4
5	Murabba	4
6	Murabba	9
7	Murabba	4
8	Murabba	5
9	Murabba	5
10	Murabba	3
11	Murabba	4
12	Murabba	4
13	Murabba	4
14	Murabba	7
15	Murabba	6
16	Murabba	4
17	Murabba	4
18	Murabba	5
19	Murabba	5
20	Murabba	4
21	Murabba	4
22	Murabba	3
23	Murabba	4
24	Murabba	3
1	Muhammesler	4
2	Muhammesler	5
3	Muhammesler	5
4	Muhammesler	5
5	Muhammesler	8
6	Muhammesler	4
7	Muhammesler	7
8	Muhammesler	7
9	Muhammesler	7
10	Muhammesler	7
11	Muhammesler	6
12	Muhammesler	5
13	Muhammesler	4
14	Muhammesler	4
15	Muhammesler	5
16	Muhammesler	6
17	Muhammesler	9

18	Muhammesler	8
19	Muhammesler	8
20	Muhammesler	9
21	Muhammesler	4
22	Muhammesler	6
23	Muhammesler	9
24	Muhammesler	12
25	Muhammesler	8
26	Muhammesler	5
27	Muhammesler	4
28	Muhammesler	2
29	Muhammesler	2
30	Muhammesler	3
31	Muhammesler	2
32	Muhammesler	4
33	Muhammesler	5
34	Muhammesler	6
35	Muhammesler	6
36	Muhammesler	4
37	Muhammesler	3
38	Muhammesler	5
39	Muhammesler	11
40	Muhammesler	6
41	Muhammesler	7
42	Muhammesler	5
43	Muhammesler	5
44	Muhammesler	5
1	Müseddes	8
2	Müseddes	10
3	Müseddes	5
4	Müseddes	2
5	Müseddes	2
6	Müseddes	5
Sıra Numarası	Nazım Şekilleri	Beyit Sayısı
1	Tarihler	5
2	Tarihler	9
1	Gazeller	7
2	Gazeller	7
3	Gazeller	5
4	Gazeller	5
5	Gazeller	5
6	Gazeller	5
7	Gazeller	6
8	Gazeller	6
9	Gazeller	5
10	Gazeller	8
11	Gazeller	4

12	Gazeller	5
13	Gazeller	7
14	Gazeller	11
15	Gazeller	7
16	Gazeller	10
17	Gazeller	7
18	Gazeller	7
19	Gazeller	7
20	Gazeller	12
21	Gazeller	5
22	Gazeller	5
23	Gazeller	5
24	Gazeller	13
25	Gazeller	7
26	Gazeller	5
27	Gazeller	7
28	Gazeller	7
29	Gazeller	5
30	Gazeller	5
31	Gazeller	3
32	Gazeller	7
33	Gazeller	8
34	Gazeller	6
35	Gazeller	7
36	Gazeller	7
37	Gazeller	6
38	Gazeller	8
39	Gazeller	5
40	Gazeller	8
41	Gazeller	5
42	Gazeller	6
43	Gazeller	5
44	Gazeller	10
45	Gazeller	7
46	Gazeller	10
47	Gazeller	9
48	Gazeller	3
49	Gazeller	6
50	Gazeller	9
51	Gazeller	7
52	Gazeller	9
53	Gazeller	3
54	Gazeller	6
55	Gazeller	15
56	Gazeller	3
57	Gazeller	26
58	Gazeller	3

59	Gazeller	5
60	Gazeller	4
61	Gazeller	8
62	Gazeller	5
63	Gazeller	6
64	Gazeller	5
65	Gazeller	7
66	Gazeller	7
67	Gazeller	7
68	Gazeller	4
69	Gazeller	5
70	Gazeller	5
71	Gazeller	23
72	Gazeller	8
73	Gazeller	5
74	Gazeller	7
75	Gazeller	4
76	Gazeller	8
77	Gazeller	6
78	Gazeller	8
79	Gazeller	6
Sıra Numarası	Nazım Şekli	Bend Sayısı
1	Nazımlar	4
Sıra Numarası	Nazım Şekli	Beyit Sayısı
1	Beyitler	2
Sıra Numarası	Nazım Şekli	Bend Sayısı
1	Destan	17
2	Destan	10
Sıra Numarası	Nazım Şekli	Bend Sayısı
1	Koşma	5
2	Koşma	4
3	Koşma	6
4	Koşma	3
Sıra Numarası	Nazım Şekli	Beyit Sayısı
1	Nazım Parçaları	31
2	Nazım Parçaları	6
3	Nazım Parçaları	11
4	Nazım Parçaları	3
5	Nazım Parçaları	5
Sıra Numarası	Nazım Şekli Belirsiz	Beyit/Bend Sayısı
1	Belirsiz	1
2	Belirsiz	3
3	Belirsiz	2

Divançe Metninin Değerlendirilmesi

Ahmet Cezbî'nin Divançesi Divan'ı ile karşılaştırıldığında nazım şekli olarak daha az farklılık olduğu görülür. Divançe'de toplamda 246 beyit ile 43 *gazel*, 66 beyit ile 10 *kaside*, 27 beyitle 3 *nazım parçası*, 17 bend ile 3 *murabba* ve 3 bend ile 1 *koşma* bulunmaktadır.

Beyit sayıları dikkate alındığında Divançe'de en çok kullanılan nazım şekli gazeldir. Gazelleri sırasıyla kasideler, nazım parçaları, murabbalar ve koşma takip eder.

Divançe metni *nâ't* ile başlamıştır. Ahmet Cezbî naatlarında Hz. Peygamber'i övmektedir. Şâir Hz. Muhammed'in âlemin rahmeti olduğundan ve tüm günahkârların O'nun ümmeti olmak istediğinden bahsetmektedir. Ayrıca Hz. Muhammed'e gönülden bağlı olanların her derdine dermân bulacağını söyler.

Kasidelerde Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Muhammed övülmüştür. Ferîdûn, İskender, Hz. Yusûf'a kasidelerde telmih yapılmıştır. Murabbalar da ise Hz. Meryem ve Hz. İsa hakkında telmihler yapılmıştır, tasavvufî ve aşk muhtevası yoğundur.

Sıra Numarası	Nazım Şekli	Beyit Sayısı
1	Kaside	5
2	Kaside	7
3	Kaside	6
4	Kaside	7
1	Kaside	5
2	Kaside	5
3	Kaside	5
4	Kaside	6
5	Kaside	6
6	Kaside	14
Sıra Numarası	Nazım Şekli	Bend Sayısı
1	Murabba	5
2	Murabba	7
3	Murabba	5
Sıra Numarası	Nazım Şekli	Beyit Sayısı
1	Gazel	9
2	Gazel	9

3	Gazel	7
4	Gazel	6
5	Gazel	6
6	Gazel	7
7	Gazel	5
8	Gazel	6
9	Gazel	6
10	Gazel	5
11	Gazel	7
12	Gazel	4
13	Gazel	6
14	Gazel	4
15	Gazel	5
16	Gazel	7
17	Gazel	9
18	Gazel	6
19	Gazel	5
20	Gazel	5
21	Gazel	5
22	Gazel	5
23	Gazel	10
24	Gazel	5
25	Gazel	5
26	Gazel	5
27	Gazel	6
28	Gazel	7
29	Gazel	5
30	Gazel	6
31	Gazel	5
32	Gazel	5
33	Gazel	5
34	Gazel	4
35	Gazel	5
36	Gazel	4
37	Gazel	5
38	Gazel	4
39	Gazel	4
40	Gazel	4
41	Gazel	6
42	Gazel	6
43	Gazel	6
Sıra Numarası	Nazım Şekli	Bend Sayısı
1	Koşma	3
Sıra Numarası	Nazım Şekli	Beyit Sayısı
1	Nazım Parçaları	12
2	Nazım Parçaları	7
3	Nazım Parçaları	8

Mesnevi Metninin Değerlendirilmesi

Hazâ Risâle-i 'Aşkîyye li-Hazret-i Cezbî başlığıyla başlayan mesnevi sırasıyla Hazret-i İmâm 'Alî, Hazret-i İmâm Hasan, Hazret-i İmâm Hüseyin, Hazret-i İmâm Zeyne'l- Âbidîn, Hazret-i İmâm Muhammedü'l-Bâkır, El-Mecâzi Muknâtiretu'l-Hakîkati, El-Hadîs Cezbetun min Cezâbâtu'r-Rahmân Tuvâzî 'Amele's-Sekaleyn, Der-Kıssa-i Hazîne-dâr-i Sultân-i Mısr-i Kâhire, Yâ Eyyuhe'n-Nefsi'l-Mutma 'inne İrci'î ilâ Rabbike Râziyeten Marziyye, Vâ'budu Rabbeke Hatta Ye'tiyeke'l-Yakîn, Der-Kıssa-i 'Utbe-i Gulâm Kuddise Sırrehu başlıklarıyla devam eder.

Cezbî mesnevisine bismelenin öneminden sonrasında Fatiha ve Elif-Lam-Mim Sûreleri'nin mana derinliğinden bahsederek başlar. Akabinde Allah'ı ve Hz. Muhammed'i övücü sıfatlar kullanır, O'nlara selam gönderir, şefaatlerini ister. Mesnevi'nin genel konusu aşk üzerinedir. Cezbî mecazî ve ilahî aşkı Leyla ve Mecnun hikâyesine telmihlerde bulunarak anlatır. Asıl amacı okuyucuya nasihatlerde bulunmaktır. Divan ve Divançe'sine oranla dili çok daha akıcı ve sadedir. Mesnevi toplam 939 beyitten oluşmaktadır. Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün vezniyle yazılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM: TIPLER

1. TAHAYYÜLİ/TASAVVURİ TIPLER (HİKAYE-DESTAN-MASAL KAHRAMANLARI, KARAKTERLER)

1.1. Aşık

Aşk kelimesi, Arapça “A-ş-k” dan gelir ve bir sarmaşık türünün adıdır. “Aşaka” adı verilen bu sarmaşık, ağaca dolanır ve onu tepeden tırnağa sarar. Yapraklarının altından ağacın gövdesine kökler salar ve ağacın öz suyuyla beslenir. Böylece sarmaşık geliştikçe ağaç solmaya, kurumaya başlar. Tıpkı bunun gibi aşk da âşığın benliğini öyle bir kaplar ki, aşk kendisinde geliştikçe, âşık solmaya, kurumaya ve bedenî varlığını yokluğa vermeye, ruhu da maddi irtibatlardan soyutlanmaya başlar.²⁷

Âşık kelimesi ise güzel ve çekici bir konuya bağlanan kişi, çekici bir nesneye karşı tutkusu olan, aşırı seven kimse, bir kimseye veya bir şeye çok kuvvetli sevgi duyan kimse anlamlarına gelmektedir.²⁸ Bu anlamlarının dışında, Allah Teâla’yı son derece ve azami mertebede seven²⁹ anlamına gelir.

Âşık padişah karşısında kul, Tanrı karşısında kul olarak sevgilinin iradesine ve otoritesine tâbi bir tip olarak tasavvur edilir. Beşeri aşk serüveninin üzerine tasavvufî bir seyr ü sülûk yorumunun eklenmiş olması, âşık tipinin genelde ağlayıp inleyen bir tip olarak tasvirine yol açar. Aşık aynı zamanda aktif ve mücadelecedir.³⁰

Âşık duygularında içtendir, gıdası üzüntüdür. Sevgiliye âit en küçük bir şey dahi onu kendinden geçirir. Canını hiç düşünmeden, çekinmeden sevgilisine verecek kadar cömerttir. Sözünde durur, sâdıktır.³¹ Hiçbir zaman sevgiliyle vuslatı arzu

²⁷ İsmail Yakıt, *Mevlâna'da Aşk Felsefesi*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul, 2013, s. 20.

²⁸ Hüseyin Derviş Uğur, *Türk İslam Edebiyatında Âşık ve Zâhid*, Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010, s. 7.

²⁹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul, 2012. s.48.

³⁰ Cemal Kurnaz, *Divan Edebiyatı ve Türk Kimliği*, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, 2011, s. 44.

³¹ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1989, s.50.

etmez. Çünkü vuslatı, aşkı öldüren bir belâ olarak görür. Aşkın ömrünü uzatmak için hasretin devam etmesini ister.³²

Âşık kendisiyle sevgili arasına giren rakipten şikâyetçidir. Âşığa göre rakip sevgiliye kendisinden daha yakındır. Âşıkla rakip arasında sürekli bir mücadele vardır. Âşığa göre rakip onun sevgiliye kavuşmasını engelleyen, ona sevgili kadar eziyet eden kişidir.³³

Âşığın akılla münâsebeti yoktur, dâimâ mestdir ve bu yüzden “hüşyâr” (ayık) olan zâhid tarafından hoş görülmez. Âşıklar horşîde, şeh’e bakmazlar gece gündüz gülen bir güzellik isterler. Gülşeni veya cenneti değil, dîdâr talep ederler. Âşık-ı sâdik olmak, hümâ-himmet olmaktır. Bu dünyâ murdârdır, murdâr olana hümâ konmaz. Aşkdan maksad, bayramına erişip cânını kurban eylemektir.³⁴

Dîvân şiir nesrinde âşıklığın belirtileri sarı yüz, kanlı göz, gözyaşı, kanlı gözyaşı, tırmalanıp yaralanmış, yanıp kebâb olmuş bağır ve ciğer bu ciğerlerden yükselen kıvılcımlı âh, iki büküm olup dâl harfini andıran boy (bel) ve zamansız ağarmış saçtır.³⁵

Divân edebiyatında âşık tipi için birçok sıfat kullanılmıştır. Ahmet Cezbî’nin eserlerinde âşık için kullanılan isim ve sıfatlardan bazıları şunlardır: âciz, âşıkân, âşıkâne, âşık-ı sâdik, âşkî refîk, bî-çâre, bî-devâ, bî-kes, bîmâr, bî-mecâl, cünûn, derd-mend, dil- beste, dil-haste, haste, haste-gân, kemter, kurban, mecrûh, muztar, mübtelâ, mürd, nâçâr, nâ-tüvân, perîşân, vîrân, yanık, zâr, zebûn vs.

a) Cezbî manzumelerinde çoğunlukla ilahi aşktan bahsetmektedir. O’na göre aşk; nefsin esiri olmayıp kendinden vazgeçerek, insanın tüm benliğiyle Hakk’ı sevmesidir. O sürekli kalbinde Allah’ı tesbih ile meşguldür. Allah aşkı ile dolu olan gönlünde hiçbir dert kalıcı olmaz. Kalıcı olan tek şey Allah’a duyduğu gerçek aşktır.

³² Sinan Çitçi, *Yeni Türk Şiirinde İdeal Tipler (Tanzimat’tan Cumhuriyet’e)*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s. 37.

³³ Dilek Batislam, *Divan Şiirinin Benzetme ve Hayal Dünyasından*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016, s. 77.

³⁴ Çavuşoğlu, age, s. 64.

³⁵ Gencay Zavotçu, *Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü (Kişiler-Hayvanlar-Bitkiler-Tabiat Güçleri Kişileştirilmiş Varlık ve Kavramlar)*, Kesit Yayınları, 2013, s. 77.

*Cemâlin tutdı âfâkı düşürdi cümle ‘uşşâkı
Hevâ-yi derd-i ‘aşkında geçer her devr-i devrânım (D/G 49/3)*

*‘Aceb abdâl-i ‘aşkı bilmezim nem vardır ‘âlemde
Meger kim menzirim ‘uşşâk içinde râygân itdi (D/G 76/4)*

*Sad-salâ ‘uşşâka gelsün bu benim meydânıma
Şöyle kim âlûde-i ‘aşkıyla görsün kem-teri (D/G 78/5)*

*Sen rümûz-i küllün oldun mâ-takaddüm mazharı
Anın için açılır ‘uşşâka remzin manzarı (D/Np 3/9)*

*Bu risâlem okuyan ‘uşşâkı
Eyle ya Rabbî visalin lâyıkı (M/122)*

*Sakâhum Rabbuhum hamrın içürdi cümle uşşâka
İrer her sâlikin anın için ‘aşka encâmı (D/K 14/8)*

*Hem odur meclis-i ‘uşşâkda olan keyf-i müdâm
Devr olan ehl-i dile sâgar-i sahbâ ‘Alî (D/K 20/9)*

*Bu cünüblükden eyâ ‘uşşâk-i zâr
Mâ’-i cârî ile yunsan yok medâr (M/560)*

*İki mahmûr çeşmin üzre ebrû
Kamu ‘uşşâka bir mihrâbe benzer (D/G 32/3)*

*Nûr ola ‘uşşâka h’ân-i lezzet aluben zât
Zâtına zâhid konulsun zât-i Hakdan bir kulak (D/G 45/5)*

b) Şâir, âşık tipini genelde Allah'a, Hz. Muhammed'e, Hz. Âli, Hz. Hasan ve Hüseyin'e karşı sevgisini ve bağlılığını anlatmak için kullanır.

*Bâb-i lütfundan meded ümidi der 'âşıkların
Ey şifâ-sâz-i dil-i mecrûh her ânım Hasan (D/K 12/6)*

*Kanda kim var 'âşıkın me'vâsıyız
'Aşk ilinin gevher-i yektâsıyız (D/Mr 1/1)*

*Âşık-i zârın cihandan el yudı
Dâd elinden el-emân âh el-emân (D/Mr 13/II)*

*Sen tekye-i 'uşşakda bir pîr hafâsın
'Âşıkları nerm eyleyici ehl-i vefâsın (D/Mh 30/III)*

*Böyledir bunda usûl böyledir erbâb-i refik
Çü Ebû Bekr 'atıkdir odur 'uşşâka şefik (D/Mh 6/II)*

c) Ahmet Cezbî manzumelerinde kullandığı eğer “âşık isen” tekriri ile âşık tipinin hangi vasıfları taşıması gerektiğini, âşıkların neleri göze alması ya da nelerden vazgeçmesi gerektiğiyle ilgili düşüncelerini açıklar.

*Sad-salâ 'uşşâka gelsün işte sâgar işte mey
'Âşık isen zâhidâ kalbin mücellâsın gözet (D/G 14/3)*

*'Âşık isen aşka ey merdân-i Hak
Derd-i 'aşka dûş olupen hâle bak (M/130)*

*Cümle ashâb-i Hudâ necm-i hidâyetdir yüri
Cümleye eyle muhabbet 'âşık isen gel beri (D/Mh 10/VII)*

*Tecellî-i cemâl isterse ‘âşık
Fidâ-yi cân u baş itsün de gelsün (D/Mr 22/1)*

*Gel ‘azîzim ‘âşıkı ol âşıkı
Olmak istersen visâl-i lâyıkı (M/635)*

*Yâd olunca ‘âşıkın dür-dânesi
Anun olmaz mı cihân kâşânesi (M/143)*

d) Kendisini Mecnûn yerine koyan şâir Leylâ ve Mecnun hikâyesini manzumelerinde sık sık hatırlatır. Aşkın ve âşıklığın tüm yönleriyle anlatıldığı Leylâ ve Mecnûn hikâyesine telmih yapılan beyitlerden bazıları şunlardır:

*Didi Kays işde size bürhân ola
Ya nesi var ‘âşıkın bir cân ola (M/413)*

*Duhterân eytdi eyâ Mecnûn-i zâr
Geçi ‘âşıksın seninçün yok karâr (M/410)*

e) Âşık tipinin bir özelliği de sevgiliye her zaman sâdık olmasıdır.

*Kerem-i cûd u sehâsı idi bir nehr-i Fırât
Ol idi ‘âşık-i sâdıklara hem ‘ayn-i hayât (D/Mh 8/IV)*

*Çünkü pinhân eyleriden gül cemâlin sen şehâ
Yâ niçün ‘âşıkların dârında ‘üryân eyledin (Dç/G 41/3)*

*‘Âşıkta olur begim hayret nişân
Mahv olup zâtın ola cânân ‘îyân (M/152)*

f) Şâir âşıklık durumuna dikkat çekmek amacıyla aynı beyit içerisinde birden çok âşık kelimesini kullanmıştır.

*Ne dilerse disünler iç salâdır ‘âşık ‘uşşâka
Sipirdir sîneler târ-i ta’nından ızdırâb olmaz (D/G 41/3)*

g) Âşık olan kişi sevgiliye olan aşkı sayesinde ilâhî aşka kapı aralar, mecâzi aşk ilahî aşkâ mîmar olur.

*Birinin nâmi mecâz ‘aşk-i mecâz
Tâ hakikatden açar ‘uşşâka râz (M/173)*

(Abdal, Ali, Canan, Dilber, Ebu Bekir (Atik), Ehli Dil, Ehli Vefa, Erbabı Refik, Hasan, Kays, Kemter, Mecnun, Muhammed, Salik, Tarikat Ehli, Zahit)

1.1.1. Aciz (Kemter, Muztar, Müflis, Natüvan, Zebun)

Güçsüz, kuvvetsiz insanı temsil etmek için kullanılan âciz tipi Divan edebiyatı metinlerinde genellikle âşığı ifade etmek için kullanılır. Sevgili tarafından her seferinde gözmezden gelinen âşık onun güzelliği karşısında âcizdir. Sevgilinin rakibe olan ilgisi âşığı daha da acınacak duruma düşürür. Âciz tipinin çoğu zaman âşığın içinde bulunduğu zor durumu anlatmak için âşığın sıfatı olarak da kullanıldığı görülür. Ahmet Cezbî eserlerinde âciz tipi genellikle mücrim ile birlikte kullanılmıştır. Manzumelerinde ilahî aşkı ön plana çıkaran Cezbî kendini günahkâr ve çaresiz hisseder.

*Lutfunla nazar kıl çü benim ‘âciz ü mücrim
Vîrân gönül tâ kim ola lütfunla ihyâ (D/K-Nt 1/17)*

*Nâ-tüvân ü ‘âciz ü bî-çâredir her birleri
Var iken zât-i şerîfin kimden istimdâd ola (D/Mr-Nt 6/II)*

*Nâ-sezâ isem dahi ger lutf-i bî-pâyânına
‘Âcizâne yüz sürü geldim senin ihsanına (Dç/Np 1/26)*

(Ashap, Haydar, Muhtar, Mücrim, Natüvan)

1.1.2. Aşüfte

Perîşân, dağınık, karışık; kızgın, heyecanlı. Sözcük dîvân şiir ve nesrinde aşktan, sevgili özlem ve üzüntüsünden akli karışmış âşığın sıfatı olarak kullanılır. Bazen de açık isti’âre ile sevgili ve âşık yerine kullanılır.³⁶

*Senin âşüfte vü şeydâlarıdır emrâz-i ‘aşkın
Senindir ‘aşk âteşi hem senindir hârkân-i ‘arz (Dç/G 26/2)*

a) Aşağıdaki beyitte Divan edebiyatının en önemli benzetme unsurlarından olan gül-bülbül metaforunun kullanıldığı görülür. Âşüfte tipini şâir kendisi için kullanmıştır.

*Beni gül veçhine âşüfte iden bülbül-veş
Gonçe-i sünbül-i ter verd-i gülistânım ‘Alî (D/K 21/2)*

(Ali, Şeyda)

1.1.3. Avare

Serseri, boş gezen, işsiz güçsüz, aylak.³⁷ Başıboş, işsiz, güçsüz, serseri yahut nereye gittiğini bilmeden gurbette gezen kimseye ve dolayısıyla âşıklara denir.³⁸

a) Divân edebiyatında genellikle yüreklerinde âşk ateşi taşıyan âşıklar perîşân ve âvâre olarak isimlendirilirler. Âşık çoğu kez aşktan mest olur hiçbir şeyle uğraşmayıp boş boş gezer bu sebeple âvâredir.

³⁶ Zavotçu, age, s. 87.

³⁷ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 2013, s. 59.

³⁸ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 1*. Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, Mimoza Yayıncılık, 2016, s. 417.

*Ben garîb bi-kes ü bî-çâreyim
'Âşık-i dil-hasteyim âvâreyim (M/719)*

*Ben senin 'âşık-i bî-çârenim
Bağrı yanmış âteşe âvârenim (M/864)*

*Didiler ol 'âşık-ı bî-çâreye
Bahrı yanık derdile âvâreye (M/392)*

*Çünkü oldum ol cemâlin 'âşık-i âvâresi
Arttı derdim saldı derd-i Allâhı bürhânım bana (D/G 8/4)*

*Olmuş 'aşkın haste-i bî-çâresi
Âftâb-i vech-i yâr âvâresi (M/623)*

*Gel benim ey cânımın cân pâresi
Gülşen-i 'aşkın bu dil âvâresi (M/700)*

b) Şair Hz. Peygamberin kendisini sevenlere şefaet edeceğini hatırlatır:

*Rahmi der elbet efendi olan âvâresine
Dîn senin sen kerem it eyle meded kân-i 'atâ (D/Mr 24/II)*

*Muztaribdir dil onulmaz yâreler
Tag u sahrâda olur âvâreler (M/294)*

c) Âşığın boş boş gezmesi hâli:

*İre gör birliğe ikiliği mahv eyle kendinden
Gezüp durma hele hayvân-âsâ dâ'im âvâre (D/G 71/17)*

*Çünkü ben bir 'âşık-i bî-çâreyim
Nâr-i 'aşk dil-i âvâreyim (M/768)*

(Aşık, Garib, Kul, Ümmet, Yar)

1.1.4. Bende (Bkz. Esir)

Bend olunmuş, bağlanmış; özgürlüğü kendi elinde olmayan; sahibine ve efendisine bağımlı olarak yaşayan, onun istekleri doğrultusunda hareket eden. Pazarlarda alınıp satılabilen köle, kul.³⁹

Divân edebiyatında *kul*, *çâker*, *gulâm*, *esir* gibi kelimelerle ifade edilen bende, çok zaman padişah ile birlikte kullanılır. Çünkü sevgili sultân, âşık da bir kuldur. Padişâhın tam zıddı özelliklere sahiptir. Bendenin her şeyi padişah ile vardır. Onun esirgemesine, cömertliğine, affına muhtaçtır. Âşık, bende olarak sadâkatın yegâne temsilcisidir. Bu uğurda birçok ezâ ve cefalar görür. Kapı eşiğinde yatmaya razıdır.⁴⁰

a) Aşağıdaki beyitte padişah ile bende'nin birlikte kullanıldığı görülür. Her şeyin sahibi olan Allah iki cihânın padişahıdır. Bendeler yani çaresiz ve âciz kullar yalnız Allah'tan bağışlanmayı dilerler. Allah uludur ve lütûf sahibidir. Aynı beyit içerisinde padişâh ve bende kelimesinin kullanılması Allah'ın yüceliğini ve kulların Allah karşısındaki âcizliğini zıtlık çerçevesinde göstermesi bakımından önemlidir. Bu zıtlık kulların Allah'a muhtaç olduğuna dikkat çekmektedir.

Ey pâdşâh-i bî-zevâl senden irer küllî kemâl

*Heb **bendelerin** bî-mecâl senden kerem senden 'atâ (D/K-Mn 1/2)*

b) Ahmet Cezbî aşağıdaki beyit ile bu zamana kadar gönderilen tüm peygamberlerin ve evliyâların Hz. Peygamber'in izinden gittiğini, dünyadaki her şeyin onun için yaratıldığını söyler. Burada bende tipinin peygambere gönül veren âşık insanlar için kullanıldığı görülür.

³⁹ Zavotçu, age, s. 123.

⁴⁰ Pala, age, s. 66.

*Heb cümle nebî vü velî **bendeler**indir*

Sensin şeh-i kevnî senin cümle-i eşyâ (D/K-Nt 1/5)

Ey pâdşeh-i mülk-i kerem eyleme mahzun

*Bu **bende**-i müznibe ola yek nazarın tâ (D/K-Nt 1/13)*

c) Hz. Peygamber'e köle olan ona sevgi ile bağlanan insanlar türlü türlü belalar ile karşılaşsalar dahi dünyada ve ahirette kendilerini güvende hissederler.

*Sana **bende** olan olmazmı dü 'âlemde emîn*

Yağar ise eger dü 'âleme her dürlü belâ (D/K-Nt 2/3)

*Bir erin ol **bendes**i teslîm olup ez-cân u dil*

Kâlib-i bî-rûha dâ'im cism içinde cân ara (D/G 9/3)

*Sana ins ü perî **bende** ne kim var cümle efkende*

Müsellem bendenim bende eyâ cihân-bânım (D/G 49/2)

Kerem it başın için girme güzel kanımıza

*Gerçi kim **bendenin** ey dâm-i cefâ bilmemişin (D/G 69/3)*

*Ben **bendes**iyim mâh-veşin eylerse de red tâ*

Dönmem girüye cân u dil ana nezr olmuş (Dç/G 23/8)

*Bâr-gâhında anın **bendes**idir cümle cihân*

Ne cihân halk olunan mecma'-i ekvânım 'Alî (D/K 21/13)

d) Bende tipi sevgiliye olan mecazî aşkı anlatmak için de kullanılır.

*Ey kılan bu **bendeyi** Mecnûn-hâl*

El-vedâ' sag ol ey sâhib-cemâl (M/872)

*Bilmezlenüp ol **bendesini** itmedi rahmı*

Rahm eyle temennisi nükûldan haber olmuş (Dç/G 23/6)

(Ali, Mecnun, Müznib, Nebi, Padişah, Peri, Veli)

1.1.5. Bimar (Mariz)

Haste-i ‘ışk. Devası derttir, hastanesi sevgilinin kapısıdır, hekimi sevgilidir, hekimler tedavisinde acizdir, ilacı sevgilinin dudağıdır, tedavisi istenmez. Aşk hastalığının şifası derdinin daha da artmasıdır. Zira bu hastalığa müptelâ olanlar bundan kurtulmak istemezler. Konuya mistik açıdan yaklaşıldığında mesele söyle izah edilebilir. Bu dünya bir imtihan yeridir. Dünyada insanın başına gelen dertler kula Allah tarafından yöneltilen imtihan soruları gibidir. Kul bunlara sabrederek her şeye rağmen Allah’a şükreder, sevgiliye kullukta sebat gösterirse kendisine cennette büyük ihsan ve makamlar verilecektir.⁴¹

a) Manzumelerde âşk genellikle gönül hastalığı, gam hastalığı olarak adlandırılır. Bu beyitte Cezbî’nin “dil-bîmâr” ifadesi tasavvufî anlamda düşünülmelidir.

*Bûy-i müşg-i sırr-i Haksın her dil **bîmârına***

Ey şifâ-sâz-i dil-i mecruh her ânım Hasan (D/K 12/4)

(Hasan)

1.1.6. Çaker (Bkz. Esir)

a) Divan edebiyatında sevgiliye büyük bir aşkla bağlı olan âşıklar sevgilinin kölesi olmayı kendileri gönülden isterler ve bu durumdan mutluluk duyarlar. Aşağıdaki beyitte Hz. Peygambere duyulan sevgi sebebiyle herkesin O’nun uğruna köle olmaya hevesli olduğu söylenir.

⁴¹ Ahmet Atillâ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 2*, Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, Mimoza Yayıncılık, 2017, s. 246.

Kim 'aşık-ı bî-çâreler ol lutfunı ister

Sen şâh-i cihânsın hele 'âlem sana çâker (D/Mh 5/VIII)

b) Divan edebiyatında sevgiliden gelen çileler sevgili uğruna köle olan âşık için genellikle sorun oluşturmaz. Âşık sevgiliden gelen derde tâliptir. Sevgilinin âşığa çile çektiirmesi bile âşık için bir ilgi alaka göstergesidir. Sevgili eziyet ettikçe aşkı artan âşık, sevgili için kul köle olmaya razıdır.

Ey sanem dûzah-i 'aşkın dâmına bend oldı dil

Etdigin cevr ü cefâlar çâkerine çile mi (Dç/G 43/5)

Ben anın bir çâkeriyim kim o şâh

Lutf ile eyler bana dâ'im nigâh (M/259)

Bu abd-ı 'âşiyâna sen kerem kıl hazretin hakkı

Habîbin keştî vasluna kıl bu çâkerin mellâh (Dç/G 11/7)

(Aşık, Habip, Mellah, Şah)

1.1.7. Deli (Bkz. Mecnun)

Divân edebiyatında âşık, sevgilinin zincir gibi saçlarıyla bağlanmış bir deliyi andırır. Çünkü deliler iyileşinceye dek zincir ile bağlanır. Delinin ne yaptığını bilmiyor oluşu da âşığın hâline uygun düşer. Âşığın delirmesi için birçok neden bulunabilir. Klasik edebiyatta *divâne*, *mecnun*, *şeydâ*, *şûrîde*, *vâlih* gibi eşanlamlıları da kullanılan deli, yaptığı işin sonucunu düşünemez. Sevgili periye benzeyince, âşığın gönlü divâne olur. Deliye sır emanet edilmemesi, hilekâr sevgiliyle boy ölçüşmeye kalkmanın delilik olduğu, Kays'ın da delirmiş oluşu ve bu nedenle Mecnûn diye anılması vs. hep divân edebiyatında deli imajıyla birlikte anılmıştır. İnsanın büyü ve sihir ile delirmesi ise sevgilinin büyücü gamzesi dolayısıyla ele alınır. Delilerin dağınık ve perişan oluşları ile sevgilideki dağınık saçlar birbirine çok

benzer. Delilerin mahalle çocukları tarafından taşlanması da zaman zaman söz konusudur.⁴²

a) Deliliğin âşık olma haliyle ortaya çıktığı görülür. Bu delilik kişinin kendi isteğiyle olan bir durum değildir. Rûhî bir değişiklik süreci olan âşıklık her durumda aynı kalmaz ve bu süreç herkes için farklı yaşanır. Ortak olan şey âşıkların aşkı arttıkça deliliğinin artması durumudur. Aşkın olduğu yerde akıl yoktur. Aşağıdaki beyitte aşkından deli olanların zincire bağlanması durumuna dikkat çekilmiştir.

*'Aşk-i hayvânî ile olan **deli***

Baglanur zencîr ile ser-pâ eli (M/184)

b) Eski toplumlarda delilik ve velilik birbirini tamamlar nitelikte kullanılmıştır. Mecazî aşktan ilahî aşka ulaşan Mecnûn bunun en iyi örneğidir. Aşağıdaki beyitte de deli ve veli tipleri birarada kullanılmıştır.

*Biz **deliyüz** sûretâ sûretdedir bâzârımız*

Bend-i dil-gîriz velî olmaz bizim âzârımız (Dç/G 19/1)

(Veli)

1.1.8. Dermend

Dertli, ehli dert, âşık.⁴³ Âşık sevgili uğruna çektiği çileden ve dertten mutludur. Hatta “Allah dertini artırsın” bir Mevlevî deyimidir. Dertli de âşık demektir.⁴⁴ Âşık insanın dertinin artması onun âşkının da şiddetinin arttığını gösterir.

Ne denlü cürm-i 'isyân ise bende

*'Atâ bahş ider elbet **dermende** (D/Mr 2/III)*

⁴² Pala, age, s. 110.

⁴³ Uludağ, age, s. 102.

⁴⁴ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ziraat Gurup Matbaacılık, 2014, s.123.

a) Ahmet Cezbî Divan'ına başladığı bu beyit ile Allah'ı yüceltir, onun kudreti karşısındaki acizliğini ve O'na muhtaç olduğunu dile getirir. Divan edebiyatında genellikle dilbere âşık olan şâir için kullanılan derdmend tipi beşeri aşkın yanısıra Allah aşkı ile yanan âşık için de kullanılmıştır.

Ey hâlik-i hayy-i ebed şânın dü 'âlemde bülend

*Neyde yâ netsün **derd-mend** senden kerem senden 'atâ (D/K-Mn 1/I)*

(Bende)

1.1.9. Divane (Bkz. Mecnun)

Deli, budala, sevmekten dolayı sarhoş ve deli olmuş, âşık. Dîvân şiir ve nesrinde sözcük bazen âşığın ve gönlün sıfatı olur.⁴⁵ Âşıkın dîvâneye teşbihi, dîvânelere alâkalı inanışlar cihetiyledir. Azgın delileri uslansın diye veya uslanıncaya kadar zencîr veya ipe bağlarlar; bu sebeple âşık dîvâneye, gözyaşı veya sevgilinin saçı, perçemi, zencîre veya ipe teşbih edilmiştir. İnsanların perî, melek veya sihr te'siriyle dîvâne olduğuna inanılırdı sevgilinin sehhâr olarak olarak tavsif olunan gözünün veya meleğe, periye teşbih edilen çehresinin âşık dîvâne edişi bu sebeptendir. Olmayacak veya garib telâkkî edilen şeyler isteyen veya yapanlar dîvâne diye tasvîf edilir. Dîvânelere kötü sözler söylenir ve taşlanır. Âşık, el açıp Allah'dan aşkı talep ettiği için halkın “dîvâne imiş” ilenmesi ve sevgilinin katı gönlünden şikâyet etti diye taşlamaları bu cihetlerdendir.⁴⁶

Dîvânelik bahar mevsiminde ve ay başlarında artar. Dîvâne şifâhânelerde tedâvi edilir. Tedâvi zamanında kullanılan ilâç olarak bir şerbetten bahsedilmektedir. Dîvâneler ekseriya ateşe mâyil olurlar, ferhâd ve figân ederler, gâh zemini gâh âsumânı gözlerler, göğüslerini taşla döverler, gömlekleri parça parça olur ve kimseye uymayıp yalnız yaşamayı tercih ederler.⁴⁷

⁴⁵ Zavotçu, age, s. 199.

⁴⁶ Çavuşoğlu, age, s. 211.

⁴⁷ Çavuşoğlu, age, s. 234.

a) Dîvânelik beşerî aşk ya da ilahî aşk sebebiyle ortaya çıkabilir. Her iki durumda da âşîğın davranışlarında değişmeler görülür. Ancak mecazî aşk insana yol gösteremezken ilâhî aşk insanın dünyasını ve âhiretini aydınlatır. Özellikle seyr ü sülûk yolculuğunda olan âşıkların dîvâneliği mânevi yükselişin göstergesidir.

*Yanar 'aşkın ile **dîvâne** gönlüm
Yine senden meded sultânım Allah (D/Mr 19/I)*

*Anlaşılmaz bir 'acîb **dîvânedir**
Âb-i engûrile san mestânedir (M/611)*

b) Divân edebiyatının başlıca benzetmelerinden olan ve seyr ü sülûk yolculuğunu anlatan şem ve pervâne hikâyesini Ahmet Cezbî'nin manzumelerinde de görürüz. Pervâne tek bir ışık etrafında kendini fedâ eden sâdık âşîğı temsil eder. Işığa yani sevgiliye yaklaşan pervâne daha hızlı dönmeye başlar ve sonunda benliğini yok edip kendini aşka feda eder. Pervâne ve dîvâne kelimesinin birlikte kullanılması pervânenin şem etrafında aşkıdan deli gibi dönmesini de hatırlatır.

*Şemî-i vech-i dil-dârın olup pervânesi hâlâ
Döner pervâneyiz şem 'inde **dîvâne** olup geldik (Dç/G 37/4)*

*Diyicek didi bana **dîvâne**yim
'Aşkla yanmış 'aceb pervâneyim (M/824)*

*Ger nazar kılrsa göz-i mestânesi
Eyler elbet 'âlemi **divânesi** (M/843)*

*El al Cezbî ednâdan edîb ol
Çıkub **dîvânelikden** 'andelîb ol (D/Mr 10/III)*

*Siyeh-rû mücrim ü müzniblerinden
'Aceb **dîvâne**yim dîvâne geldim (D/G 51/2)*

*Evvelî ol derd-i ‘aşk-i yârin **divânesi***

Kim hevâ-yi nefis-i bed-hâhile mekdûr olmadan (D/G 56/2)

c) Divâne ve veli tiplerinin aynı beyitte kullanıldığı görülür. Bu durum deliliği zâhîri ve bâtinî olarak iki ayrı gruba ayırmamıza neden olur. Zâhîri delilik akılda eksiklik ya da mecâzi bir aşk sebebiyle oluşabilecekken bâtinî delilik îlâhî aşka duyulan sevgi ile içten oluşur. Bu divâneler kerâmet ve irfân sahibi ilâhî aşk ile mest olmuş gönül ehli insanlardır.

Velî sûretde mestiz sîret-i bî-dâr-i ‘irfânuz

*Bizi **divâne** sanma âteş-i ‘aşka yapub geldik (Dç/G 37/3)*

Şerâb-i ‘aşkı nûş itdim ezelden

*Gönül **divâne** vü mestâne düşdi (D/G 75/3)*

Karârın yok nedir geştü güzârın

*Nedir **divâne** bülbül gibi zârın*

‘Aceb böylemidir leyl ü nehârın

Ne ağlarsın ne eğlersin gamın ne (D/Mr 10/II)

*‘Aşka sal her bir nefes şol murg-i dil **divânesin***

Kâf-i ‘aşku’l-lâhı zîrâ gösterir tekrâr-i ‘aşk (D/G 47/8)

Hâr-âlûd olmuş ol zâr itdigin ranâ senin

*Bezm-i hârın mahremi **divâne** dil-dârın senin (Dç/G 6/2)*

*Olmaz ey **divânesiniün** tut yine ağyâra sen*

Nâ-tüvân nâ-çâr sana hayrettedir dag üstü bâg (Dç/G 30/3)

*‘Aşkla hem-pâ olan **divânedir***

Anlaşılmaz sözleri mestânedir (M/140)

*Ol 'aceb dîvânedir kim lâubâl
Ki cemâlidir gehî ol pür-celâl (M/205)*

*Didiler Mecnûna ey dîvâne gel
Bed-duâ ile bize virdin hael (M/341)*

*Dil viren mahlûka dîvânedir
Âhiri bu 'âlemin vîrânedir (M/631)*

(Ağyar, Dildar, Mecnun, Mest, Mücrim, Müznib, Natüvan, Sultan, Veli, Yar)

1.1.10. Esir (Bende, Çaker, Gulam, Kul)

Divan Edebiyatında sevgilinin buyruğu altına girmiş âşık için kullanılır.

*Hüsn içinde bî-bedelsin bî-nazîr
Bâb-i lütfunda n'ola olsam esîr (M/694)*

1.1.11. Fakir (Geda)

a) Tasavvuf edebiyatında işlenen ana konulardan biri fakirliktir. İslâm dinine göre insan dünya malına çok önem vermemeli ve ihtiyacından fazlasını biriktirmemelidir. Bu hususta fâkirlik ile imtihan edilen peygamberler de vardır. Divân Edebiyatında fâkir tipi birçok anlamda kullanılabilir. Fakirlik ve dervişliğin özdeşleşmiş olması bu kullanımlardan biridir. Dervişlerin genelde bir iğne bir de iplik sahibi olmaktan fazlasını istemeyen fakir insanlar oldukları görülür. Bu durum dünya malını önemsememelerinden kaynaklanmaktadır. Başka bir kullanım da insanların sınırsız ilim karşısında kendilerini fâkir görmeleridir. Divân edebiyatında müelliflerin kendisini fakir olarak gördüğü de görülebilir. Bu çoğu zaman hakkında

methiye yazılan bir padişah karşısında kendisini olduğundan daha çaresiz gösterip padişâhın ilgisini kazanma amaçlıdır.

*Aldı dehşet bu fâkiri mâ-hasal
Dâmenime sanki dest urdu ecel (M/806)*

b) Aşağıdaki beyitte çaresiz, derd sahibi ve fakir bir âşık tasviri oluşturulmuştur.

*Bu fakîr-i derd-mend-i nâ-tüvân
Bin iki yüz iki sâl idi o an (M/800)*

(Dermend, Natüvan)

1.1.12. Geda (Bkz. Fakir)

Dilenci, yoksul.⁴⁸ Divân şiirinde hemen daima sultan ile birlikte tezat sanatı içinde ele alınır. Sevgilinin mahallesinde kapı kapı dolaşan âşık bir gedâdır. Sevgili karşısında giyim kuşamı, yaşadığı hayat vs. ile âşığın hâli gedâyâ çok benzer. Âşık bu durumdan şikâyetçi değildir. Aksine gedâlıkta bir yücelik bulur. Çünkü o, âşıklık yönünden kendini aşk ülkesinin sultanı kabul eder.⁴⁹

Mesnevilerin de kahramanı olan gedâ Şâh u Gedâ mesnevilerinin başkahramanlarından biridir.⁵⁰

a) Gedâ kelimesinin alçakgönüllülük göstermek için kullanıldığı görülür.

*Ol dahi olsun fidâ şâhım sana
Kim senin kurbânın olsun bu gedâ (M/868)*

⁴⁸ Zavotçu, age, s. 264.

⁴⁹ Pala, age, s. 166.

⁵⁰ Zavotçu, age, s. 265.

*Gitdi dünyadan o servî-i harem-gâh-i Hudâ
Nice yas tutmaya âh anlar için bay u **gedâ** (D/K 1/12)*

*Şöyle ki arz u semâ kalmadı sûretâ
Cümle gezüp bu **gedâ** çağırırım Hû diyü (D/G 65/4)*

*Geh ider kenz-i dürer-bârını bî-hûde güşâd
Geh olur ruk'aya şeh vâ'iz olur gâh **gedâ** (Dç/G 2/7)*

*Ne ki varı anın eyledi bi'l cümle fedâ
Niçe medh itmeye ol şâh-i dili bay u **gedâ** (D/Mh 6/III)*

(Ebu Bekir (Atik), Erbabı Refik, Fahrialem, Uşşak, Şah)

1.1.13. Gulam (Bkz. Esir)

Tüyü, bıyığı çıkmamış delikanlı, genç. Köle, esir, kölemen.⁵¹ Kul, köle, esîr, bende⁵² dir.

*'Aşk-i hayvânî odur kim bâ-**gulâm**
Yâ zenâna meyl ider hâsıl kelâm (M/176)*

*Göricek ol duhteri hâsıl **gulâm**
Kıldı dil murgın o dem ol mâha râm (M/689)*

*Didi olmada **gulâm** ey mihr-i Hak
Gel benim ahvâlîme şefkatle bak (M/692)*

*Ben **gulâm**ım sensin şâh-i zebân
Şâh olan ednâyı eyler şâdmân (M/693)*

⁵¹ Devellioğlu, age, s. 337.

⁵² Pala, age, s. 170.

*Ger ümîd-i vasl ise hâsıl-i merâm
Bin **gulâm** olsa bana yok olma râm (M/707)*

*Bu **gulâm**-ı bî-kes ü bî-çâre-dil
Nîm nigâhın ile olmuştur 'alîl (M/743)*

*Vir bana ol nâzeninemden peyâm
Ol efendim ben ana ednâ **gulâm** (M/769)*

(Şah)

1.1.14. Kemter (Bkz. Aciz)

Daha aşağı, aşağıda bulunan, hakir, îtibarsız⁵³ anlamında kullanılır.

*Gördiceğim günden o pür-enveri
Saldı muhabbet odına **kemteri** (D/Mh 41/II)*

*Düldül-i ser-tîzle eyler cihâd-i ekberi
Emrine itdi musahhar nice şâh-i **kemteri** (D/Mh 24/VI)*

(Ali, Serseri)

1.1.15. Kul (Bkz. Esir)

Kul, köle; bende, hizmetkâr⁵⁴ demektir.

a) Manzumelerinde ilâhî aşkı ön plana çıkararak Ahmet Cezbî tün insanların Hz. Muhammed'i övdüğünü ve O'na olan sevgi ve muhabbetten ötürü uğruna köle olduklarını söyler.

⁵³ Devellioğlu, age, s. 583

⁵⁴ Pala, age, s.278.

Heb cümle cihân halkı senin mehdini eyler
*Sultân-i nebisin sana **kul** mecma '-i eşyâ (D/K-Nt1/12)*

b) Günahlarından dolayı çaresiz kalan ve sevgisi sebebiyle âdeta peygambere köle olan şâir Hz. Peygamberin rahmetinden umutludur.

*Lîk 'âciz **kulunu** nîm-nigâhınla meded*
Nazar-i şefkatine pâdşehim eyle sezâ (D/K-Nt2/7)

(Padişah)

1.1.16. Mariz (Bkz. Bimar)

Marazlı, hasta, hastalıklı, sayrı⁵⁵ demektir.

Sen devâ kânısın ey sultân-i zen
*Sendedir bî-şek **mariz-i** 'aşka fen (M/720)*

(Sultan)

1.1.17. Mecnun (Deli, Divane, Şeyda)

Cünün sözlükte "örtünmek, gizlenmek; aklını kaybetmek" anlamına gelir. Bu durumdaki kişiye mecnun (deli) denir.⁵⁶

Nefsine olmuşdur ol zâgın zebûn
*Lâşe-i fi'li ider anı **cünûn** (M/178)*

Aşık-i hayvânî ile olmaz kemâl
*Kim **cünûna** eyler 'aşkı intikâl (M/182)*

⁵⁵ Devellioğlu, age, s.671.

⁵⁶ İbrahim Kâfi Dönmez. "Cünûn", *DİA*.

*Var mıdır gör kim **cünûnda** kâr-i Hak
Okumuşdur nefs-i şûmundan varak (M/183)*

*Kimse ile ülfet itmez ol **cünûn**
Çünkü 'aşk cân u dilin itmişdi hûn (M/225)*

*Didi ol mîr ey **cünûn-i sâf-dil**
Aç gözin ma'şukanı kendinde bil (M/280)*

a) Kays'a "Mecnun" ismi Leyla'ya olan aşkıdan deli olduğu düşünüldüğü için verilmiştir.

*'Asker-i Mecnûn oldu çün zebûn
Gördi Leylâ oldu Mecnûndan **cünûn** (M/334)*

*Deyüben şak itdi bâzûsın **cünûn**
Oldu Leylâ ile Kays âlûde-hûn (M/414)*

(Kays, Kemal, Leyla, Maşuk, Mecnun)

1.1.18. Meczup

Cezbeye tutulmuş, Allah aşkı ile kendinden geçmiş olan. Tasavvufta meczûb iki sınıftır. Kâmil insanın feyziyle cezbeye tutulup sonra bir kâmil insana bağlanana meczûb-ı sâlik denir.⁵⁷ Mehuz, meslup, valih. Cezbeli, cezbeye tutulan. Hakk'ın kendine dost edindiği, üns makami için seçtiği ve kutsiyet suyuyla temizlediği veli. Bu yüzden bu durumdaki veli, nail olduğu lütuf ve ihsanlar sayesinde hiçbir zorlukla karşılaşmadan ve çaba göstermeden bütün mertebe ve makamları aşarak Hakk' erer. Meczup, kendinden geçerek Hakk'a ermiş ve fenâ denizinde yok olup bir daha kendine gelememiştir. Cezbeyle kendinden geçen ve bir daha kendilerine gelemeyen meczuplar, akıl ve şuur hallerini yitirdiklerinden dinin emir, yasak ve ibadetleriyle mükellef değildirler. Bunlar akıllarına geleni doğru-yanlış, sevap-günah söyler,

⁵⁷ Pala, age, s. 301.

içlerinden nasıl gelirse öyle hareket ederler. Bunlara mecnun, mehuz, müstelip, bühbül gibi isimler de verilir. Çıplak gezen, köpeklerle düşüp kalkan, Allah'a serzenişte bulunan meczuplar çoktur.⁵⁸

a) Görünüşte meczuba benzeyen ama aslında derviş diyebileceğimiz irfanı derin insanlar toplumumuzda vardır.

Sûretâ görsen anı meczûbdur

Seyr-i tende 'âkil ü mergûbdur (M/817)

Didim ey meczûb-i suret ehl-i hâl

Görinür mir'ât-i veçhinden kemâl (M/818)

(Akil, Ehli Hal, Kemal)

1.1.19. Meftun

Büyülenmişçesine tutkun, vurgun olan kimse, âşık. Çok beğendiği bir şey önünde şaşırıp kalan, şaşkına dönen kimse, şaşkın, hayran.⁵⁹ Gönül vermiş, tutkun, vurgun⁶⁰ demektir.

a) Cezbî Mesnevi eserinde sık sık Leyla ve Mecnun hikâyesine telmihte bulunur. Bu beyitte de Mecnun'un Leyla'ya olan aşkının büyüklüğü anlatılmak istenmiştir.

Kat' idersin ger 'uzvunun birisin

Bilüriz Leylânın meftûnısın (M/395)

(Leyla)

⁵⁸ Uludağ, age, s. 240.

⁵⁹ <http://lugatim.com/s/meftun>

⁶⁰ Devellioğlu, age, s. 696.

1.1.20. Muztar (Bkz. Aciz)

Çâresiz kalmış, zorunda kalmış⁶¹ anlamına gelmektedir.

Muztarıbdır dil onulmaz yâreler

Tag u sahrâda olur âvâreler (M/294)

(Avare, Yar)

1.1.21. Mübtela

Tutkun, tutulmuş.⁶² Bir şeye kendini kaptırmış olan, tutulmuş, düşkün. Bir derde, bir hastalığa tutulmuş. Âşık, tutkun⁶³ anlamına gelmektedir.

a) Mübtelâ kelimesi günümüzde bağımlı anlamında kullanılır. Genellikle olumsuz anlamlar çağrıştırır. Âşık tipini temsil eder ancak buradaki âşıklık durumu kişinin isteğiyle oluşmamasının ötesinde âşıklıktan kurtulmak istese bile kurtulamayacağı bir alışkanlık olmuştur. Âşık istese de istemese de sevgilinin bağımlısıdır. Bir belanın ya da musibetin mütelâsı gibi sevgilinin aşkına yakalanmıştır.

Mübtelâ-yi derd-i cânân olduğumumdur suçum

Ol cihetden ben perîşân olduğumumdur suçum (D/G 45/1)

Lîk teblîg-i selâm iden ana

Kim beni ‘aşkına kıldı mübtelâ (M/920)

Ola kim rahm ide sen mübtelâya

Gerilmez sine derd-i sevdâya karşı (D/G 64/4)

⁶¹ Devellioğlu, age, s. 816.

⁶² Devellioğlu, age, s. 820.

⁶³ <http://lugatim.com/s/M%C3%9CPTEL%C3%82>

Bî'te-essüf ol yeter ey mübtelâ
Alayım Leylan senin cebren sana (M/301)

'Aşkima virme halel yâ Rabbenâ
Kim ola lütfun sezâsı mübtelâ (M/362)

Olmadı andan helâk ol mübtelâ
'İllet-i âhirle cân itdi fidâ (M/654)

Geldi caddeye didi ey mübtelâ
Bâ'is-i 'aşkın nedir bildir bana (M/726)

(Canan, Leyla)

1.1.22. Müflis (Bkz. Aciz)

Benim müflis ü bîcâre vü bî-kes
Garîbim sen gibi sultâne geldim (D/G 51/5)

(Garip, Sultan)

1.1.23. Natüvan (Bkz. Aciz)

Zayıf, kuvvetsiz⁶⁴ anlamına gelmektedir.

a) Aşğın sevgili tarafından cefaya uğraması aşğın bu sıfatla anılmasına sebep olur.

Fehm ider 'irfân-i dil urmaz bizim şeydâmızı
Nâ-tüvânız gerçi nâdân anlamaz esrârımız (Dç/G 19/2)

Vücûd-i nâ-tüvânındır ki sensin merhem ü yaku
Sitân-i pâkine itmez mi mücrim hâletin tâ 'arz (Dç/G 26/5)

⁶⁴ Devellioğlu, age, s.949.

Diyesiz ol bî-mecâl ü nâ-tüvân
Derd-i 'aşkın ile kıldı terk-i cân (M/921)

(Nadan, Mücrim, Şeyda)

1.1.24. Şeyda (Bkz. Mecnun)

Şiddetli sevgi ve aşk hisleriyle coşup kendinden geçen.⁶⁵ Çılgın, deli dîvâne olmuş, aşktan aklını kaybetmiş, şaşkın ve düşkün âşık. Divan şiir ve nesrinde âşığın sıfatlarından biridir. Gül bülbül konulu şiir ve mesnevilerde *bülbül-i şeydâ* tamlamasıyla bülbülün sıfatı olur.⁶⁶

Tut yüzün Cezbî cenâbi hazrete
Çünkü bâbi lütfunun şeydâsıyız (D/Mr 1/III)

a) Mecnun'un aşkından deli olmasına yapılan telmih:

Beni şûrîde vü şeydâ iden sensin şerifim Hû
Dilim Kaysu'l-leyâl-i zülf iden sensin şerifim Hû (Dç/Mr 3/I)

Ben gülüm bülbül ne feryâd u figânın rûz u şeb
Kılmamısın halkı bî-zâr itme ge şeydâ edeb (Dç/G 4/1)

Câna kâr itdi müdâm cânân-i 'aşk
Eyledi şeydâ dili bürhân-i 'aşk (Dç/G 34/1)

Ben dil-i şeydâyım 'aşkımdan başımdan yüce
Çağlayu 'ummân olan 'aynımdaki deryâ nedir (D/G 37/4)

Karâr itmez dil-i şeydâsıyım Bi'l-lâh cânânın
Anunçün her nefes her bir demim dâm-i figân itdi (D/G 76/7)

⁶⁵ Uludağ, age, s. 333.

⁶⁶ Zavotçu, age, s. 708.

*Kıl cemâl-i tâb-i ranâsın hayâlin şem'esi
Eyle tâbânınla ol şeydâ-yi gül-endâmı ahz (Dç/G 15/3)*

*Bilmemisin sayd-i nâ-dânı gülistan içresin
Sayd ider kılma figân şeydâ hevâ-dârınmı var (Dç/G 18/4)*

*Fehmi der 'irfân-i dil urmaz bizim şeydâmızı
Nâ-tüvânız gerçi nâ-dân anlamaz esrârımız (Dç/G 19/2)*

*Gûşe-i virâne şeydâ red ider olmaz vatan
İstemez mihmân seni kılur yine yârdan ırag (Dç/G 31/3)*

*Yoksa şeydâ meskenin dergâhın ol şermendisi
Açma zârın halka tîr ü da'vetin Hallâka çâk (Dç/G 36/2)*

(Canan, Kays, Nadan, Mihman, Natüvan, Yar)

1.1.25. Uşşak (Bkz. Aşık)

1.1.26. Üftade

Düşmüş, düşkün; bî-çâre, âşık. Dîvan şiir ve nesrinde bazen sevgili aşkı ve özlemiyle perîşân olmuş âşığın bazen de açık isti'âre ile âşık yerine kullanılır.⁶⁷ Halin zuhur etmesi ve bu halde kulluk görevinin gereği gibi yapılmasından aciz kalması.⁶⁸

*Cân u dilden şem'ine dil bülbüli pervân olur
'Âşık-i üftâdeler şâhâ sana hayrân olur (Dç/G 16/1)*

(Aşık)

⁶⁷ Zavotçu, age, s. 749.

⁶⁸ Uludağ, age, s. 367.

1.1.27. Valih

Aşkından deli olmuş âşıklar için kullanılmaktadır.

Cezbiyâ ol bendesi cânânının ez-cân u dil

Bendeler bâbında anın vâlih u hayrânîmiş (D/G 43/5)

(Bende, Canan)

1.1.28. Zebun (Bkz. Aciz)

Zayıf, güçsüz, âciz⁶⁹ anlamına gelmektedir.

'Asker-i Mecnûn oldu çün zebûn

Gördi Leylâ oldu Mecnûndan cünun (M/334)

(Cünun, Leylâ, Mecnûn)

1.2. [Sevgili] (Aşına, Bigane, Canan, Dilber, Dildar, Dost, Habip, Mahbup, Maşuk, Mekdur, Nigar, Peri, Yar)

Divân şiirinin başkişisidir. *Can, cânan, cânâne, yâr, dost, mahbûb, habib, ma'şûk, güzel, hûb, hûbân, sanem, büt, nigâr, server, şâh, şeh, hüsrev, sultan, mâh, âfitâb, şûh, tabîb, dilber, kâfir, nazenîn, hûnî, bîvefâ, dildâr, dilrübâ, dilârâ, dilnüvâz, gül-izâr, gülendâm, melek, mehlîkâ, sâkî, perî, mutrib* vs. kelimeler, çok zaman istiâre yoluyla sevgilinin ifâdesinde kullanılır.⁷⁰

Divan şairlerinin kalemiyle tek tip sevgili portresi çizilir. Genel hatlarıyla sevgili uzun boylu; ince belli; siyah, uzun ve dalgalı saçlı, siyah gözlü, uzun kirpikli, küçük burunlu, beyaz tenli, pembe yanaklı, parlak yüzlü olup periler ve huriler kadar güzeldir. Bu mâsum güzellik onun âşığa karşı olan tavrıyla birleşince acı, hatta acının da ötesinde ıstırap veren; ilgisiz tavırlarıyla, kaşı, gözü, kirpiği ve bakışıyla

⁶⁹ Devellioğlu, age, s. 1369.

⁷⁰ Pala, age, s. 401.

âşığın üzerine yüzlerce cevr oku atan; zûlüm ve eziyette bütün sınırları zorlayan bir sevgili tipi ortaya çıkar ki bu da sevgilinin güzellik unsurlarının anlatımında kullanılan benzetme öğelerinin şekillenmesinde büyük rol oynar.⁷¹

Şairler klasik sevgili tipinin ahlakî özelliklerinden de bahsederler. Bu tipin en temel ahlakî özelliği; âşığına cevr ü cefa etmesidir. Bu cevr ü cefanın çok farklı şekilleri vardır. Bazen âşığına cilveli veya gazaplı bir bakışıyla zulmeder. Bazen rakîb veya ağyar ile ülfet edip vefasızlık göstererek, bazen de âşığını azarlayarak bu zulmü yapar. Aslında sevgilinin âşığa eziyet etme yolları sayılamayacak kadar çoktur. Sevgilinin bir başka ahlakî özelliği ise aşırı derecede nazik ve zarif olmasıdır. Yani maddî yapısıyla olduğu kadar manevî yapısıyla da ince bir insandır. Sevgilinin bir diğer ahlakî özelliği ise son derecede nazlı ve alingan olmasıdır. Basit bir ihmal ve küçük bir kusurla dahi darılıp gidebilir. Divan edebiyatındaki sevgili tipinin en önemli ahlakî özelliği ise bir türlü elde edilememesidir. Âşık ne yaparsa yapsın onunla vuslata eremez.⁷²

Şiirin odağında yer alan sevgili tipi, bir padişah gibi savaşı, muktedir, mutlak bir otoriteyi temsil eder. Dünyadaki bütün devletler padişahlar tarafından yönetilmektedir. O, ülkesinin mutlak hâkimidir. Bir ülkede iki padişah olması düşünülemez. Sevgili de bunun gibi gönül mülkünün, aşk ülkesinin biricik sultanıdır. Âşıkları sayısız olduğu hâlde, sevgili bir tanedir.⁷³

Sevgiliyle ilgili teşbih ve mecazlara nihayet yoktur. Bazen Yûsuf, İsâ, Süleymân olur; bazen peri, melek, hurîve gilmân olur. Ay ve güneş, tıfl ve cüvân, âhû ve gevher, kible ve Kâbe odur. Onda olan her şey güzeldir.⁷⁴ Ahmet Cezbî eserlerinde sevgili için *bî-vefâ*, *dilâ*, *perî*, *yâver*, *hem-râh*, *gül-izâr* vs. sıfatlar kullanır.

Çün gelür cânân ilinden bûy-i yâr

Sevgilüdür bana deşt-i kûh-sâr (M/295)

⁷¹ Mehtap Erdoğan, *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili*, Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 14.

⁷² Çitçi, age, s. 42.

⁷³ Kurnaz, age, s. 39-58.

⁷⁴ Pala, age, s. 402.

a) İslâmiyete göre Hz. Peygamber Allah'ın en sevdiği kulu yani sevgilisidir. Burada Cezbî sevgili tipini, Hz. Muhammed'i ifade etmek için kullanmıştır.

*Fahr-i cihân sevgilisi ehl-i dilin muhteremi
Çâr ashâbdır anı iki cihân semeni (D/Mh 8/VI)*

(Ashap, Aşık, Canan, Ehli Dil, Fahricihan, Yar)

1.2.1. Aşına

Tanıdık, bildik, geçmişten tanışıklık bulunan.⁷⁵ “Bigâne (kayıtsız, ilgisiz)” karşılığı olarak kullanılır. Sevgili, âşığa bigânelik, ağıyâra âşinâlık gösterir. Bu durum âşığın gam çekmesine neden olur. Tasavvufta âşinâ, hakikat şarabından içip rûhî bir zevk içinde olan kişidir.⁷⁶

*Sil süpür çârûb-i zikru 'l-lâh ile kalb hânesin
Nûr idüp kıl âşinâ-yi 'aşk gönül dîvânesin (D/Mh 2/II)*

*Gel 'azîzim ol anınla âşnâ
Kim bülend itsün senin nâmın Hudâ (M/93)*

*Kâfile-sâlârla ol mübtelâ
Oldı varub bî-tekellüf âşnâ (M/353)*

*Âşnâ-yi remz-i esrârın olam
Rûşenâ çeşm-i dîdârın olam (M/823)*

*Sen seni bilmez isen vâveyletâ
Olamazsın âdemiyle âşnâ (M/855)*

⁷⁵ Zavotçu, age, s.85.

⁷⁶ Pala, age, s. 37.

*Kurb-i Hakda olmak istersen eger kim bî-behâ
Ol sülûk-i tâm-i ehlu'l-laha gel âşnâ (D/G 3/1)*

*Âşnâ-yi 'aşk olan bilür bu sırr-i mübhemi
Sırr-i sırri irişen merd-i cefâdan al haber (D/G 29/4)*

(Divane, Ehlullah, Mest, Mübtela, Zahit)

1.2.2. Bigane

Bir yere ve bir şeye yabancı, kayıtsız, bir şeye yabancı olan ilgisiz, dünya ile ilgisini kesmiş.⁷⁷ Divân edebiyatında sevgili âşğın durumuna daima bigânedir. Onu görse görmezlenir, bilse bilmezlenir. Bu durum âşğın gam çekmesine şikâyetlerine neden olur.⁷⁸

*Yârin görmek diler Cezbî cemâl-i ka'besin
Arada **bigâne**lerde yâ kurı da'vâ nedir (D/G 37/6)*

a) Sevgilinin âşğın sevgisini önemsememesi:

*Kimde kim var kâbiliyyet andan itmez Hak diriğ
Anlayub kadrin u bilmez gevherin **bigânesi** (D/G 79/5)*

(Yar)

1.2.3. Canan

*Kimisi dir vâsıl –i **cânân** olam
Kimisi dir 'aşkla her ân olam (M/212)*

a) Mecâzi aşk anlamında kullanılan beyitler:

⁷⁷ Zavotçu, age, s. 129.

⁷⁸ Pala, age, s. 73.

*Bulmak istersen eger cânâne râh
Cezbe-i 'aşka düşüp kıl âh vâh (M/272)*

*Lîk ol Leylâ ki cânânımdır ol
Hân mân-ı dilde mihmândır ol (M/346)*

b) Cân rûh, hayat, yaşayış, gönül ⁷⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Cânân kelimesi cân'dan türemiştir. Âşık için cânân cânından ötedir, sevgili uğruna cânından vazgeçmeye dahi râzıdır. Divan edebiyatında cânân tipi Hz. Peygamber'i de temsil eder. Aşağıdaki beyitlerde cân ve cânanın aynı beyit içerisinde kullanıldığı ve Hz. Peygamber sevgisine değinildiği görülür.

*Kanda kim kılsam teveccüh bana cânânım yeter
Cân içinde gizli cânân olduğumudur suçum (D/G 54/4)*

*Cânlar fidâ yoluna değil ki cümle mülk ü mâl
Cümlelerin cân u cânânı sensin yâ bint-i Resûlu'l-lâh (D/K 13/4)*

c) Âşığın gönlü cânânın sevgisiyle öyle doludur ki dünyada sevgiliden başkasını görmez. Gördüğü her şey ya sevgiliyle ilgilidir ya da cânânın tâ kendisidir.

*'Âlem içre görünen bu gözüme cânân imiş
Kanda kim kılsam teveccüh dûst yüzi seyrân imiş (D/G 43/1)*

d) Âşık (genelde şâir), manzumelerin başkahramanı olan cânâna köledir. Cânân güzelliği ve zerafetiyle âşıklarını kapısında kul eder.

*Cezbiyâ ol bendesi cânânının ez-cân u dil
Bendeler bâbında anın vâlih u hayrân imiş (D/G 43/5)*

⁷⁹ Devellioğlu, age, s. 140.

*Çekerdim bende âgûş-i visâle gerçi cânânı
Nola Cezbî visâle zerre denlü ihtiya olsa (D/G 4/5)*

*Merdüm-i dil kıl müdâm cânânın için câmu sâf
Eyle leb-rîz-i mey-i peymânın olsun sâf sâf (Dç/G 32/1)*

e) Evrendeki her şey Allah'ın tecellisinin bir yansımasıdır. Allah yarattığı her şeyi güzellik ve âşk ile yaratmıştır. Bu yüzden gerçek âşk Allah'a duyulan âşktır. Hakîki âşka ulaşmanın çeşitli yolları vardır. Dünyevî âşk Hakk'a ulaşmada bir köprü görevi kurar. Aşağıdaki beyitte Hakk yolunu isteyen insanın kendisini Allah'a adanmış, özünde âşık olan bir insan araması gerektiği anlatılır.

*Tâlib-i Hak isen 'âşık bir özi insân ara
Gafleti terk it özinden sen sana cânân ara (D/G 9/1)*

*Her kimin kim 'aşka irer menzili
İrişür dergâh-i cânâna eli (M/155)*

(Aşık, Bende, Dost, Leyla, Mihman, Resulullah, Valih)

1.2.4. Dilber

Farsça *dil* “gönül” ve *ber* “alan, götüren” *dil-ber*. Gönlü alıp götüren, güzel⁸⁰ anlamına gelmektedir.

*Gördüm bugün ol dilberi ammâ beter olmuş
Artmış meh-i tâb-veş revîşi pür-kamer olmuş (Dç/G 23/1)*

*Dedim ki Muhammed Hüseyin 'aşkına dilber
Rahmınla nigâh it dile zîr ü zeber olmuş (Dç/G 23/7)*

⁸⁰ Devellioğlu, age, s. 210.

*Dönderir 'ukbâya rûy-i **dilberi**
Gösterir semt-i reh-i peygamberi (M/659)*

*Reşk ider hüsnine hurşîd-i kamer
Her bir azâsı nice **dilber** değer (M/677)*

*İki 'âlemde bular **dilber**-i mümtazdırlar
Buları servi nûr itmişidi cell ü 'alâ (D/K 2/5)*

*Na't h'ânı idi ol **dilberin** ins ü perî
Bâreke'l-lâhla meddâhı idi arz u semâ (D/K 1/7)*

*Hamduli'l-lah kim açıldı gonçe gül-zâr-i dûst
Çün göründü gözüme ol **dilber** esrâr-i dûst (D/G 15/1)*

a) Dilber güzelliği ve zarıflığıyla övülür.

*Elbetde senin tâb'ına konmuş bu zarâfet
Sen **dilberisin** cümle cihân bâğının ammâ (D/Mh 30/I)*

b) Divân edebiyatında aşk ile hüznün iç içedir. Âşkın yakıcılığı âşğın sevgisi ile doğru orantılıdır. “Âh” kelimesi âşğın sevgili sebebiyle âşk ateşinde yanması sonucu çıkan bir ünlemdir.

*Sevdim â **dilber** seni sevdim seni
Yanıza bir yaka bu âteş beni (D/Mh 41/III)*

(Dost, Hüseyin, Muhammed, Peri)

1.2.5. Dildar

Farsça dil “gönül ve dâr “sâhip ve mâlil olan” ile dildâr gönlü kendine bağlanmış olan kimse, sevgili.⁸¹

Geh ider ‘âşık-ı bî-çârelerin bagrın hûn
*Geh ider tûtî-i lisânını **dildâre** fidâ (Dç/G 2/3)*

*Ey gönül derd-i dil-i **dildâra** ‘aşk itdin mi hiç*
*Gül- ‘izâr-i bülbülü **dîdâra** ‘aşk itdin mi hiç (Dç/G 9/1)*

*Cemâl-i Pertev-i **dildârı** kıldık evveli ârzû*
Biz ol ârzû-keşiz bizden hüveyda cümle tesbihât (Dç/G 5/4)

Gülşen ü bâg-i muhabbet üzre zârın bî- ‘abes
*Bülbül-i şûride-veş **dildâra** ikrârın ‘abes (Dç/G 6/1)*

*Zâhidâ kıl dest-i **dildârın** dem-i câmı ahz*
Sor mülük sorma piyâlen kıl o gül-fâmı ahz (Dç/G 15/1)

a) Pervanenin deli divâne olup şem etrafında dönmesi gibi âşık da dildârın divanesi olmuş sürekli etrafında gezinip durmaktadır.

*Şemî’-i vech-i **dildârın** olup pervânesi hâlâ*
Döner pervaneyiz şem ’inde dîvâne olup geldik (Dç/G 37/4)

b) Arapça karşılığı şarap olan bade manzumelerde sık sık kullanılır. Halk edebiyatında âşıklar rüyalarında pir elinden bade içerler ve mahlaslarını alırlar. Bu durum her âşığa nasip olmayan bir ayrıcalıktır. Tasavvuf edebiyatında ise bade içmek âşkı temsil eder. Özellikle dîvâne olan rint genellikle sâkînin kendisine

⁸¹ <http://www.lugatim.com/s/dildar>, Et. 14.11.2018. 13.53

sunduğu badeyle ve meyhane motifleriyle tasvir edilir. Şarabın insanı mest etmesi gibi dildâr da âşığı sarhoş eder.

*Ey gönül **dildâr** elinden bade-i nârı gel iç
Derdile dîvâne dil sahbâ-yi dil-dârı gel iç (Dç/G 8/1)*

(Aşık, Divane, Divane, Zahit)

1.2.6. Dost

Yâr, sevgili, arkadaş, ahbap, mahabbet ve sevgi.⁸² Dost sözcüğü tasavvufî dîvân şiir ve nesrinde genellikle İlâhî Sevgili (Allah) anlamında kullanılır. Bu bağlamda dostun cemâlini görmek de İlâhî Sevgili'nin yüzünü görmek, vuslata ermek anlamına yorulur. Dostun ayağına ve ayağı toprağını yüz sürme özlemi sevdasının âşığın gönlünü vîrâne ve ruhunu (cân) da yüzün mumuna pervâne etmesi sevgilinin yüzünü görme isteğinin (şevkinin) ve boyunun (serv, vahdet) özleminin öldürmesi de sözlüğü tasavvufî bir anlam yüklediğinin, dost sözcüğünün İlâhî Sevgili anlamında kullanıldığının ipuçlarını verir.⁸³

a) Cezbî'ye göre dost; doğru yola teşvik edip cehennem ateşinden kurtaran kişidir.

*Hakka doğru döndüren tamu odun söndüren
Dost yüzini gösteren lâ-ilâhe illa'l-lâh (D/G 72/7)*

1.2.7. Habip

Bu kelime Divân şiirinde daha çok Habîbullâh (Allah'ın sevgilisi) şeklinde Peygamberimiz için kullanılmaktadır.⁸⁴ Hubb kelimesi sevmek anlamına gelir ve sevilen bir sevgili için de kullanılır.

*Varam dergâhına cân u gönülden eylerim ârzû
Habîbin hürmeti ol zahm-âlûdânına cerrâh (Dç/G 11/4)*

⁸² Uludağ, age, s. 110.

⁸³ Zavotçu, age, s. 200.

⁸⁴ Pala, age, s. 179.

*Bu ‘abd-ı ‘âsiyâna sen kerem kıl hazretin hakkı
Habîbîb keşî-i vaslına kıl bu çâkerin mellâh (Dç/G 11/7)*

*Gülistân-i hakikatde habîb ol
Ne ağlarsan ne eğlenirsin gamın ne (D/Mr 10/III)*

*Habîbin yâr-i gâri hem hevâ-dârı ‘Ömerdir hâ
‘Ömerdir fark u farku’l-lâh kafâ-dârı ‘Ömerdir hâ (Dç/K 1/1)*

*Cân u başından geçüp Cezbî yüri dergâhına
Ol habîb-i kibriyâdır gör nice dîvân olur (Dç/G 16/7)*

(Çaker, Mellah, Ömer (Faruk), Yarigar)

1.2.8. Mahbup

Sevgili, yâr. Mutlak olarak Hak. İster sevsinler, ister sevmesinler, herkesin hakiki mahbubu Allah’tır. Mahbup olması daha çok abdiyyet ve ubudiyet itibariyledir.⁸⁵

*Kendine mahbûb var eyledi âlemleri
Şanına ol oldı gösterdi anınla çün cemâl (Dç/K 4/5)*

a) Mahbup kelimesi hubb’tan yani sevmekten gelir. Manzumelerde çoğunlukla mahbup kelimesi sevgi, âşk, âşık kavramlarıyla birlikte kullanılır.

*Çünkü zâtındır senin mahbûb
Dil virüp sevmek seni ‘âşıkların (D/Np 5/3)*

*Kim ola sevmeye ol cümleden a’lâ güzeli
Cümle mahbûbda vü mergûbda yektâ ‘Alî (D/K 20/7)*

⁸⁵ Uludağ, age, s. 233.

(Ali, Aşık)

1.2.9. Maşuk

Sevilen, sevilmiş, sevgili, cânân. Tasavvufî metinlerde İlâhi Sevgili, Allah.⁸⁶ Klasik edebiyatımızda âşık, maşuktan daha önemlidir. Maşuk naz makamında iken âşık sürekli yalvarır, niyaz eder.⁸⁷

*Kuvvet-i bâzû-yi şîr ü 'aşkız biz şimdi hâ
Pehlevân-i darb-i ma'sûkdan ne şekvâ eyleriz (Dç/G 20/3)*

*Geçdi feryâd u figân u 'andelîbin kalmadı
Şiddet-i vakt-i şitâ ma'sûkuna kıldı yasag (Dç/G 31/4)*

a) Mâşuk karşısında hasta ve gedâ olan âşık her zaman sevgili uğruna başını vermeye ve kendinden vazgeçmeye razıdır.

*'Âşkın cânı fidâ ma'sûkanın râhında tâ
Baş virüp kanlar döküp merdân-i gavgâ eyleriz (Dç/G 20/4)*

*Gir müdâm bâzâr-i rezm-i 'aşka sen eyle savaş
Tâ varınca bâb-i ma'sûka döküp kan baş kes (Dç/G 22/3)*

*Çün zekâtı ehl-i 'aşkın cân olur
Cân o kim ma'sûka armağan olur (M/586)*

*Kimki 'âşkıdır seni ma'sûk ider
'Aşkın âhir 'âşkı pür-şevk ider (M/188)*

*Kime kim ma'sûk ide ref'-i nikâb
Çâk olur mir'at-i gönlünden hicâb (M/144)*

⁸⁶ Zavotçu, age, s. 473.

⁸⁷ Dr. Nezahat Özcan, *Türk Şiirinde Leyla*, Cantekin Matbaacılık, Ankara, 2010. s. 34.

Didi ol mîr ey cünun-i sâf-dil
*Aç gözün **ma'sûkanı** kendinde bil (M/280)*

Ger bana fırsat virir ise Hudâ
*Alurum **ma'sûkunu** elbet sana (M/287)*

*Vire size 'aşk u **ma'sûkdan** haber*
Bilesiz ahvâl-i 'aşkı ser-te-ser (M/408)

'Âşıkın yokdur elinde ihtiyâr
*Her ne var **ma'sûka** kılmuştır şikâr (M/421)*

*Her kim 'âşıkdır ola **ma'sûka** râm*
Kim ola 'aşkı anın dârû's-selâm (M/846)

(Aşık, Cünun, Ehli Aşk, Pehlevan)

1.2.10. Nigar

Resim, resim gibi güzel sevgili. Parmaklara yakılan kınaya da nigâr tabir olunur. Divân şiirinde sevgili yerine mecâz-ı mürsel yoluyla ele alınır.⁸⁸

***Nigârları** heb zindedir*
Zindeleri bir tendedir (D/Ds 1/X)

Şöyle bî-hûş oldu çâlâk-i yâr
*Güyyâ sundı ana dârû **nigâr** (M/267)*

Olmadı Leylâ yine ol şahsa yâr
*Açdı pûşîde-i veçhin **nigâr** (M/400)*

⁸⁸ Pala, age, s. 359.

*Gerçi cân-gâh olmuş ol 'aşk-i nigâr
Sana olmaz 'aşk-i fânîden medâr (M/627)*

*Başın için ey perî -talat nigâr
Rahm idüp kılsın mürüvvet yâne vâr (M/702)*

*Ne haber eyâ nigârımdan bana
Hoş peyâmınla bula cânım safâ (M/770)*

*İşidicek bu sözi ol dem nigâr
Aglayub tutdı elin yüze hezâr (M/749)*

*Didi zîrâ ol perî-tal'at nigâr
Didi matlûbı nedir kıl âşkâr (M/727)*

*Çünkü bî-hûş oldı ol Mecnûn-i zâr
Neyledi gör kim ana 'aşki nigâr (M/276)*

(Bende, Leyla, Mecnun, Peri, Yar)

1.2.11. Peri

Mecazen insan güzeli.⁸⁹ Peri çok güzel olması, uçması, göze görünmemesi, insanlarla ülfet etmemesi, onlara musallat olarak ağız çarpılması, delilik gibi telâkkive inanışlar çerçevesinde işlenmekte, genellikle sevgili (perî-ruh, perî-peyker, perî-zâd)'nin benzetilene olmaktadır.⁹⁰

Sevgilinin güzelliğini seyreden âşığın görünmez derde (aşka) düşmesi; sevgilinin ayağının tozunu gözüne sürme eden rakibin gözünün kimseyi görmemesi; âşığın âvâre olan gönlünün ortalarda görünmesi ve sevgilinin kûyında kalmış olması ihtimali, sevgilinin perî olarak tasavvurunun bir neticesidir. *Perî-peyker*, *perî-sûret*,

⁸⁹ Ahmet Talât Onay, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2007, s. 313. Hazırlayan: Cemal Kurnaz.

⁹⁰ Kurnaz, age, 2012, s. 64.

perî-rû gibi terkipler sevgiliyi ifade etmek için kullanılır.⁹¹ Periler insanlara görünmezler, onlarla konuşmazlar. Perilerin çok güzel olduğuna inanılır. Onların istedikleri insanlara göründüğüne, görüldüğü insanı da kendisine deli gibi âşık ettiğine ve hatta halk arasında perilerin insanları bu dünyadan koparıp, kendi âlemlerine aldıklarına da inanılır. Sevgili de âşığını bu dünyadan alıp, sadece kendinin olduğu bir dünyaya çeker. Peri daha çok güzelliği doğrultusunda şiirlere konu edilmiştir. Bunun yanında perilerin yeryüzünde yaşamadığı, gökten indiği hususuna da değinilmiştir. Bu şekilde sevgilinin benzersizliği ve insanüstü güzelliği anlatılmıştır.⁹²

Na't h'ânı idi ol dilberin ins ü perî

Bâreke'l-lâhla meddâhı idi arz u semâ (D/K 1/7)

Nice kan ağlamasun anlar için arz u semâ

Nice yas eylesün anlar için ins ü perî (D/K 24/9)

Sana ins ü perî bende ne kim var cümle efkende

Müsellem bendenim bende eyâ cân u cihân-bânım (D/G 49/2)

Güyyâ hürî perîdir ol melek

Mislini görmüş değil çeşm-i felek (M/675)

Başın için ey perî-talat nigâr

Rahm idüp kılsın mürüvvet yâne vâr (M/702)

Didi zîrâ ol perî-tal'ât nigâr

Didi matlûbı nedir kıl âşkâr (M/727)

Hayf idüp ins ü melek cinn ü perî

Söyleşürlerdi bu necm ü ahteri (M/754)

⁹¹ Sefercioğlu, age, s. 37.

⁹² Maşuta Akgöynük, *17. Yüzyıl Âşık Şiirinde Sevgili Motifi*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Niğde, 2012, s. 52.

(Bende, Dilber, Meddah, Nigar)

1.2.12. Yar

Bildik, tanıdık, sevgili, dost, yoldaş gibi anlamlarda kullanılır.

*Yârim ol hem yâverim ol mülk-i dilde cânım ol
Taht-i dilde hükm-i fermân eyleyen cânânım ol (D/Mh 18/IV)*

*Nedir bu bezm-i dehr-i bî-vefâda çekdiğim mihnet
Bu mihnetden nihâyet yâri ile ülfetmidir yâ Rab (D/G 12/2)*

*Yâ nice yanmaz yakılmaz ehl-i 'aşk ol âteşe
Yâveri 'aşk ehlinin zîrâ yine ol yâr olur (D/G 39/3)*

*Benliğimi aldı yâr 'aşkına kılub dûçâr
Düşdi dile âh u zâr hâlim oldi yaman (D/G 55/4)*

*Yâr eteğin yakala ur özünü saykâla
Tâ olıcak müncelî sâf ola mirâti cân (D/G 55/15)*

*Çağırırım yâr seni 'aşk ile her bâr seni
Dâd-be-diyâr seni çağırırım Hû diyü (D/G 65/2)*

*Her kanda ki kılsam nazar o yâr göründi
Bu gözlerime mihr-i pür envâr göründi (D/G 73/1)*

*Yârin görmek diler Cezbî cemâl-i ka'besin
Arada bigânelerde yâ kuru da'vâ nedir (D/G 37/6)*

*Her şâm u seher zâr dilim görmedi dil-dâr
Yârimle benim beynime ağıyâr göründi (D/G 74/3)*

*Şîr-i merd-i kâr-zâr ol sahn-ı merdu 'l-lâhda sen
Cân baş oynad ki ol yâr âr-i cânâna esed (Dç/G 14/2)*

*Birdir bana ağyarla yâr vahdete irdim
Mestâneliğimde anı ikrâr göründi (D/G 74/4)*

*Dilde zikrin kalbde fikrin yâr ola
Andan artık cümlesi ağyâr ola (M/44)*

(Ağyar, Ali, Bende, Bigane, Canan, Dildar, Ehli Aşk (Aşk Ehli), Mest, Pir, Yaver, Zahit)

1.3. Rakip

Aynı şeyi isteyen, aynı şeyi elde etmek için birbiriyle yarışan kişiler.⁹³ Başkalarının menfaatine mâni olarak kendi menfaatine çalışan kimseler demektir. Edebiyatımızda *engel*, *düşmân*, *âğyâr*, *hasûd*, yabancı gibi mânâlarda kullanılmışlardır.⁹⁴

Eski edebiyatımızda sözü edilen rakîb kelimesi bugünkü anlamıyla değerlendirildiği takdirde, aynı sevgiliyi seven iki âşığın birbirlerine karşı durumlarını isimlendirmekten ibaret kalacaktır. Önceleri muhâfız asker anlamında kullanılan rakîb kelimesi, daha sonra gözcü, bekçi, kapıcı, refakatçi, hizmetçi vb. anlamlarında kullanılmış; XIV. asırdan sonra ise artık sevgiliye mâlolmaya başlamıştır.⁹⁵

Sevgiliye ulaşma yolunda kendisine engel olanları rakîb olarak görebildiği gibi, cansız bir varlık ya da bir kavram, doğa gücü ve olay ile daha başka şeyleri de rakip olarak görebilir.⁹⁶

⁹³ Uludağ, age, s. 291.

⁹⁴ Onay, age, s.339.

⁹⁵ Şentürk, *Klâsik Osmanlı Edebiyatında Tipler*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1997, s.334.

⁹⁶ Zavotçu, age, s. 599.

Rakip, bir bakıma âşık fotoğrafının negatifi gibidir. Toplum nezdinde iyi insan olmak için, rakibin şahsında ifadesini bulan bütün o kötü huylardan ve davranışlardan sakınmak gerekir.

Rakip tipinin iki farklı görünüşü söz konusudur:

1. Kelimenin Arapça anlamına uygun olarak sevgiliyi kollayıp gözeten kişi/ler.
2. Sevgiliyi sevmekte âşıkla rekabet eden öteki âşık/lar.

Şiirde başlangıçta birinci anlam esas iken, sonradan ikinci anlam da buna ilave edilmiştir. Bu değişim süreci önce İran Edebiyatında yaşanmıştır. Tartışmalı bir yoruma göre, daha çok aşiret temeline dayanan eski Arap hayatında kadınların korunması aile/aşiret erkeklerinin (erkek kardeş, amca vs) ve kocasının görevi iken, devlet geleneğinin etkin olduğu İran'da böyle bir koruyucu veya gözeticiye ihtiyaç duyulmamıştır. Böylece Arap Edebiyatındaki koruyucu, muhafız anlamındaki rakip, İran Edebiyatında bir süre bu anlamlarıyla kullanıldıktan sonra 14. yy.dan itibaren sevgiliyi sevmekte rekabet edilen öteki âşık tipine dönüşmüştür.⁹⁷

*Koymadı **rakîb** arada sedd oldu peşimde*

Yâ Rab o mehin vaslı yolundan keder olmuş (Dç/G 23/6)

Sakın sen rûy-gerdân olma tavf 'aşk-ı dil-ârâyı

*Varub bezm-i **rakibe** hem-dem mihmânına hâlis (Dç/G 25/2)*

(Mihman)

⁹⁷ Şentürk, *Klasik Osmanlı Edebiyatında Tiplerinden Rakib'e Dair*, s. 11; Öbek, s. 281-283; Alıntulayan: Cemal Kurnaz, *Divan Edebiyatı ve Türk Kimliği*.

1.3.1. Adu(vv)/ Aduvvüllah

Düşman, âşık ile sevgili arasına giren düşman.⁹⁸

a) Sevgilinin etrafında olan yabancılar âşığın düşmanları yani sevgiliyle aralarına giren aduvlarıdır. Âşıklar rakiplerini köpek, bed, kâfir, fitne vs. olarak sıfatlandırır. Manzumelerde ‘adu ve düşman tiplerinin birlikte yaygın şekilde kullanıldığı görülür.

Bir taraftan itse ger düşmen zuhûr

Çâre-i feth-i ‘adûnun mâl olur (M/443)

Bûse-gâh olmuş iken fahr-i cihâna gül-fem

Nice cür’et idüben gördi ‘adû semme sezâ (D/K 1/9)

Nice tesmîm nice katle sezâ gördi ‘adû

İki şehzâde iken ‘arşla kürs küpeleri (D/K 24/28)

Âh kim etdi ‘aduvvu’l-lâh ana bî-hadd ezâ

Teşne-leb şâh-i şehâdetdir Hüseyin-i Kerbelâ (D/K 4/5)

b) Aduv inkârcı, fitne çıkarıcı, imansız, kıymet bilmeyendir.

Zâhir u bâtın hakdır itmeyiz inkâr biz

Münkir-i savm u salâtın bil ‘aduvvu’l-lâhdır (D/G 33/7)

Düşmüşüm gayretle şâm u seher ensesine

Düşe yâ Rab ‘adû şîr-i Hudâ pençesine (D/Mh 25/VII)

Kat ide diyü râhımı hayfım budur ancak

Ol tan-i ‘adû olsa ne gelür giderimdir (D/G 38/5)

⁹⁸ Zavotçu, age, s. 52.

Rabt eyle o'azm itmeğe hâ bezm-i 'adûya
Bezminde olup neş'e-i unvânını gel al (Dç/G 40/3)

c) Aşağıdaki muhammeste adû tipi dinin düşmanı olarak kullanılmıştır.

Urdu el şimdi 'adû geldi girîbânımıza
Çâremiz kalmadı kasd itmede îmânımıza (D/Mh 29/II)

(Düşman, Hüseyin, Münkir)

1.3.2. Ağyar / Gayr

Âşığın şikâyetlerine maruz kalır. Onun için kötü, çirkin, zararlı ve zâlimdir. Âşığın nazarında, o, sevgili ile sıkı münasebettedir. Âşığı üzen de zaten budur. Bu nedenle âşık daima sevgiliye tembihlerde bulunur ve ağyâr hakkında onu uyarır. Buna rağmen yâr, âşıktan çok ağyâra imkân tanır. Sevgilinin bir âşığı da odur. Bunun için âşık ile aralarında daimî bir mücadele sürer.⁹⁹

'Âşık isen ol bîdâr
Tutmaya dilin ağyâr (D/Mr 21/IV)

a) Ağyar sevgiliyle dalga geçen, onu küçük düşüren, âşığın zor durumlarından keyif alan güçlü bir rakip olarak tasvir edilir.

Bana güldürme meded pâdşâhım ağyârı
Niçe bir ağlayayım eyleyeyim bin zârî (D/Mh 3/IV)

Feryâdile itmekdesin 'âlemleri bîzâr
Sînendemi var yohsa 'aceb hâr olan ağyâr (D/Mh 30/II)

⁹⁹ Pala, age, s. 10.

b) Aşğın gönlünü sevgiliye verdiğini duyan ağyar, âşık için daha çok sorun oluşturur. Sevgilinin ağyara gösterdiği ilgi ağyârın âşığı kışkandırmasına sebep olur.

*Şol dil-bere dil virdiğimi duymasın **ağyâr***

Zîrâ ki o cânâne nihânî seferimdir (D/G 38/4)

*Giderdim hânemânı cân u dilden gide **ağyârı***

Bi-hamdi'l-lâh ki her bir vahdetimde cümle kârım Hû (D/G 63/3)

Dilâ gel pâk-i tâm-i kalb olup dönder yürek yâre

*Düşürme gel televvünle gönül şeh-bâzın **ağyâre** (D/G 71/1)*

*Hak budur kim ehl-i Hakka cümle yâr **ağyâr** olur*

Görinen her bir cihetden gözine didâr olur (D/G 39/1)

*Birdir bana **ağyâr**la yâr vahdete irdim*

Mestâneliğimde anı ikrâr göründi (D/G 74/4)

Cezbî dile sun sorma piyâl-i leb-i la'lin

*Girdikçe ele dil dem-i **ağyâr** umar olmuş (Dç/G 23/9)*

*Nedîm-i şem'-i ruhsâr olmadan **ağyâr** o dil-cûya*

Temennî rûy göster rûz u şeb sultanına hâlis (Dç/G 25/3)

*Meskenin yok gül bilür **ağyâr** bilür hârın bilür*

Yâr bilür nârın hasrettedir dag üstü bag (Dç/G 30/4)

c) Âşık için sevgiliden başkası ona düşmandır. Gözü ve gönlü sevgiliden başkasını görmez.

Dilde zikrin kalbde fikrin yâr ola

*Andan artık cümlesi **ağyâr** ola (M/44)*

'Âkil olan 'aşk-i Hakka yâr olur
Andan artık cümlesi **agyâr** olur (M/710)

Mahv ider dilden kamu **agyârı**
Gösterir âyîneden dîdârı (M/145)

Solamı cânânımın nev-gonçesi
İricek **agyârın** ana pençesi (M/347)

Kaplamışdır cân u cismin 'aşk-i yâr
Gayrıya dil viremi 'uşşâk-i zâr (M/207)

Görinür **gayrıya** zîşt-rû ol melek
Mislini görmüş anın felek (M/262)

'Aşk-i Hakkânîye sa'y it bî-riyâ
Eyleme **gayrile** gel 'ömrin hebâ (M/372)

d) Ahmet Cezbî kalbinde Hz. Muhammed'e duyduğu sevginin eşsizliğini dile getirmektedir. Gayr kelimesi burada başkası anlamında kullanılmıştır.

Zulmet-i gönlümde senden **gayr** yok bir zerre tâb
Âftâb-i enverimsin yâ Resûl-i Kibriyâ (D/K-Nt 3/4)

Âşık olan kılur zâri
Mahv ider dilden **agyârı** (D/Kş 3/III)

(Akil, Âşık, Bidar, Canan, Dilber, Ehli Hak, Hünkar, Mest, Nedim,
Padişah, Resuli Kibriya, Sultan, Uşşak, Yar)

1.3.3. Deccal

Kıyametin büyük alâmetlerinden olan, bir gözü kör, evsafı meçhul yaratık. Deccâl, genellikle kıyametin kopması öncesinde zuhur edecek kıyamet alametleri, Mehdi'nin zuhuru, Yecüc Mecüc'in çıkması, Hz. İsâ'nın gökten inmesi bahislerinde zikri geçen, müminler için tam bir bela, bir tuzak olan varlıklardandır.

Divan şiirinde Deccal, bir kötülük ve şer kaynağı olarak kullanılır. Deccal istenmeyen kişiliktir. Bazen rakip olur, bazen de düşman. Özellikle hicviyelerde Deccal bir yergi sıfatı olarak kullanılır. Bir gün Mesihin çıkararak Deccal'in zulümlerine son vereceği kıssasından hareketle çeşitli teşbihlerde bulunulur ve genellikle memdûh Mesih'e benzetilirken, düşman da Deccal'e benzetilir.¹⁰⁰

Peygamberimiz kıyamete yakın birçok fitneler olacağını ve bunların en korkuncunun, Deccal olduğunu söylemiştir. Deccal'in bir de eşeğinden söz edilir ve Şam'da öldürüleceği bildirilir. Deccal'den önce birçok yalancı Deccal'in çıkacağı da hadislerde bildirilmiştir.¹⁰¹

Açılıb lutf-i Yezdâni seçilür sırr-i subhânî

*Urub **deccâl**-i şeytânî giderür ehl-i tuğyânı (D/K 15/4)*

Yalanları iedüp pîşe düşüp bed bed endişe

*Ne kâfir ne hod **deccâl** kalur gör sırr-i devrânı (D/K 15/12)*

(Ehli Tuğyan, Kafir)

1.3.4. Derban

Kapıcı. Cezbî Divan'ında rakip olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁰⁰ Dursun Ali Tökel, *Divan Şiirinde Mitolojik ve Efsânevi Şahıslar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000, s. 349.

¹⁰¹ Pala, age, s. 109.

*Terk idüp âlâyiş-i hubb-i sivâyı Hakka ir
Lâ-tehaf kâr-bân-i 'aşkın rûz şeb **derbânı** var (D/G 25/2)*

1.3.5. İfrit

Zararlı ve korkunç mitolojik mahlûk.¹⁰² İfrit kelimesinin menşei hakkında farklı görüşler olmakla beraber ağırlıklı görüşe göre *bir kimseyi yere serme, toza toprağa bulama; çok istenen bir nesnenin zihinde hayal edilip göze bu şekilde gözükmesi* anlamlarına gelen Arapça ‘afr’ kökünden türetilmiş olup, “kurnaz, şerir, çetin, yaratılışı güçlü, kızgın ve öfkeli kimse” manasındadır. İfrit, bu anlamları dolayısıyla cin ve şeytanlar için olduğu gibi mecâzi anlamda kötülük ve şeytanlıkta aşırı giden insanlar için de kullanılır.¹⁰³

a) İfrit insan dışı varlık olması sebebiyle insanlarda merak duygusu uyandırır. Hikâyelerde ifritlerin dev gibi büyük olduğu söylenir ve her zaman olumsuzlukları anlatmak için kullanılır. Efsanelerde güzel kızları kaçırdıkları da söylenmektedir. Korkunç ve kötü bir varlık olması sebebiyle Divan Edebiyatında genellikle rakip için kullanılır.

*Nice ‘ifritleri itmiş idi ol şîr zebun
Nice Dârâ vü Sikenderler ana oldu gedâ (D/K 2/8)*

(Dara, Gedâ, Sikender)

1.3.6. Kafir /Küffar

Küfre düşmüş, küfreden, küfredici; Hakkı tanımayan, Allah’ın varlığına ve birliğine inanmayan.¹⁰⁴ Bazen sevgili âşığa ettiklerinden dolayı da kâfir olarak nitelenir. Bunda merhametsizlik, Müslümanlara musallat oluş, insanın imanını gidermesi, âşığı aşk şehidi etmesi, hileleri, zünnâr, saçları vs. husisîyetlerin rolü vardır. Kâfir sıfatı sevgili için kullanıldığında kelimenin takdir edici, övücü anlamı ile tevriye yapılabilir. Bir kâfire ait olan bütün sıfatlar sevgilide bulunabilir. Bazen

¹⁰² Devellioğlu, age, s. 474.

¹⁰³ Ali Erbaş. “İfrit”, *DİA*.

¹⁰⁴ Zavotçu, age, s. 406.

sevgilinin güzelliği Mushaf, mahallesi de cennet veya Kâbe olarak düşünülür. Bu durumda kâfirlik rakibin özelliği olur. Çünkü kâfir Kur'ân'ı elleyemez, cennete ve Kâ'be'ye giremez.¹⁰⁵

Yalanları idüp pîşe düşüp bed bed endişe

*Ne **kâfir** ne hod deccâl kalur gör sırr-i devrânı (D/K 15/12)*

Ne yaman teng-i vakt vuslat-ı yâri bulamam

*Zer ü sîm yok nideyim **kâfire** men kul olamam (Dç/Mr 2/III)*

*Koma **küffâr** eline bizlere vir nusretini*

Bize yâr eyle bu dem lütfun irüp gayretini (D/Mh 29/I)

(Adu, Arif, Deccal, Fasık, Kul, Sulaha, Veli, Yar)

1.4. Rint

Halkın hakkındaki söylediklerine aldırmadan gönlünce hareket eden, keyfince davranan, içi irfanla süslü, ilimle dolu olduğu halde halktan biri gibi sade yaşayan hakîm, bilge kişi, rıza mertebesine erdiği için her şeyin ilahi takdire göre meydana geldiğini bilen, bunun şuur ve idrakine eren kâmil insan. Tefviz ve tevekkül ehli, zahit ve âbitler gibi dinin şekli yanı sıra sınırlı kalmayıp özüne ve içine nüfuz ettiğini iddia eden mutasavvıf. Rindler daha çok Melamiler ve Kalenderler gibi gelenek ve göreneklere aldırmadan geniş bir hürriyet ve gönül rahatlığı içinde yaşarlar.¹⁰⁶

Sözlüklerde dinsiz, başıboş, vurdumduymaz, sarhoş gibi olumsuz anlamları sıralanan rind, eski şiirimizde dünya işine ve varlığına önem vermeyen, ahiret çıkarı gözetmeyen, aşk ve zevk yolunda yürümeği yeğ tutan, gösterişsiz, tasasız gönül eridir.

¹⁰⁵ Pala, age, s. 248.

¹⁰⁶ Uludağ, age, s. 297.

Rind başkalarına karşı hoşgörülüdür, sevecendir, alçakgönüllüdür. Yaşamında hırsın, açgözlülüğün yeri yoktur, azla yetinir. Bilgiye önem veren, insanı bir anlam varlığı sayan kişiliğiyle rind arif insan tipinin örneğidir.¹⁰⁷

Rind, bütün rindlerin, Tanrı'nın ruhlara seslendiği varsayılan elest meclisinde hep birlikte Tanrı'yı görerek kendilerinden geçtiklerine inanır. Bu anlayış doğrultusunda o ayrıca, içki içme, içkinin değerini anlama; yani Tanrı sırlarının farkına varma, onların değerini kavrama konusunda, geçmiş, şimdi ve gelecekteki rindler arasında sıra ya da önem bakımından bir ayrıcalık olmadığına inanır. Dolayısıyla rindlikte çiraklık, ustalık ilişkisi yoktur.¹⁰⁸

Sevük rindi; Onda neler yok ki... Meyhanenin kadehiyle tasavvufun kadehi, aşkın mecâzisiyle hakikisi, gönül adamlığı, iç doluluğu dış aldırmayış, parayı istihkar, kıyafetine gelişigüzellik; zühdün dışına suretiyle zâhîde çatıp, sadece güzel olana ve güzel şeye gönül bağlayarak fâniliği ezelin «elest» ile ebedin sonsuzluğunda avuttukları için hayattan kâm almayı akıl kârı bilmek ve rinde hepsinden daha yaklaşanı, ikbale yukarıdan baktıkları için ikballe böbürlenene kafa tutmanın zevkine ermeleri¹⁰⁹ şeklinde açıklamaktadır.

Divan şairi rindden, rintlikten yanadır. Kendini rind sayar. Her fırsatta zahidin karşısına dikilir; onu kınar, yerin dibine batırır. Çünkü, başkalarının attığı her adımda, yaptığı her işte eksik, kusur ve günah arayan ya da ham ya da kaba sofu, şaire göre, kendi özel yaşamında kusurlunun, günahkarın tâ kendisidir. Beğendiği, olmayı özendiği ideal tip olan rindi, beğenmediği, kendisine benzetmekten kaçındığı zahid tipiyle karşı karşıya getirdiğinde divan şairi çoğu zaman pervasız, rindliği ile övülen ama kurumsuz, gösterişsiz bir ifade takınır.¹¹⁰

¹⁰⁷ Mine Mengi, age, s, 264.

¹⁰⁸ Zeynel A. Aygün, *Bağdatlı Rûhî Divanı'nda Rind ve Zahid Tipleri*, Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993, s.6.

¹⁰⁹ İsmail Habip Sevük, *Divan Edebiyatında Rindlik*, *Cumhuriyet Gazetesi*, 12.Haziran. 1947 (Alıntılayan: Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s. 48.)

¹¹⁰ Mengi, age, s. 265.

Rind, dîvân şiirinde örnek tutulan, kâmil, olgun kişidir. Kendi değer yargıları ile yaşayarak başkalarının düşüncesine önem vermeyen rind, geniş görüşlü bir kimsedir. Birçoklarının ömürleri boyunca peşinden koştukları mal, şöhret, mevki gibi şeyleri umursamaz. Din karşısında hoşgörülü, yaşam ve geçim kurallarına boş vericidir. Kimsenin kınamasına aldırılmayarak riyasız ve yalansız olmaya çalışır. Hikmete, hakikate düşkündür.¹¹¹

Gerçek yahut sembolik anlamıyla kendisini âşık ve rind, dolayısıyla şaraba düşkün olarak vasıflayan şair kendine bu yolda engel teşkil eden halkı karşısına almak yerine; menfaati ve şahsına rağbet gösterilmesi için sofu görünen tipleri hedef almıştır. Bu gibi kimseler esasen dindar halk tarafından savunulmayacaklarından şair daha sözünün başında tabii bir üstünlük kazanmış oluyordu. Burada asıl maksadın bir edebî geleneği yaşatmak ve aynı zamanda edebî sembolleri kullanarak bir sosyal tenkit oluşturmak olduğu tahmin edilebilir.¹¹²

a) Rintlîğin sembolleri olan saki, sâgar, meclis, şarap ve mest olma halinin beyitlerdeki kullanımı:

Sâgar-i bezm-i dil-i neş'e bir neş'e-i dilân

*Sâkî-i meclis-i **rindân**-i vefâ yâ Haydar (D/K 7/16)*

Feleğin cünbişi hem meclis hem sâgarıdır

*Dahi pür-neş'e-i **rindân** musaffâ 'Alî (D/K 20/3)*

*Biziz ol zümre-i **rindân** şerâb-i 'aşkla mestân*

Bizimdir hulle-i merdân bize Bayramiler dirler (D/G 30/4)

(Ali, Bayrami, Haydar, Mest, Saki)

¹¹¹ Gülay Durmaz, *Dîvân Şiirinde Rind*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2005, S. 8, s. 55.

¹¹² Şentürk, 1996, s. 14.

1.4.1. Harabati (Ehli Harabat)

Harâbâta mensup müdavim adam demekse de lisanımızda ayyâş, şeref ve haysiyetine lakayd, mübâlatsız mânâlarında kullanılır.¹¹³ Harâbât kelimesi sûfinin maddî ve nefsi yönünü yıkmamasından, kendisine dünyalık bir şey kalmamasından hareketle kullanılır olmuştur.¹¹⁴ Sevgilinin kırmızı şarabı andıran tatlı dudakları bir harâbâttir. Meyhânenin toprağı âşğın gözüne sürme olur. Orada sırlar ortaya dökülür. Divân şâiri mest olduğu için meyhane üzerinde çok durmuştur. Âdetâ orada ikinci bir hayâl âlemi kendini beklemektedir. Hayatın zorluklarını, gamlarını ve kederlerini unutturmak için meyhâne bir sığınaktır.¹¹⁵

Harâbâtî harabelerde oturan, viranelerde ömür tüketen münzevi. İradesi dışında kendisinden marifet ve irfan zuhur eden kâmillerdir. Harâbat ehli, harap-türap olmuş anlamında kullanılır.¹¹⁶

Ne gam şimden girü 'âlemde bî-pervâ-yi 'aşk olsun

Harâbât ehline dergâh-i 'aşkdan gayri bâb olmaz (D/G 40/4)

Herçi bâd âbâd harâbâtîleriz tâ aneden

Böyle geldik 'âlem-i terkibe vahdet-hânedan (D/G 57/1)

1.4.2. Mest / Mestane

Sekran, aşkın âşğın bütün varlığına hâkim olması, iliklerine işlemesi.¹¹⁷ Kendinden geçme, ileri derecede sarhoş olup ne söylediğini ve yaptığını bilmeme hali, bu haldeki kişi. Dîvân şîir ve nesrinde sıkça anılan mest sözcüğü maddî aşkı işleyen metinlerde şarap, tasavvufî aşkı işleyen metinlerde ise aşk ve aşk şarabı ile kendinden geçen âşğın sıfatıdır. Sevgilinin etkileyici (baygın, mahmur) bakışı da

¹¹³ Onay, age, s.181.

¹¹⁴ Cebecioğlu, age, s.196.

¹¹⁵ Pala, age, s. 192.

¹¹⁶ Uludağ, age, s. 158.

¹¹⁷ Uludağ, age, s.245.

âşığı mest edip kendinden geçirir.¹¹⁸ Günümüze “mest olmak” deyim haline gelmiştir.

a) Her zaman sevgilinin kapısında bekleyen âşık, sevgilinin güzelliğinden ve hoş edâsından adetâ sevgili büyü yapılmış gibi etkilenir.

*Mest idüp karşunda hayrân eyledin sen sihr ile
Sahhâriyetle cemâlin pertevin kıldın füzûn (Dç/G 42/3)*

*Şöyle mestim ki ayrılmaz gönlümün mestânesi
Sâkî-i bezm-i Hudâda devr ider peymânesi (D/Mr 11/T)*

*Biz ol keyfiyyetile mestiz ammâ kimseler bilmez
Bizim ahvâlimiz ashâb-i ‘aşk içre hisâb olsun (D/G 59/4)*

*Sakın sen sanma zâhid bâde-i engûr ile mestiz
Biz ol mestâneyiz ki bezm-i elest câmın alub geldik (Dç/G 37/2)*

*Velî sûretde mestiz sîret-i bî-dâr-i ‘irfânız
Bizi dîvâne sanma âteş-i ‘aşka yanub geldik (Dç/G 37/3)*

*Anlaşılmaz bir ‘acîb dîvânedir
Âb-i engûrile san mestânedir (M/813)*

(Divane, Mest, Saki, Veli, Zahit)

1.5. Zahit

Zühd sözlüklerde; soğuk ve ilgisiz davranmak, rağbet etmemek, yüz çevirmek, ilgi duymamak, değersiz bulmak, kanaatkâr olmak; nefsi ve dünyevî arzuları terk etmek, Allah korkusuyla gûnahtan kaçınıp kendini ibadete vererek dünyadan el etek çekmek anlamlarına gelmektedir. Zâhit ise, Arapça zühd (zhd)

¹¹⁸ Zavotçu, age, s.487-488.

kelimesinden ism-i fail olup; dünyadan yüz çeviren, dünyayı terk edip dinin emirlerine titizlikle riayet eden, zühd ve takva sahibi, zühd ve salah ile muttasıl olan sofu, perhizkâr kimse anlamlarına gelmektedir.¹¹⁹

Zâhit çoğulu zühhâd Arapça zühd lafzından ism-i fâildir.¹²⁰ Dünyaya rağbet etmeyen, dünyadan yüz çeviren, el etek çeken. Kendini bütünüyle ahirete ve Hakk’a veren, mala, mülke, makama ve şöhrete değer vermeyen, dünyayla ahiret arasında tercih yapmak gerektiği zaman ağırlığını dâima ahiretten yana koyan. Züht, “dünya sevgisine gönülde yer vermemek,” anlamına geldiğinden zengin olduğu halde zahit, fakir olduğu halde hırslı (râgîb) olan kişiler vardır. Hâm sofu, hâm ruhlu, pişmemiş, olgunlaşmamış, dinin özünden habersiz kişi. Ârif ve âşık olmayan kimse.¹²¹

Zahit eski edebiyatımızda katı şeriat kurallarının, değişmez sayılan inançların ve her türlü toplumsal baskıların savunucusu ve uygulamacısı olarak tanıtılır. Çevresindeki kişilere karşı hep kaşları çatık bakan, insanın her davranışını haram olduğu için kıyanayan zahid, rindin tersine, dünyasını ve ahiretini kazanma kaygısı içindedir. Hırslıdır, açgözlüdür, başkalarına yüksekte bakar, özü ile sözü bir değildir, ikiyüzlüdür, biçimcidir, insanın içine değil, dış görünüşüne, kalıba değer verir.¹²²

Şairlere göre zahit tamamen dünya menfaatleri yüzünden dindar geçinen, aslında fırsat buldukça her türlü menhiyatı gizlice işlemekten kaçınmayan dindar kıyafetli münâfıktır. Zahit dinî kuralara sıkı sıkıya bağlı, zahire aşırı önem veren, sık sık ahiret hayatını anan, kendi fikirlerine uymayan bir şey gördüğünde tenkitte tereddüt etmeyen, derhal küfürle itham eden, bu yüzden ara sıra gülünç durumlara düşen, fazla zeki sayılamayacak bir tipi temsil eder. Şair ikide bir zâhide sataşır, onunla alay etmekten âdeta zevk alır, zâhidin sözlerini anlamaz görünerek onu kızdıracak cevaplar verir ve bu münakaşa binlerce beyitle sürer gider.¹²³

¹¹⁹ Uğur, age, s.7.

¹²⁰ Mütercim Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, İstanbul, 1304, C. 1, s. 1156.

¹²¹ Uludağ, age, s.389.

¹²² Mengi, age, s. 264.

¹²³ Şentürk, age, 1996, s. 3.

Zâhit tipinin görünüş itibariyle ilk alâmeti farikası elindeki teşbihi ve asasıdır. Devamlı evrad ve teşbihle meşgul olarak mırıldanır, teşbihinin arş-ı âlâdaki sevap hanesine yazılacağına ve teşbih çekerken şeytanların kendisine yaklaşamayacağına inanır.¹²⁴

*Hûy Hâ ile bitmez işin **zâhid** senin*

Pîr-i Hakdan nakd alub özün inandırdın mı hiç (D/G 19/5)

***Zâhid**-i hod-bîn gör kendin beğenmiş bî-hüner*

Kimsenin hâlin beğenmez gayre eyler istinâd (D/G 20/4)

*Elin çek **zâhid**-i hod-bîn bizim 'aşka el katma*

Ciğer kanı gibi uşşâka meclisde şerâb olmaz (D/G 40/6)

*Saçma-i güftârını **zâhid** tehi*

Ol kabağı kabak iden câne bak (D/G 46/9)

***Zâhidâ** merd-i Hudâ elbetde var eksik değil*

Mazhar-i sîrr-i Hudâ elbetde var eksik değil (D/Mr 12/I)

*Secde-gâh itdinse **zâhid** sîrr-i zât-i Hazreti*

Bul özinde 'âkil isen bul salât-i vahdeti (D/Mh 2/I)

Bir vücûddur çün Muhammedle 'Aliyyu'l-Murtazâ

*Lahmuke lahmî hadîsin dinle **zâhid** mutlakâ (D/Mh 10/V)*

***Zâhidâ** uy sen dahi ol 'aşkile yanıklara*

Biz fetîl-i şem'i 'aşkız şem'-i sûzânîleriz (D/Mh 43/V)

¹²⁴ Şentürk, age, 1996, s. 31.

*Sende gir zühdi **zâhid** hânkâh-i mâteme
Görünür andan cenâb-i Hazrete bir reh-nümâ (D/G 1/3)*

*Bülbül-i gülşen-i serây-ı 'aşkı ey **zâhid** bu gün
Hâre irgümez özüm bağda hem-râhım bana (D/G 7/2)*

*Anın hükmünde mahkûm anın bâbında zûrum
Benim kaydımı **zâhid** ger aransa çok günâhım var (D/G 22/4)*

*Bana âhım yeter 'âlemde handân olmadan **zâhid**
Senin var ise zühdün ana karşı çok günâhım var (D/G 24/4)*

*'Aşka uydum 'aşkla hem-pâyım ey **zâhid** bu gün
'Aşkla tutdı elim zîrâ benim ikrâri 'aşk (D/G 22/4)*

***Zâhidâ** taş atma sînem mâ-takaddüm yaradır
Yaralanmışlarda dâstân olduğumudur suçum (D/G 54/3)*

***Zâhidâ** dem urma 'aşkdan 'aşka mecbûr olmadan
Hem- enîs 'aşk olup 'aşkile dem-hor olmadan (D/G 56/1)*

***Zâhidâ** aç 'ayn-i merd-i kalbini gör nice er
İt Rahmânda ism-i pâk sâdırını hisâb (Dç/K 3/2)*

*Sâki-i 'aşk sunmak ister **zâhidâ** gör sâgarın
Kılma redd bezm-i elestin hamrdır sahbâ-i 'aşk (Dç/G 35/2)*

*Anın hükmünde mahkûm anın bâbında zûrum
Benim kaydımı **zâhid** ger aransa çok günâhım var (D/G 22/4)*

*Beni zann itme **zâhid** bir kuru lâf u güzâf eyler
Zebânım gerçi âfâkî gönülde i'tibârım Hû (D/G 63/5)*

'Âbide vü zâhîde idi o nûr

Kıldı Mevlâsı anı nûr üzre nûr (M/795)

(Abdal, Abit, Akil, Ali, Aliyülmürtaza, Aşık, Bayrami, Muhammed, Mustafa, Mürit, Pir, Saki, Uşşak)

1.5.1. Abit

İbadet (kulluk) eden, tapınan.¹²⁵ Kuran-ı Kerim'de bir defa tekil (âbid), on bir defa da çoğul (abîdûn. âbidîn. âbidât) şeklinde geçen âbid kelimesi sözlükte "hizmet eden, itaat eden" anlamına gelmekte, Kuran'da ise sadece "ibadet eden, tapınan" manasını ifade etmektedir. Halife Osman devrinde ortaya çıkan siyasi karışıklıklardan sonra bazı müslümanların dünyadan el etek çekerek kendilerini ibadete verdikleri görülmektedir. Birinci asrın sonunda ve ikinci asırda sayıları artan abid ve dindarlara *nasik*, *kurra*, *zahid* gibi adlar verilmekteydi. Halk, gerçek anlamda İslâm'ı bunların yaşadığına inanıyor ve bu gibi kimselere saygı ve sevgi gösteriyordu. Bu devirde yalnız Ehl-i sünnet içinde değil, Hâricîler, Mu'tezile ve Şîa arasında da tanınmış âbitler vardı. Hatta geceleri namaz kılıp gündüzleri oruç tutan ve sürekli Kuran okuyarak ahirete hazırlanan Hariciler'in alınları, dirsekleri ve dizlerinin nasırlaştığı rivayet edilmektedir. Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd gibi Mu'tezile ileri gelenleri de âbitlerdendi.

Kuşeyrî'nin er-Risâle'sinde belirttiğine göre, her mezhep mensubu kendilerinde daha çok âbit ve zâhid bulunduğunu iddia etmeye başlamış, bunun üzerine ehl-i sünnet kendi âbidlerine mutasavvıf veya sufi adını vererek bunları öbürlerinden ayırmaya çalışmıştır; aynı zamanda âbid sıfatını da kullanmayı sürdürmüştür. Her iyi müslüman gibi herhangi bir sufi de aynı zamanda âbittir. Ancak tasavvuf bir hayat tarzı haline gelince, keşf ve irfan sahiplerine sufi ve arif, sadece sevap kazanmak maksadıyla çokça ibadet edenlere de abid denilmeye başlanmış, arife nisbetle abitin daha aşağı bir mertebede olduğu iddia edilerek ona

¹²⁵ Devellioğlu, age, s. 5.

daha az değer verilmiş, hatta zaman zaman abid küçümsenmiştir. Nitekim ârifi âbiden üstün gören Bayezid-i Bistâmî, Allah'ın, saf marifeti taşımaya müsait olmayan kalpleri ibadetle meşgul ettiğini ileri sürmüştür. Bu dönemde sevap kazanmak için kendilerini ibadet ve taata veren abidler, ücret karşılığı çalışan işçilere benzetilmiştir.¹²⁶

a) Cezbî'nin eserlerinde abit ve zahit tiplerinin genellikle yan yana kullanıldıkları görülür.

Her zâkir ü mezkûrda olan zikr-i ma'ânî

Her 'âbid ü zâhidde olan zühd-i nihâni (D/Mh 5/V)

Heb Hakkanî sâcidleri

'Âbid u hem zâhidleri (D/Ds 1/XIII)

'Âbide vü zâhide idi o nûr

Kıldı Mevlâsı anı nûr üzre nûr (M/795)

(Ehli Dil, Muhammed, Zahit, Zakir)

1.5.2. Hâce

Efendi, bey, ağa, hoca. Şeyh, mürşit. Özellikle ilk Nakşi şeyhleri seyit, efendi ve şeyh gibi unvanlar yerine hâce unvanıyla anılır.¹²⁷ Nakşiliğin erken dönemlerinde, Orta Asya'daki şeyhlerin bilim adamı oluşu sebebiyle, onlara hoca, hâce gibi isimler verilmiştir.¹²⁸

Hâce dîvân şiirinde iki farklı kişilik ile sunulur. Aslında bir kişiliğin birbirini tamamlayan iki farklı yönü olarak nitelenebilecek olan bu özellikler;

1) Bilimin değerine inanmış ve kendini bilime adanmış bir kişiliktir.

¹²⁶ Süleyman Uludağ, "Âbid", *DİA*.

¹²⁷ Uludağ, age, s. 151.

¹²⁸ Cebecioğlu, age, s. 184.

2) Bilim ve aklın kılavuzluğu ile dünyaya aşırı değer verip dünya malına taparcasına bağlanan (dünyaperest) bir kişilik. Hâcenin birinci maddede sunulan kişilik özellikleri dîvân şiirinde fazla işlenmez. Dîvân şairi şiirde hâcenin daha çok ikinci maddedeki dünyaperest kişiliğini ele alır. Çünkü, hâcenin bu kişiliği kendini âşık olarak sunan şâir karşısında bir duruş sergiler, âşık da bulduğu her fırsatta hâceyi ve onun kişilik özelliklerini yermekten geri kalmaz.¹²⁹

***Hâce-i** 'ilm-i Hudâdan keşf olacak dört kitab*

Sırr-i 'ilm-i Allâhla nûr oldu dil vîrânesi (D/Mr 11/II)

***Hâce-i** 'ilm-i ledünnîdir odur ümmü'l-kitâb*

Her kim andan feyz alur olur dü 'âlem kâm-yâb (D/Mh 18/VII)

***Hâce-i** cümle melâ'ikin gör iblis nolduğın*

Etdi Hak dergâhının merdûdı da 'vâ-yi 'inâd (D/G 20/5)

Bâb-i 'ilm olduğuna şek olunur mu bi'z-zât

*Nüsha-i 'ilm-i ledün **hâce-i** hâcetdir bu (D/G 61/3)*

***Hâce-i** 'âlemsin sensin emîrü'l-mü'minîn*

Server-i ehl-i sünensin yâ 'Aliyyu'l-Murtazâ (D/K 6/7)

*Okıdık men 'aref sırrın bu gün **h'âce-i** ma'nâdan*

Rumûz-i Hakkı hakkâniyetile râygân itdi (D/K 16/5)

Tarîk-i 'ind-i Hakda rütbetim sırr-i hilâfetle

*Makâm-i ma'nevîde sırrımı ber-**hâcegân** itdi (D/K 16/7)*

Bâb-i 'ilm olduğu 'âlemde müsellemdir anın

*Hele her 'ilmile bir **hâce-i** dânâdır 'Alî (D/K 22/5)*

¹²⁹ Zavotçu, age, s. 299.

Senden görünür 'âleme her 'ilm-i mu'allâ

Sen hâce-i 'alemsin eyâ şâh-i tecellâ (D/Mh 5/1)

(Ali, Aliyülmürteza, Ehli Sünen, Muhammed, Mümin)

1.5.3. Sufi

Yünlü yün giyen. Hakk'a vasıl olan kişiye sufi, yolda sülûke devam edene mutasavvıf denir; sufi vusul, mutasavvıf usul ehlidir. Sufi kendi nefsinde fâni, Allah ile bakidir. Sufi nefsin alışkanlıklarından kurtulmuş, hakikatlerin hakikatine ulaşmıştır. Cüneyd, sufilerin, sadece Allah'ın bildiği tarzda, Allah ile beraberliğe sahip olduklarını söyler. Bısr ise sufiyi, "Kalbini Allah için saflaştıran kişi" olarak değerlendirir. Onlara sufiye denilmesi, onların Allah huzurunda, ilk safta bulunmalarından kaynaklanmaktadır ki bu, onların himmetlerinin Allah'a yükselmesiyle, yani, kalben O'na yönelmeleriyle olur. Bir başka görüşe göre, özellikleri ehl-i suffeye benzediği için, bu topluluğa sufiye denilmiştir.¹³⁰

Kaynaklara sufi için yapılan tanımlar sıralanmıştır:

"Sôfi, kalbini Allah ile tasfiye eden, onu nûr ile dolduran ve Hakk'ın zikriyle gözü açılan kimsedir." (Ebû Saîd el-Harraz).

"Sôfi toprak gibidir, her fenâ şey ona atılabilir; fakat ondan sadece güzel şeyler çıkar. O yeryüzü gibidir, üzerinde iyi de kötü de yaşar. O her şeyi gölgeleyen bulut, yer yüzünü sulayan yağmur gibidir." (Cüneyd-i Bağdadi)

"Sûfî, bulanıklıktan kurtulmayı, saf olmayı, tortusuz olmayı, her bakımdan temiz olmayı isteyen kişidir. Yoksa sûflük sof, aba, yamalı cübbe giymek ve ağır ağır yürümek değildir." (Mevlânâ)

¹³⁰ Cebecioğlu, age, s.444.

Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf (Ta'arruf)* adlı kitabında, sûfilere bu adın verilmesinin sebebi hakkında sûflerin kendi görüşlerini sıralar. Buna göre; sûfilere bir kısmı, içleri sâf, dışları pâk olduğu için; bir kısmı, sûflerin Allah ile olan muâmelelerini sâf hâle getirip Azîz ve Celîl olan Allah'ın sâf ikramına ve kerâmetine nâil oldukları için; bir kısmı, vasıfları Resûlullah (s.a.s.) zamanındaki Ashâb-ı Suffe'nin özelliklerine yakın olduğu için; bir kısmı, yün manasına gelen sofadan yapılmış elbiseler giydikleri için; bir kısmı da, yüce himmetleri ile Hakk'a dönmüş olan sûflerin Allah'ın huzurunda ilk safta bulunmaları sebebiyle kendilerine bu adın verildiğini söylerler.¹³¹

*Bizi ta'n eylesün sūfi-i dūn kendi mezâkınca
Ki bu meclisde 'ankâlar gerek öyle gurâb olmaz (D/G 41/4)*

*Virir tâ yakin dâ'im halka Cezbi vâ'iz u sūfi
İder oğlanı bulsa hiç dimez nâzırâ vâ'iz (Dç/G 28/6)*

*Yeter tan itdin ey sūfi-i bed-hû ehl-i sahbâyı
Biz ashâbi tarikiz bezmimizde şeyh u şâb olsun (D/G 59/3)*

*Ey özünden bî-haber sūfi-i dūn
Dinle bu nutkum olasın pür-fünûn (M/149)*

1.6. Hikaye Kahramanları

1.6.1. Ferhat

Divân Edebiyatı'nda mesnevilere konu olan Fars kökenli Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhâd ü Şîrîn aşk hikâyelerinin ünlü erkek kahramanı. Hikâye ilk defa Nizâmî-i Gencevî'nin Hüsrev ü Şîrîn adlı mesnevisinde işlendi. Bu hikâyede, Şîrîn'e karşı olan aşkı yüzünden, Şîrîn'in diğer âşığı İran Hükümdarı Hüsrev'in ortadan kaldırmak istediği rakibi konumundadır. Üçlü bir aşk hikâyesinin erkek kahramanlarından olan Ferhâd, Nizâmî'den itibaren bu aşk hikâyesini işleyen eserlerde daima su yolları

¹³¹ Alıntılayan: Nurgül Sucu, Zâhid-Sûfî Kimliği, Divan Edebiyatındaki Yeri ve Sosyal Hayattaki Örnekleri, İstem, 2007, s. 232.

yapmakla ünlü bir mühendis-mimar veya ressam kimliğiyle okurun karşısına çıkar. Hüsrev ile Şîrîn'den farklı olarak Ferhad'ın tarihi ve gerçek kişiliği belirsizdir. Ferhad'ın öne çıkan özelliği sâdık bir âşık olması, sevdiği Şîrîn'in aşkı ile dağları delmesidir. Divan şiirinde, sevgilisi uğruna gerçekleşmez gibi görünen işleri göze alan, aşkının derin hüznü içinde sevdiğine kavuşmadan ölen âşığın simgesi olur.¹³²

Divân şiirinde, sevgilisine kavuşmak için zorlu, gerçekleşmesi güç işleri göze alan âşığı sembolize eder. Daha çok Şîrîn ve Hüsrev ile birlikte anılır. Bazen Mecnûn ile karşılaştırılır.¹³³ Şark edebiyatında aşk uğruna en büyük müşkülleri yenen kahraman olarak zikrolunur. Bir adı da dağ delici demek olan Kûhken'dir.¹³⁴

*Tag-i 'aşkın ben bugün Ferhâdıyım
Hem visal ikliminin nâşâdıyım (M/826)*

1.6.2. Kays (Bkz. Mecnun)

1.6.3. Leyla

Leyla ile Mecnûn mesnevîsinin kadın kahramanı. Leylî diye bilinir. Benî Âmir kabilesinden olup Kays (Mecnun) ın akrabalarından biri imiş. Adı Leyla binti Mehdî b. Sa'dü'l-Âmiriyye'dir.¹³⁵

Leyla, Kays'ı, Mecnun'a dönüştüren sevgili tipidir. Kays'daki dönüşümü, Leyla başlatır. Leyla Mecnun'dan sonra ikinci planda ele alınır. Leyla, Mecnûn için güzellikte bir ölçüdür. Leyla, Kays'ın güzellik ve aşk arayışının bir safhaya kadar objesi durumundadır. O klasik şiirin bütün sevgili tipleri gibi güzeldir ve onların sahip olduğu özelliklerin çoğuna sahiptir. Leyla'nın klasik edebiyatın diğer güzellerinden ayrılan en önemli özelliği, kendisinin de âşığı gibi ızdırap çekmesi ve vefalı olmasıdır. Edebiyatımızda âşkın mâşuklardan daha fazla, âşıkları ilgilendiren

¹³² Zavotçu, age, s.242.

¹³³ Pala, age, s. 152.

¹³⁴ Onay, age, s.157.

¹³⁵ Pala, age, s. 288.

bir kavram olduğu düşüncesi hâkimdir. Bu hüküm, Leyla için geçerli değildir, Leyla da aşk acısı çeker, mesnevide karşılıklı aşk söz konusudur.

Mecnûn'a kıyasla Leyla'da cismani aşk ağır basar. Mesnevi'de Mecnûn'un aşk anlayışında zamanla bir değişim meydana gelir. Bu değişime paralel olarak Leyla'nın aşk anlayışında da bir tekâmül görülür. Tanpınar'a göre "genç kız", edebiyatta en az işlenen tiplerdendir. Tanpınar, Fuzûlî'nin bu tipe boyut kazandırdığını ifade eder.¹³⁶

*Seherlerde olupen sende âgâh
Niyâz it derd ile **Leylâ**ya karşı (D/G 64/3)*

*Yüri **Leylâ**na bakmam sol u saga
Seni arar iken şâm u seherde (D/Mr 18/IV)*

*'Akl u fikri dâ'imâ **Leylâ**dadır
Andan artık bilmez ol a'lânedir (M/227)*

*Nâm-ı **Leylâ**yı hemân-dem yâd ider
Sinesin döğüp dilin nâ-şâd ider (M/228)*

*Zikr ü fikri dâ'imâ **Leylâ**sıdır
Sanki **Leylâ**sı anın Mevlâsıdır (M/240)*

*'Âkîl ol dîvânelikden fârig ol
'Aşk-i **Leylâ**dan geçüp bul 'akla yol (M/248)*

*Kim o **Leylâ** esmer zîşt-i rû imiş
Kadr u kıymet bilmeyen dil-cû imiş (M/255)*

¹³⁶ Özcan, age, s. 34-36.

*Ger bileydi kadrin ol **Leylâsının**
Kormı idi elde iken dâmenin (M/256)*

*Kavmim içre bulayım gel sana kız
Leylâdan bin kat ola hüsnî temiz (M/257)*

*Çünkü hem-râhındır **Leylâ** senin
Eyleyem hem-râhını ben hem-demin (M/282)*

*Virmez ise vâlidî **Leylâyı** ger
Tâ-be-mahşer söylene koyam eser (M/283)*

(Akil, Divane)

1.6.4. Mecnun (Kays)

Adı, kabilesi, nisbesi ve soy kütüğü ile gerçek veya hayali bir şahıs olduğu konusunda birbiriyle çelişen rivayetler bulunmakla birlikte şiirlerinde geçen bazı ipuçlarından hareketle gerçek bir şahıs olup Emeviler'in ilk zamanlarında yaşadığı, adının Kays b. Mülevvah b. Müzahim olduğu, Âmir b. Sa'saa kabilesine mensup bulunduğu yolundaki rivayetler daha sağlam görülmüştür. Regis Blachere ve Charles Pellat gibi şarkiyatçılarla onlara uyan bazı Arap yazarları ise Mecnun'un hayali bir şahıs olduğunu ileri sürerler. Gerçekten deli olmayıp bir rivayete göre amcasının kızı Leylâ bint Sa'd b. Mehdî el-Âmiriyye'ye âşık olarak kara sevdaya tutulduğu için kendisine "Mecnûn" lakabı verilmiş ve aynı lakabı taşıyan başkalarıyla karıştırılmaması için "Mecnûnu Leylâ, Mecnûnu Benî Âmir" olarak da anılmıştır.¹³⁷

Şairler, genellikle kuşların çöllerde Mecnûn'un başına yuva yapması hikâyesine telmihte bulunurlar ve kendilerinin başında da sevgilinin hayalinin yer ettiğini söylerlerdi. Bu durumda sevgilinin saçları (siyahlığı ve karanlık oluşu nedeniyle) leylî olarak anılırdı. Mecnûn Leylâ'ya tutulmuştur; âşık da hem Leylâ

¹³⁷ İsmail Durmuş. "Mecnûn", *DİA*.

olarak hitap ettiği sevgiliye, hem de tevriyeyle leyli olarak nitelendirdiği sevgilinin saçlarına tutulmuştu.

Mecnûn da Ferhat gibi âşkın sembolü olan şahıslardan biridir ve Divan şiirinde bir âşık sembolü olarak en çok onun adı geçer. Şairler Mecnun ve onun malum macerasını ele alarak neredeyse sayısız mazmunlar oluştururlar. Mecnun'un Leyla ile olan mektep arkadaşlığı, ona âşık olması, çöllere düşmesi, orada vahşi hayvanlarla olan ünsiyeti, kuşların başına yuva yapması, ayaklarının zincire vurulması, sonunda Leylâ'ya kavuşmasına rağmen onu tanımaması vs. cihetleriyle çok yönlü olarak ele alınır. Kimi zaman bir numune-i âşık iken çoğunlukla da devrin âşıkı yanında hafif kalan bir bî-çâre olarak zikredilir. Leylâ ise kelimenin karanlık ve gece anlamlarına gelmesi, saçların şeklinin zincire benzemesi sebebiyle çeşitli sanatlarla değişik kompozisyonların konusu olur.¹³⁸

Türk edebiyatında yazılan Leylâ vü Mecnûn mesnevilerinin en ünlüsü Fuzûlî'ye ait olandır. Fuzûlî'nin Leyli vü Mecnûn mesnevisi, Kânûnî Sultan Süleyman'ın Bağdad Seferi sırasında, yüzyılın Osmanlı şairleri ile aynı şiir meclislerinde bir arada bulunmasının sonucu ortaya çıkar. Bağdat'ta Fuzûlî ile şiir meclislerinde bir araya gelen Hayâlî ile Yahyâ Beyler, ondan bir Leyli vü Mecnûn mesnevisi yazması isteğinde bulunurlar.¹³⁹

*Ben **Mecnûnum** benim Leylâm ne yerde
Ararım kimseler bilmez ne yerde (D/Mr 18/I)*

*Kays-âsâ vâdî-i hayret-nişîn olduk dahi
'Ayn-i **Mecnûn**uz deme Mecnûna vâveylâ neden (D/G 57/21)*

*Derd-i 'aşkın niceyi **Mecnûn**-veş 'uryân idüp
Dökdü anın başına her lahzedede kat kat türâb (D/G 11/3)*

*Ben o **Mecnûn**-i visâl-i yârim ey zâhid bu gün
Dâğ-i 'aşkı yârde bu âteş-i Leylâ nedir (D/G 37/2)*

¹³⁸ Tökel, age, s. 452.

¹³⁹ Zavotçu, age, s. 476.

Böyle **Mecnûn**-i hâl olup dîvâne ismin söyle nûr
 'Akîl isen kıl hazer görmez misin ey gönçe-leb (Dç/G 4/5)

Gülistân-ı cemâlinde o yârin eyledi **Mecnûn**
 Beni zâlim harâb itdin gülüp zâtıma bâ'is (Dç/G 7/2)

Var idi 'âlemde bir **Mecnûni** zâr
 Kays idi nâmı anın ol nâm-dâr (M/219)

'Akl u fikrin mâ-hasal virüp yele
 Saldı **Mecnûn** adını dilden dile (M/223)

İşidirdi hâlet-i **Mecnûni** gâh
 Eyles idi yanub özi âh u vâh (M/233)

Bî-huzûr idi çü **Kays** için özi
 Gözler idi dâ'imâ **Kaysı** gözi (M/234)

Dir idi yanılama **Mecnûn** 'aceb
 Cümleden varım sarf ideyim ana heb (M/235)

Alayum Leylâsını anın ana
 Ber-murâd ola **Mecnûn**-i Hudâ (M/236)

Gördi bir vâdîde ol **Mecnûn**-i zâr
 Âşiyân itmiş sırrın heb mûr u mâr (M/238)

Didi **Mecnûna** o mîr-i pür-kerem
 Çünkü sensin 'aşk içinde muhterem (M/242)

*Tag u sahrâyı yeter itdin mekân
Gitti **Kays** adın cünun oldun hemân (M/246)*

*Gûşa mengûş it sözüm **Mecnûn**-i zâr
Olmayasın 'âlem içre şerm-sâr (M/254)*

*Çünkü bî-hûş oldu ol **Mecnûn**-i zâr
Neyledi gör kim ana 'aşk-i nigâr (M/256)*

*Didi **Mecnûn** ana ey Mecnûn-i Hak
Nice mümkün kim ola Leylâm irak (M/258)*

*Aglayu geldi **Kays**ın yanına
Aldı re'sin vaz' idüp zânûsuna (M/279)*

*Benliğin alub ider 'âlemleri rüsvâ anı
Kays-âsâ inledir her bir dili dil-dâr aşk (D/G 47/6)*

*Gerçi yanar yakılır **Mecnûn**-vâr
'Aşk-i hayvânîdir ol itmez karâr (M/179)*

(Akil, Cünun, Divane, Kays, Leyla, Yar, Zahit, Zalim)

2. MESLEK TİPLERİ

2.1. Cariyye

Türkçe'de köleden başka kul, bende, halayık, esir ve "kadın köle" anlamında cariyeye, odalık; Farsça'da bende, gulâm, kadın köle için kenîz; Arapça'da abd, rakik, memlûk, kinn, gulam, rakabe, vasîf, milkü'l-yemîn ve kadın köleler için memlûke, vasîfe, cariyeye, eme ve gurre kelimeleri kullanılmıştır. Belirli dönemlerde memlûkün daha ziyade beyaz, abdin ise zenci köleler için kullanıldığına rastlanmaktadır.

İspanya’da siyah köleler için hâdim kelimesi tercih edilmiştir. Cariyelerin örtünme konusundaki sorumlulukları hür kadınlara nisbetle farklıdır.¹⁴⁰

*Nice cârîyye vü hâdim hâsılı
Ol derûn-i kenzin oldı vâsılı (M/479)*

*Didi bir cârîyyeye o gül cemâl
Şol gulâmdan varuben kılın su’âl (M/723)*

*Gûş idüp cârîyyenin sözün gulâm
Sandı ol bî-çâre kim yâr oldı râm (M/729)*

*Didi ey cârîyye-i hâssu’l-harem
Bu peyâmın ile mündefî’ oldı gam (M/730)*

*Geldi çün cârîyye cây-i dil-bere
Kıldı takrir-i kelâm ol duhtere (M/740)*

*Gördi çün cârîyyeyi gelür gulâm
Sandı kim fath oldı her bâbi merâm (M/766)*

*Didi cârîyye ana ey bağı hûn
Vâdî-i ‘aşkk içre ey olan cünun (M/771)*

(Cünun, Dilber, Gulam, Yar)

¹⁴⁰ M. Akif Aydın. “Köle”, *DİA*.

2.2. Casus

Arapça ces kökünden “gözetleyen, araştıran” mânasında isim olan casus kelimesi, “düşmanın sırlarını araştırıp bilgi sızdıran, düşman içinde çeşitli yıkıcı faaliyetlerde bulunan kişi” anlamına gelmektedir. Bu faaliyet sırasında göz önemli bir fonksiyon icra ettiğinden Arapça’da casusa “göz” anlamına gelen ayn adı da verilmiştir. Kur’anı Kerim’de casus kelimesi yer almamakta beraber aynı kökten gelen tecessüs fiil olarak geçmektedir.¹⁴¹ Düşmanın, askerliğe dâir haberlerini öğrenip bildiren kimsedir.¹⁴²

a) Bu beyitte casus tipinin karşı taraftan haber getirmesi yönüyle kendisine yüklenen görevi karşıladığı görülür.

Bize bir cäsûs gerek varub gele

Ne için geldiklerin birden bile (M/311)

2.3. Cellat

Arapça “kırbaçlamak” mânasına gelen celd masdarından mübalağalı ism-i fâil olan cellât, “kırbaçlayan”, çeşitli eziyetler uygulayan” anlamına gelmekle birlikte daha çok ölüm cezalarını infaz edenler için kullanılmıştır. Cellâtlığın bir görev olarak ne zaman ortaya çıktığı tespit edilememekte, ancak eski çağlardan beri var olduğu bilinmektedir.¹⁴³

Eskiden cellâtlar genellikle kara tenli (renkli) olur ve çoğunlukla çingenelerden seçilirdi. Ölüm emrini yerine getirecekleri vakit ise kırmızı elbise giyerlerdi. Böyle günlerde pâdişâh da kırmızı kürk (kaftan) giyerdi.

¹⁴¹ Cengiz Kallek. “Casus”, *DİA*.

¹⁴² Devellioğlu, age, s. 142.

¹⁴³ Mehmet İpşirli. “Cellât”, *DİA*.

Cellâd ölüm emrini yerine getirmeden (infâz) önce suçlunun çevresinde, kızarmış gözleriyle öfkeyle dolaşır ani hareketler yapar, suçluya kırgın gibi davranırmış. Cellâdın ilgisiz davranışı, şairin söylemiyle idâm yerinde suçluya suçunu itirâf ettiren bir yaptırım işlevi görür.

Dîvân şiirinde kızarmış göz cellâd olarak nitelenir ve bazı beyitlerde cellâd mazmunu verir bazen de cellâdın keskin kılıcı hile için bilim öğrenen fitnecilere yönelir.¹⁴⁴

Bu iş sarayda daha çok bostancılar tarafından icra edilir. Mecazen “merhametsiz, zalim, gaddar, hunhar” anlamlarında da kullanılır. Şiir dilinde yaygın olarak âşîğın ölümüne sebep olacak derecede ona eziyet eden sevgili ve özellikle onun gözü hakkında benzetme unsuru olarak çokça kullanılır. Cellat, eteği kanlıdır, işkence eder, konuşturur, mahkûmu soyar, mütfü fetvasıyla iş görür, padişah karşısında bekler.¹⁴⁵

a) Cezbî bu beyitte cellat tipini mecaz anlamda kullanmıştır. Sevgilinin gözleri onu gören âşîklarının celladıdır.

Kahramânî gözlerin cellâd-i dil

Öldürür bir kez gören insânı bil (M/745)

2.4. Katip

Sözlükte ketb “yazmak” fiilinden türetilmiş bir ism-i fâil olan kâtip (kâtib, çoğulu küttâb, ketebe) “yazı işleriyle uğraşan kimse, sekreter, yazıcı; bilgili kişi, noter; muharrir” demektir.¹⁴⁶

Eski hayat sisteminde memur yerine kullanılan kelime, aslında sarayın harem dairesinin yazı işlerini yapan kişiye denilirdi. Ayrıca sarayda kitap istinsâh edenlere de bu ad verilmiştir. Daha sonraları kâtiplik halk arasında seçkin bir meslek

¹⁴⁴ Zavotçu, age, s. 152-153.

¹⁴⁵ Şentürk, age, 2017, s. 373.

¹⁴⁶ Mustafa Sabri Küçükaşçı. “Kâtib”, *DİA*.

olmuştur. Kâtip, okuma yazması yanında hüsn-i hatt'ta da mâhir olmalıdır. Ancak hattatların çoğu genel kültür bakımından eksik oldukları için kâtiplik, şikâyetlere konu olmuştur.¹⁴⁷

Dîvân şairleri zaman zaman yazım kurallarını iyi bilmeyen ve kötü yazan kâtiplerden yakınmışlardır.¹⁴⁸

*Kâtib-i levh-i ezel çün yazmış 'aşkın âyetin
'Aşkla gösterdi râh-i Allâhı cânânım bana (D/G 8/3)*

*Egerçi yazsa idi kâtib-i sîr-i şehî
Boş kese gibi kalurdu vâfında tehi (D/B/2)*

(Canan)

2.5. Leşker

Asker, yiğit, kahraman, cesur¹⁴⁹ anlamına gelmektedir.

*Leşker-i mesîyyetin cânân için teyzin idüp
Bâr-gâh-i vuslat-i ma'şûkunu kıl sun tavâf (Dç/G 32/2)*

*Tutmaya gönül mülkini şol leşker-i gümrâh
Cezbî hazret-i Allâhı unutma (D/G 68/4)*

a) Cezbî'nin manzumelerinde geçen leşker tipi genellikle Leyla ve Mecnun hikâyesinde geçen leşkerlere telmihte bulunur.

*Cem 'ideyim nice yüz bin leşkeri
Şîr-mânend ola tâ her bir eri (M/286)*

¹⁴⁷ Pala, age, s. 262.

¹⁴⁸ Zavotçu, age, s. 416.

¹⁴⁹ Devellioğlu, age, s. 631.

*Geldi leşker her taraıdan bî-şümâr
Kalmadı yer doldı deşt u kûh-sâr (M/302)*

*Emr idüben göçdi leşker bî-hisâb
Vardılar Leylâya toğrı bâ-şitâb (M/303)*

*Kavm-i Leylâ gördi çün ol leşkeri
Didiler âyâ ne yerden bu çeri (M/305)*

*Saf çeküp iki taraıdan bî-şümâr
Leşkeriyle anladı vâdî-i zâr (M/321)*

*Mâ-hasal ol leşkerîn-i ser-keşân
Virüben hem aldılar çok baş u cân (M/329)*

*Kendü leşkerinden olsa bir kişi
Şâd olup artar idi her cünbişi (M/333)*

*Lîk du'â-yi Kaysı Hak kıldı kabul
Oldı ol leşker anın için melül (M/340)*

*Bizler için ya nedür bu bed-du'â
Leşker-i a'dâya kılub iktidâ (M/344)*

(Canan, Kays, Leyla, Maşuk)

2.6. Meddah

Çok öven, metheden kimse. Halka açık yerlerde, saraylarda, konaklarda tekerleme ve şiirlerle başladığı birbirinden güzel hikâyeleri çeşitli şahıs, lehçe,

hayvan ve kuş taklitleri yaparak anlatmak sûretiyle dinleyenleri kâh güldüren kâh düşündüren sahne sanatkârı.¹⁵⁰

Arapça medh kökünden gelen meddah sözlükte *metheden*, çok öven anlamına gelir. Buna mâdih, medîhagu, medîhasera da denilmiştir. Osmanlılar'da bu terim *kıssahan*, *şehnâmehan* yerine de kullanılmıştır. İslami kaynaklı olduğu belirtilen meddahlığı ilk defa Hassân b. Sâbit'in Hz. Peygamber'i şiirleriyle överek başlattığı kanaati yaygındır.¹⁵¹

Dinle ey hâme-i nâzik-ter-i meddâh-i nebî

Yine medh eyle fasâhetle o sahib-himemi (D/K 24/1)

Nice meddâh fem-i la'l-tâbın sû-be-sû Cezbî

İder evrâk-i 'aczi-nâkıs u lisân ile sârih (Dç/G 12/4)

2.7. Mellah

Gemici, kaptan, denizci¹⁵² anlamına gelmektedir.

Bu 'abd-ı 'asiyâna sen kerem kıl hazretin hakkı

Habibin keştî-i vaslına kıl bu çâkerin mellâh (Dç/G 11/7)

(Habip, Çaker)

2.8. Pasban

Gece bekçisi, ases. Dîvân şiirinde keyvân kara renge hâkim olması nedeniyle bazen hindûya, bazen de pâsbâna benzetilir.¹⁵³

¹⁵⁰ <http://lugatim.com/s/meddah>

¹⁵¹ Özdemir Nutku. "Meddah", *DİA*.

¹⁵² Devellioğlu, age, s.706.

¹⁵³ Zavotçu, age, s. 585.

Pâsbân olsam nola bu tekye-i ihsânına
Nâ-sezâ isem dahi ger lutf-i bî-pâyânına (D/Np 1/25)

2.9. Pehlevan

Pehlivan, güreşçi, yiğit ¹⁵⁴ anlamına gelmektedir.

Pehlevân isen bu meydân içre nefse olma râm
Kahr idüp a 'dâların Kakhârla tutsun nizâm (D/Mr 17/IV)

Pehlevân-ı cihân oldur Hudâ arslanıdır
Kim cihadının muhakkak Haydar-ı her ânidir (D/Mh 24/IX)

Kuvvet-i bâzû-yi şîr ü 'aşkız biz şimdi hâ
Pehlevân darb-i ma 'şûkdan ne şekvâ eyleriz (Dç/G 20/3)

Ey gönül bu mâ-cerâ-yi sohbeti kıldınmı pes
Pehlevân-ı şîr-ı 'aşkdan ülfeti kıldın mı pes (D/G 22/1)

Lîk var idi hem-civârı bir emîr
Rüstem-âsâ pehlevân-ı bî-nazîr (M/231)

Çü olmuş pehlevân-ı menzil-ı meydân-ı 'aşku 'l-lâh
Fidâ-yi cân ser itmişler ile intihâb olmaz (D/G 40/3)

Mutma 'in râziyye-ı marziyyede
Pehlevân ol tâ varub sâfiyyede (M/530)

(Ali, Ehli Aşk, Haydar, Maşuk, Rüstem)

2.10. Süvar

Ata binmiş, binici ¹⁵⁵ anlamına gelmektedir.

¹⁵⁴ Devellioğlu, age, s. 1002.

Esb-i 'aşka gel süvâr sende gel
Gel 'azîm müşkilâtın eyle hâl (M/216)

İçlerinden der- 'akab bir yek-süvâr
Didi bu bendenizin olsun bu kâr (M/312)

(Bende)

2.11. Tabip

Tıp bilimiyle uğraşan, hastalara çare bulmayı ve hastaları iyileştirmeyi meslek edinen kişi; hekîm, doktor.¹⁵⁶

Divân şiirinde tabîb aşk derdine ilâç bulamayan bir kişilikte ele alınır. Zaten bu derde ilâç bulsa dahi âşık o ilâcı istemez. Aşk hastasının can ve gönül derdine en iyi tabîb hiç şüphesiz sevgilinin kalın dudağı veya kendisidir. Sevgilinin aşkı ise hem derttir, hem de o derdin çaresini bulan tabîbdır. Tabîbler yaraları iyi ederler, yanlarında ilâç taşırlar, bazen de yalnızca tavsiyede bulunurlar. Bunun yanında sevgilinin gamzesi bir cerrâh gibi âşığın bağrını yakar.¹⁵⁷

a) Divan edebiyatında tabip genellikle aşk derdinin dermanı olarak tasvir edilir. Bu bazen sevgili de olabilir. Genellikle şairler aşk derdine derman istemezler aksine aşk derdinin çoğalmasını talep ederler. Hastalığa derman isteyenler için ise ilâç sevgilinin cemalidir bu sebeple bir an önce kavuşmayı isterler.

Tabîb-i cümle dillersin devâ kıl
Bu Cezbî derdmende rûz ferdâ (D/G 1/7)

Eyâ gül yüzli sultanım gönül sensiz karâr itmez
Tabîbim derde dermânım gönül sensiz karâr itmez (D/G 42/1)

¹⁵⁵ Devellioğlu, age, s. 1135.

¹⁵⁶ Zavotçu, age, s.726.

¹⁵⁷ Pala, age, s. 435.

Tabîbisin cemî'-i hastegânın

Sana yüz uruben ihsâne geldim (D/G 51/4)

Ger 'âşık isen yâre nedir sende bu 'illet

*Bul sen de **tabîb**-i dili ara usanınca (D/G 66/2)*

Did şâh ol pîre ey dâna-yi dîn

*Ey **tabîb**-i haste-i mülk-i zemîn (M/648)*

*Kim **tabîb**-i hazıkımsın kıl 'ilâc*

Merhem-i vaslındadır 'âlî mizâc (M/721)

(Aşık, Derdmend, Sultan, Yar)

3. TEMSİLİ TİPLER

3.1. Süreyya

Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında daha çok mecaz ve teşbih unsuru olarak zikredilen parlak bir yıldız kümesinin adı. Arapça olan Süreyyâ adı Türkçe'de Ülker, Farsça'da daha çok Pervîn diye geçer. Farsça perve kelimesiyle Nûşîrevân'ın torunu olan Hüsrev'in lakabı Perviz de Fars edebiyatında Süreyyâ için kullanılmıştır. İlm-i nücûma göre Süreyyâ, içinde yer alan yıldızlar öküz (boğa) şeklini meydana getirdiğinden Sevr adıyla anılan burcun sırt/ hörgüç kısmında iki sıra halinde dizilmiş altı veya yedi yıldızdan meydana gelen açık bir kümedir. Diğer bir görüşe göre Süreyyâ, Hamel burcunun kuyruğunda sıralanmış olup üzüm salkımı veya gerdanlık gibi görünür, ayın menzillerinden en meşhuru ve üçüncüsü sayılır. Araplar'ın Câhiliye döneminde kutlu saydıkları yıldızlardan biri de Süreyyâ'dır. Yahudilerce de kutsal kabul edilen bu yıldız kümesi ayrıca “yedi kız kardeş” veya “peren” adıyla da anılmaktadır. Yedi yıldızdan meydana gelmesi sebebiyle “benatûna'sh” adlı yıldız kümesiyle karıştırıldığı görülmektedir. Yunan mitolojisine göre bu yıldızlar Atlas ve Pleione'un yedi kızı olup sonradan yıldız halini almıştır. Altısı tanrılarla evlenen bu

kızlardan sadece Merope bir ölümlü ile evlendiği için utancından parlaklığını kaybetmiş ve bu yüzden bazan görünmez olmuştur.

Divan edebiyatında Süreyyâ ve Pervîn yanında Ülker isminin de kullanıldığı bu yıldız kümesi edebî metinlerde tek bir yıldız gibi de zikredilmektedir. Kaside ve gazelerde yer alan kozmik unsurlar arasında sıkça temas edilen Süreyyâ, mi'raciyye ve ramazâniyyelerle eski kozmogoniden bahseden manzum-mensur eserler yanında Ma'rifetname ve Muradname gibi ansiklopedik eserlerde de geçmektedir.¹⁵⁸

Hûrşîd-i âftâb necm-i süreyyâ

Döner devrân ider hû diyerekden (Dç/Kş 1/II)

4. DİNİ-TASAVVUFİ TIPLER

4.1. Abdal

Arapça asıllı “abdâl” kelimesi, menşe itibariyle, “birbirinin yerine geçen” anlamındaki “bedel” yahut “bedil” kelimelerinin çokluğu olan “ebdâl”in Türkçede teklik anlamı kazanarak “abdal” olarak telaffuzundan ibarettir. Abdalân yahut abdallar şeklinde çokluk haliyle zikredilmelerinin sebebi, halk arasındaki yaygın bir inanişâ göre onların Allah tarafından halkın bazı işlerini tasarruf için manevî izinle hilafet görevi verilmiş kırk neferi Şam’da, otuz neferi diğer memleketlerde olmak üzere yetmiş kişilik bir zümreden ibaret olmaları bakımındandır. Bunlara mutasavvıflar arasında “ricâlü'l-gayb” yahut halk arasında “gayb erenleri” denir.¹⁵⁹

Tasavvufta ise veliler arasında, insanların işlerinde tasarruf için manevi olarak müsaade verilmiş kişilerdir. Türkçede kullandığımız abdal (hatta aptal) kelimesi Arapça “Abdâl”dan bozmadır. Kâmûs-i Türkî’de safderun, ahmak, bir şeye akıl yormaz, kalender meşrep ve derviş adam şeklinde tarif edilir.¹⁶⁰ Çar-darb olmak, yani, saç, sakal, kaş ve bıyıkları usturayla kazıtmak, çıplak dolaşmak, esrar çekmek, sema etmek, muharrem ayında Kerbela Şehitleri’nin yaslarını tutarken bıçakla

¹⁵⁸ Mustafa Uzun. “Süreyyâ”, *DİA*.

¹⁵⁹ Şentürk, *Manzum Metinler Işığında Bir Kalender Dervişinin Profili*, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/8 Spring 2015, s.151.

¹⁶⁰ Cebecioğlu, *age*, s.12.

vücutlarını yaralamak, toplu halde gezerek ve dilenerek inançlarını yaymak abdalların yaşayış biçimleriyle ilgilidir.¹⁶¹

Abdâl kelimesi Türkçemizde birbirine muhâlif birçok manayı ifade eden bir kelimedir. Başlıca mânâları ve kullanışı şöyledir:

A. Tasavvuf ıstılahlarından olan bu kelimenin doğrusu ebdâldr ve bedelin cem'idir. Allah yeryüzünü yedi iklim üzerine yaratmıştır. Bu iklimlerin mânevi idâresini birer abdâl ma'rifetiyle idâre etmektedir. Her iklimin işleri, mensûb olduğu semâdan gelir ve buraya o semânın en büyük yıldızının ruhaniyeti bakar.

B. Birtakım itikadlar haritası olan Bektaşîliğin bütün bâtınî-şîî tarikatlarıyla ve ablâllıkla münasebeti vardır. Abdâllık gitgide Bektaşîliğe karışmıştır. Her abdâl Bektaşîdir. Her Bektaşî de az çok abdalıdır.

C. Kalenderî veya abdâl diye nereden gelip nereye gittikleri ne maksatla dolaştıkları meçhul birtakım serseri seyyâlar görülürdü.¹⁶²

Eskiden Anadolu'da yaygın olup eski yazılı metinlerde ismin başına (Abdâl Musa) ya da sonuna (Kaygusuz Abdâl) getirilip kişinin durumu ve konumunu anlatan bir sıfat olarak kullanılırdı. Bu metinlerin çoğunda sözcüğe başıboş, serseri dervîş anlamı verilirdi. Bazı metinlerde kalender ve haydarî sıfatlarının abdâl yerine de kullanıldığı sezilir. Bazı kaynaklar abdalların Alevî Bektaşî inancına sahip topluluklarda yaygın olduğunu söyler, şiirler de bu görüşü doğrular.¹⁶³

a) Cezbî'nin manzumelerinde abdal kelimesi özellikle Melamî ve Kalendîri tarikatına mensup olan kişiler için kullanılmıştır. Abdallar dünya telaşından ve hırsından vazgeçip nefislerini ve ruhlarını terbiye etmeye çalışan gezginlerdir. Yalınayak ve başı açık gezerek insanlara tarikatlarının inceliklerini anlatırlar. Bazen başlarına külâh (keçeden yapılan başlık) taktıkları da görülür. Dünya malına önem

¹⁶¹ Mengi, age, s. 262.

¹⁶² Onay, age, s.2.

¹⁶³ Zavotçu, age, s. 41.

vermez ve fâkirlikleriyle bilinirler. Abdallar manevi mertebelerin en az birine erişmişlerdir. Aşağıdaki beyitte manevi taç metaforu kullanılmıştır.

*Biz melâmet hırkasın giymiş ‘aceb **abdâllarız**
Başımızda ma’nevî ol tâc ehlu’l-lâhdır (D/G 33/5)*

*Başıma **abdâl** gibi giydim külâh
Eyledim ‘aşkın ile ben ‘azm-i râh (D/Mh 41/VI)*

*Harem-gâh-i visâl-i semt-i yâre toğri râhım var
Ben ol **abdâl-i** ‘aşkım işte başımda külâhım var (D/G 23/1)*

***Abdâl-i** ‘aşk olan bulur devâ-‘i ‘illeti
‘Aşk-i Hakdan dūr olanlar bir dili güm-râhdır (D/G 33/3)*

*Ben şöyle ki **abdâl-i** cihânım dü cihânın
Kırmak bu gün ol şîşe-i ârı hünerimdir (D/G 38/7)*

*Melâmet hırkasın giymiş ‘aceb **abdâl-i** ‘aşk olmuş
Gönül bir merd-i ağrebdır ana andan hitâb olmaz (D/G 40/2)*

*‘Aceb **abdâl-i** ‘aşkım bilmezim nem vardır ‘âlemde
Meger kim menzirim ‘uşşâk içinde râygân itdi (D/G 76/4)*

b) Görevli veliler olarak bilinen abdallar genellikle halk tarafından bilinmezler.

*Biz gürûh-i **âbdâlhuz** bizdedir zencîr-i ‘aşk
Bend-i bendânız bilinmez gizlidir âsârımız (Dç/G 19/3)*

(Bende, Ehlullah, Uşşak, Padişah, Yar)

4.2. Agah (Bkz. Arif)

Vâkîf, muttali, müteyakkız, arif, âşina, dikkatli, haberdar, uyanık. Halden anlayan, doğru yolu gösteren, maddî ve manevî olarak dar da kalanların imdadına yetişen bilgin ve olgun; Hak adamı, hoşgörülü ve kalp gözü açık velî. Âgâh kişî gaflette olmayan uyanık kalbin niteliğini de dile getirir.¹⁶⁴

Seherlerde olupen sende âgâh

Niyâz it derd ile Leylâya karşı (D/G 63/3)

Ey dil nazar it gönlüme âgâhı unutma

Sırrında olan âhi seher-gâhı unutma (D/G 68/1)

İktidâ kıl âdem isen

Geçmeden 'ömrün teveccüh kıl özin âgâhdır (D/Nşb 1/1)

Seyri anın çünkü seyru 'l-lâh olur

Bil ki ol kimse dil-i âgâh olur (M/514)

Gönül şebâzını kılmağa âgâh

Dirim her bir nefes her dâ'im Allâh (D/Mr 2/1)

(Leyla)

4.3. Alim (Dana)

Çok bilen, bilgisi ezeli ve ebedî olan, Allah (c.c.)¹⁶⁵ Bilgin; ilim ehli. Yüce Allah'ın, kendi zatını, sıfatlarını, fiillerini ve isimlerini, yani bunların tecellilerini yakîn yolu (ilme'l-yakîn) ile temâşa etme mertebesine çıkardığı kimseler. Zahirî hükümleri ve şer'i hususları bilip de tasavvufa yabancı kalan bilginlere de âlim denir.

¹⁶⁴ Uludağ, age, s. 25.

¹⁶⁵ Zavotçu, age, s.63.

Sûfiler avâm mertebesinde gördükleri bu çeşit âlimlere ulema-i rüsum, ulema-i zahir ve ulema-i selatin (merasimci, şekilci, zahirci ve devlet âlimleri) adını verirler.¹⁶⁶

*Her kim âşıktır ola bağıri dü nîm
Böyledir bunda usûl Allâh ‘alîm (M/847)*

*Viridi dil râhi ‘Aliyyu’l-Murtazâda velvele
Hak ‘Alîmdir dâmenim virmez ‘Alî elden ele (D/Mh 18/VI)*

(Ali, Aliyülmürteza, Aşık, Bende, Haydar, Pir)

4.4. Asdika

Samîmî dostlar¹⁶⁷ anlamına gelmektedir.

*Açılır eshâra karşı haydarînin gülleri
Ca’feru’s-sâdık emîr-i evliyâ vü asdikâ (D/Mh 37/II)*

(Cafer Sadık, Ehli Aşk, Evliya, Ekmel, Veli)

4.5. Arif (Agah)

Bilen, vâkîf, âşina, tanıyan, anlayışlı, kavrayışlı mükemmel, irfan ve marifet sahibi. Allah Teala’nın kendi zatını, sıfatlarını, isimlerini ve fiilleri müşahede ettirdiği kimse. Müşahede ve temaşadan hâsıl olan bilgiye marifet, bu bilgiye sahip olan şahsa da arif denir.¹⁶⁸

Ârifin bilgisine mârifet denir. Marifet, kelâm ve felsefede ilimle eş anlamı olarak umumiyetle bilgi mânasına kulandığı gibi mârifetullah şeklinde ve Allah hakkındaki bilgi için de kullanılmıştır. Gökler ve yer en ücra köşelerine kadar ârifin bilgi alanına girer ve ârif tamamen mânevî sezgiyle âlemi müşahede eder. Ârifin

¹⁶⁶ Uludağ, age, s.36.

¹⁶⁷ Devellioğlu, age, s. 47.

¹⁶⁸ Uludağ, age, s. 44.

mârifeti arttıkça hayreti artar ve bu şekilde hayreti bilgisini aşar; sonunda marifetten âciz olduğunu idrak etmesi en yüksek marifet olarak kalır. Böylece âriflik bilinmezliğe varır. Âriflerin konuşmaktan çok susmayı tercih etmelerinin sebebi, onların, mârifette ulaşabildikleri son mertebede hiçbir şey bilmediklerini yahut da bildiklerinin eksik ve kusurlu olduğunu kavramış olmalarıdır. Ârif, ötekilerin aksine olarak dünya ile birlikte ahiretten de yüz çevirmiştir. Yani o zahid ve abidin umduğu cennete ve içindeki maddi nimet ve lezzetlere, cehennem ve oradaki maddi işkenceye önem vermez. Ârif sadece mârufa (Allah) âşıktır.¹⁶⁹

Eskiler bilgiyi “ilim” ve “irfan” olmak üzere iki boyutta değerlendirmişlerdi. Bunlardan ilki kitap okumak, mektebe gidip hocalardan eğitim görmek suretiyle elde edilebilecek cinsten her türlü bilgiye verilen umumî isimdir. Bu noktadan bakıldığında hadis, tefsir, tıp, fizik, astronomi vb. bütün zahirî bilgiler ilim çerçevesinde değerlendirilebilir. Buna karşılık kitap okumak yahut mektebe gitmek sûretiyle elde edilmesi mümkün olmayan, sadece Allah’ın dilediği kullarının kalbine ilka eylediğine inanılan bir bilgi daha vardır ki buna “irfan” demişlerdir. İşte ârif esasta bu bilgiye sahip olan kimselere denir. Ancak bunun yanı sıra bilgili, kavrayışlı, sabırlı, anlayışlı, marifet sahibi, tasavvufta Allah’ın zat, sıfat, isim ve fiillerini müşahade etmek suretiyle kemal elde ederek keşif ve müşahade mertebesine ve bu yolla Allah hakkında zevk ve vecd yoluyla farklı bir bilgiye sahip olan kimseye de “ârif” yahut “arifullah” denir.¹⁷⁰

“Tanıyan, bilen, vâkıf ve âşina olan, halden anlayan” gibi mânalara gelen ârif, daha çok tasavvufta kullanılan bir terimdir. İrfan makamı çileli bir hayatla kazanılır. Ârif hayır ve nimeti cemâl sıfatının şer ve musibeti celâl sıfatının tecellisi bildiğinden, Allah’ın lutfunu da kahrını da hoş karşılar. O, sükûn ile hareketi, huzur ile tasayı en yüksek seviyede kendisinde birleştirmiştir.

Hicrî ilk iki asırda bilgidен çok aksiyona değer verildiğinden, dünyayı önemsememeyi gerçek dindarlık sayan zâhid ile çok ibadet ederek cenneti kazanmaya çalışan âbid en mükemmel dini şahsiyet kabul ediliyordu. Tasavvufun gelişmesiyle birlikte gittikçe mârifete daha çok önem verilerek zühd ve ibadet

¹⁶⁹ Süleyman Uludağ, “Ârif”, *DİA*.

¹⁷⁰ Şentürk, age, 2016, s. 345.

mârifete ulaşmanın vasıtaları kabul edilmeye başlandı. Bu yüzden ilk sûfiler en yüksek iman ve ahlak timsali olarak gördükleri ârifi âbid ve zâhiden üstün tuttular. Buna göre ârif, ötekilerin aksine olarak dünya ile birlikte ahiretten de yüz çevirmiştir. Yani o zâhid ve âbidin umduğu cennete ve içindeki maddi nimet ve lezzetlere, cehennem ve oradaki maddi işkenceye önem vermez. Zâhidde korku ve hüzn, ârifte sevgi ve neşe hâkimdir. Ârif sadece mârufa (Allah) aşıktır. Bu sebeple arif, Bâyezîd-i Bistamî'nin ifadesiyle, rüyada bile Allah 'tan başkasını görmez. Ârif sadece zahid gibi bu dünyada değil öteki dünyada da gariptir; çünkü zâhid dünyayı, ârif iki cihanı terketmiştir.¹⁷¹

Ârifler için “*ârif-i bi'llah, kutb, veli, ehl-i dîn, ehl-i yakîn, ehl-i hâl, ehl-i tahkik*” tabirleri de kullanılır. Divân şiirinde şâirler sevdiklerini ârif kisvesiyle vasfederler. Bunun için de ârifin her şeyi bilmesi, bazı remizlerle âşığa bir şeyler anlatması gibi özellikleri ele alınır. Ârif, zâhidin karşısındadır. Zamanını zikirle geçirir. Hiçbir menfaati olmaksızın hizmet etme özelliğine sahiptir.¹⁷²

‘Ârifin yanında birdir varı olsun olmasun

Her taraf dağ üsti bâğdır bağ olsun olmasun (D/G 58/1)

Bade-nûş ol olma bî-hûdeye sen geşt ü güzer

‘Ârif ol bezm-i Hudâdan câm-i dîdârı gel iç (Dç/G 8/2)

Biz fetîl-i şem’-i sûzânız söyünmez haşre dek

‘Ârifânız yok bizim ‘irfân ile hiç kârımız (Dç/G 19/4)

Sûretâ şeydâ velî sîretde gör

‘Ârifin ‘irfânıdır sultân-i ‘aşk (Dç/G 34/2)

‘Ârif olmaz bahr-i ‘aşka girmeyen

‘Âşık olmaz sırr-i ‘aşkı bilmeyen (M/154)

¹⁷¹ Süleyman Uludağ. “Ârif”, *DİA*.

¹⁷² Pala, age, s. 26.

*‘Ârif ol zatına gûş it pendimi
Nüsha-i kübrâsın anla kendini (M/160)*

*‘Ârif idi her ‘ulûma ser-te-ser
İstese virirdi hikmetden haber (M/432)*

*Özün pâk eyleyüp tevhid-i hâs-i Hakka ‘ârif ol
Gele kâfir dahi görürse veçhin semt-i ikrâre (D/G 71/6)*

(Aşık, Kafir, Şeyda, Veli)

4.6. Aziz

İzzet sahibi, çok muhterem, gayet nadir rastlanan yüce şahsiyet, galip muktedir. Veli, eren, ermiş. Gayri Müslimlerin, özellikle Hıristiyanların inandıkları ermişlere de aziz denir.¹⁷³

*Sülûk ehlin ‘âzizler her biri bir mülke hân itdi
Serîr-i mülk-i Hakka şöyle kim sâhib-i kırân itdi (D/K 16/1)*

*Gel ‘âzîm bulmak istersen necât
Rûh-i pâk-i Mustafâya kıl salât (M/34)*

*Ki benden söyliyên oldır anındır söyliyên diller
Velî bu bendesin nutkı ‘âzîzin pür-zebân itdi (D/K 16/11)*

(Mustafa, Süluk Ehli, Veli)

4.7. Cehud

Yahudi, cıfit¹⁷⁴ manasına gelmektedir.

¹⁷³ Uludağ, age, s. 60.

¹⁷⁴ Devellioğlu, age, s. 146.

Eder kürsîde ahkâm nasihat dinlemez kendi

*Bogazlanmış **cehûd** olsa yer itmez bî-riyâ vâ'iz (Dç/G 28/6)*

4.8. Dana (Bkz. Alim)

Bilen, bilgici, bilgiç.¹⁷⁵ Âlim, bilgin, bilgili, bilen kimse¹⁷⁶ için kullanılır.

Ger açılsun dir isen dâ'im tecellinin deri

*Gir tecelli 'âleminde kâmil-i **dânâyı** gör (D/Mr 16/III)*

*Kanad açdık biz 'ankâyız anın yanında **dânâyız***

Biz ednâlardan ednâyız 'Alî Mûsa Rızâmız var (D/G 24/7)

Şöyle kim her fennle yektâ imiş

*Bî-misl bir kâmil-i **dânâ** imiş (M/614)*

*Did şâh ol pîre ey **dânâ**-yi dîn*

Ey tabîb-i haste-i mülk-i zemîn (M/648)

(Ali Musa Rıza, Pir, Serseri, Şah, Tabip)

4.9. Derviş (Bkz. [Eren])

Kapı kapı dolaşma, dilencilik anlamına gelen Farsça der-yûş, der-yûz, deryûzeden bozma bir sözcük olup anlamı yoksul ve muhtaç kimse, dilencidir.¹⁷⁷ Bu kelime İran'da ortaya çıkmasına rağmen Arapçaya geçmiş; "devâriş" şeklinde çoğulu yapılmış; hatta Arapça karşılığı "fakîr" ve çoğulu "fukarâ" kullanılmıştır.¹⁷⁸

Kelimenin asıl anlamı Allah yolunda alçak gönüllülüğü ve fakirliği kabul eden kimse demektir. Dervişlerin manevî yücelikleri daima imrenilecek bir

¹⁷⁵ Devellioğlu, age, s. 185.

¹⁷⁶ <http://lugatim.com/s/DANA>

¹⁷⁷ Zavotçu, age, s. 192.

¹⁷⁸ Cebecioğlu, age, 124.

durumdur. O, feragat köşesinde, kanaat hazinesini bulan kişi olarak ele alınır. Bu bakımdan âşığa çok benzer. Özellikle kerâmetleri, fakirliği, kanaatkârlığı, dünyaya önem vermemesi ve bu nedenle aslında bir kul kılığında olmasına rağmen sultan mertebesinde olması, maneviyat padişahı oluşu, evinde daima bir misafir bulunması, hırka giymesi, ızdıraba alışkın oluşu vs. yönleriyle edebiyatta dervişten söz edilir.¹⁷⁹

Derviş, alan değil verendir; çünkü maddeten varlık da yokluk da onun için birdir. Yaratandan dolayı yaratılanı hoş görür, yetmiş iki millete aynı gözle bakar. Onun için gerçek olan aşktır; dört kitabın manası aşkın yanında küçük heceden ibarettir. Dervişin en büyük savaşı nefsiyledir.¹⁸⁰

Derviş atasözlerimizin de çoğuna konu olmuştur. “Dervişin fikri ne ise zikri de odur. Derviş olan dil-riş olur. Gavurun tenbeli keşiş, Müslümanın tenbeli derviş. Derviş tekyede, hacı Mekke’de. Eğer gani, eğer derviş, para ile biter her iş; parası olmayan derviş gezer divane divane. Dervîştir, hoş gör. Derviş şeyhine baba himmet demiş; şeyhi de oğul hizmet demiş.” Kısacası o, özü sözü bir, yoksul, garip, çoğunlukla bir tekkeye bağlı, atılım adamı olmaktan çok, çoşku, duygu yanı ağır basan bir gönül eridir.¹⁸¹

Hak olur her biri işi çıkarır bed-endîşi

*Olur Hakkın **dervîşi** ‘âlemden ider ‘uzlet (D/G 13/3)*

***Dervîş** Cezbî aç gözin tâ Hakka döne özin*

Cemâl göre cân gözin sen sana eyle dikkat (D/G 13/7)

O demler dem idi gitdi cihânın halkı pür gitdi

*Bakar kec ‘ayn-i **dervîşe** ki yokdur zerre ‘irfâni (D/K 15/11)*

Hemânâ durma nûş it bâde-i bezm-i ‘alâyız biz

*Gel ey tân itme gelüp **dervîş-i** pür-şevk ol (D/Mh 12/I)*

¹⁷⁹ Pala, age, s. 112.

¹⁸⁰ Mahir İz, *Tasavvuf*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 60.

¹⁸¹ Mengi, age, s. 260.

*Benim pîrim bâğ-i Hakkın bülbüli
Derer dervîş ile her dâ'im güli (D/Kş 2/1)*

(Ali, Aşık, Hacı Bayram Veli, Kibriya, Muhammed, Murtaza,
Mustafa, Pir)

4.10. Ekmel

En olgun, en mükemmel. Kendisinde ilahî ilim ve sıfatların daha fazla toplandığı, ilahî isim ve sıfatlara en fazla mazhar olan kişi ekmeldir.¹⁸²

*'Askerîdir evliyânın kemmili
Kıldı anı Hak cihânın ekmeli (M/100)*

*Sırr-i sırr-i sırrın ol gel ekmeli
Açıla ta kim sana hayret güli (M/548)*

*Tâ bilesin bu bu derûnî cedveli
Olasın ehl-i sülûkın ekmeli (M/550)*

*Oldurur cümle velîler zümresinin kemmili
Her gürûhun muktedâsı ehl-i 'aşkın ekmeli (D/Mh 37/II)*

(Askeri, Asdika, Cafer Sadık, Ehli Aşk, Ehli Süluk, Evliya, Veli)

4.11. Enbiya

Nebîler, müstakil şeriat sahibi olmayan peygamberler. Bunlar, kendilerine has şeriat ve kitap sahibi olmayıp bir önceki peygamberin şeriatıyla amel ederler.¹⁸³

¹⁸² Cebecioğlu, age, s. 144.

¹⁸³ Pala, age, s. 138.

Yüzün mir'ât-i pâk-i kibriyâdır yâ Resûlu 'l-lâh
*Sözün la'i nebât-i **enbiyâ**dır yâ Resûlu 'l-lâh (D/K-Nt4/1)*

a) Ahmet Cezbî Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerden üstünlüğünü dile getirmektedir:

*Cemî **enbiyâ**'u 'l-lahda yokdur misli akrânın*
Çü zâtın zât-i Hakda bî-behâdır yâ Resûlu 'l-lâh (D/K-Nt 4/4)

Yâde geldikde ciğer-sûz olan vakaları
***Enbiyâ** zümresi tutmuşdu ezel mâtemini (D/K 24/6)*

***Enbiyâ** içre Hudâ rahmet-i Hak seni didi*
Sensin ey şâh-ı kerem ümmetinin mu'temedi (D/Mh 15/II)

Kime kaldı âh bu hânkâh-i dehr-i dîn
*Kimi gördün kaldı kanı evliyâ vü **enbiyâ** (D/T 1/3)*

(Evliya, Padişah, Resulullah, Şah)

4.12. [Eren] (Evliya, Derviş, Veli, Veliyullah)

Ulaşan, varan. Vâsıl, ehl-i vusul, vuslatı gerçekleştiren, veli, ermiş, kâmil insan.¹⁸⁴ Ricâlü'l-gayb yani gayb erenleri denilen zâtlardır. Vaktiyle Anadolu'da yaşamış olan Abdâllar, Babâîler, Haydarîler, Kalenderîler, Işıklar, Ahiler, Bektaşîler, Alevîler, Mevlevîler, Nakşîler, Rufâîler, Kâdirîler, Sa'dîler, Bayramîler, Şa'bânîler, Halvetîler, Celvetîler, Hâlidîler, Melâmîler... gibi sayısız tarikat mensupları kendi aralarında birbirlerine erenler diye hitâb ederlerdi.¹⁸⁵

Cihâd-i ekbere baş çekdi bu râh-i hakîkatde
***Erenler** içre cân u başlarını armağan itdi (D/K 16/2)*

¹⁸⁴ Uludağ, age, s. 125.

¹⁸⁵ Onay, age, s. 160.

*Sûrete bakmaz **eren**ler sîret ehlin isteyüp
Kim salât-i dâ'imûn ister beğim her bir murâd (D/G 20/10)*

***Erenler** sohbetin lâf u güzâf 'addiyle ta'n itme
Ki anlar vâkıfu'l-esrâr-i Hakdır düşme inkâre (D/G 71/3)*

*Nazar kılmaz **eren**ler sûrete çün kalbe nâzırdır
Libâs-i kalbi peydâ eyle bakma tâc u destâre (D/G 71/7)*

***Erenler** himmetin dâ'im taleb kıl cânib-i Hakdan
Baîd olmak dilersen menzil-i amâl-i eşrâre (D/G 71/21)*

*Cezbî dahi ol arada
Erenlere uyar kamu (D/Ds 1/XVII)*

4.13. Etkiya

Allah korkusuyla günah işlemekten çekinenler ¹⁸⁶ için kullanılmaktadır.

*Mihr-i 'âlem sırr-i âdem ol Muhammed Bâkirî
Nûr-i 'ayn-i evliyâ hem **etkiyâ**lar serveri (D/Mh 36/I)*

*Nûr-i zât-i kibriyâ yâr-i gâr-i Mustafâ
Pâdşâh-i **etkiyâ** vü evliyâ bâlâ 'Alî (D/K 19/2)*

(Ali, Aşık, Evliya, Haydar, İmam, Muhammed Bakır, Mustafa,
Padişah, Server)

¹⁸⁶ Devellioğlu, age, s. 272.

4.14. Evliya (Bkz. Eren)

Veliler, dostlar. Ermişler, erenler. Hakk'ın dostları, Allah 'ın özel sevgisine ve yardımına nail olanlar.¹⁸⁷

Hayatını nefis mücadelesi ile geçirerek şeriatı takva boyutundaki inceliğiyle yaşayan, Hz. Peygamber'e tam anlamıyla uyan, kaya gibi sertlikten kaçıp, toprak gibi davranmayı hedef edinerek, diken yerine gül yetiştiren bahçıvanlara benzeyen kişilere evliyâ denir.¹⁸⁸

Kendilerine gaybdan haber verme, durumu keşfetme gibi kerâmetler de verilen evliyaya bazen evliyâullah da denilir.¹⁸⁹

Ümm-i 'âlemsin eyâ hayrû'n-nisâ fahrû'n-nisâ

Fahri der zât-i şeref-dârinla cümle evliyâ (D/Mh 17/III)

Evliyâ râhına gir kim olasın merd-i siddik

Sana hem-pâ ola Allâh-i veliyyu't-tevfik (D/Mh 32/I)

Evliyâ zümresinin serveridir çünkü bular

Dahi ser-tâc u ser-defter-i merdü'l-medenî (D/K 24/7)

(Canan, Evliya, Fatıma, Muhammed, Salik, Server, Uşşak)

4. 15. Fasık

Sözlükte “taze hurma kabuğunu yarıp dışarı çıkmak, belirli bir sınırı aşmak” anlamına gelen ve İslâm öncesi dönemde daha çok bitki ve hayvanlar hakkında kullanılan bu kelime İslam döneminde “hak yoldan ayrılma, Allah'ın emirlerine itaatsizlik etme” şeklinde daha özel bir anlam kazanmış, hem müşrik, yahudi, hıristiyan ve münafıklar, hem de dinin emirlerine aykırı hareket eden müslümanlar

¹⁸⁷ Uludağ, age, s. 129.

¹⁸⁸ Cebecioğlu, age, s. 153.

¹⁸⁹ Pala, age, s. 143.

fisk kelimesi ve türevleriyle nitelendirilmeye başlanmıştır.¹⁹⁰ Allah'ın emirlerini tanımayan, sapkın, fesatçı, kalbi kötülüklerle dolu olan. Istılâhta günah işlemekle kalmayıp şeriat emirlerine uymamayı âdet hâline getirenlere tabir olunur. İslâm şeriatında fâsıkların şâhitliği kabul edilmez.¹⁹¹

a) Aşağıdaki beyitlerde fâsik ve kâfirin aynı anlamda yan yana kullanıldığı görülür.

*Bulara baş eger âdem zemânında olur hâtem
Ki kâfirile fâsık fesâkatde tutub kânı (D/K 15/7)*

*Ne kâfir ne fâsık kalur olurlar tu'me-i şemsîr
Kurulur 'âlem içre şol 'adâlet ile dîvânı (D/K 15/18)*

(Kafir)

4.16. Günehkar

a) Şâir günahlarının affi için Allah'ın rahmetinin dünyadaki en büyük temsilcisi olan Hz. Peygamber'den yardım ister.

*Hele her neyse Cezbî bendeni red itme bâbından
Günehkârâna şânın pür- 'atâdır yâ Resûlu'l-lâh (D/K-Nt/4/7)*

b) Ahmet Cezbî' "estağfiru'l-lâh tevbe" redifli kasidesinde nefesine uyduğunu, hatalarını inkâr etmeyeceğini ve Allah tarafından affedilmeyi beklediğini söyler. Hevâdâr kelimesi burada nefesine uymuş günahkâr insanı temsil olarak kullanılmıştır.

*Bildim hatâ her kârım nefsidir hevâ-dârım
Yok cürmümi inkârım estağfiru'l-lâh tevbe (D/K-Mn 2/3)*

¹⁹⁰ Ali Şafak. "Fisk", *DİA*.

¹⁹¹ Pala, age, s. 148.

(Bende, Hevadar, Resulullah)

4.17. Hakan (Bkz. Padişah)

Kağan, padişah, şah, kral, hükümdar anlamında bir sözcük olup genellikle Türk hükümdarlarına verilen bir ünvandır.¹⁹²

Dir isen 'âşık bu sırr ammâ neye

*Ben dirim her sırta **hâkân** olmuşum (D/Mr 9/IV)*

4.18. Hünkar (Bkz. Padişah)

Hele her neyse fedâdır sana cümle varım

*Bana rahm eyle meded başın için **hünkârım** (D/Mh 3/II)*

Bülbülâ feryâd idersin derd-i dil-dârın mı var

*Taht-ı gönlünde 'aceb bir gizli **hünkârınmı** var (Dç/G 18/1)*

Ol şecâ'at mülkünün serdârıdır

*Hem sa'âdet kasrının **hünkârıdır** (M/54)*

(Dildar)

4.19. İmam

Kur'an, Levh-i Mahfûz, tüm ümmetin uyması vacip, İslam'ı ayakta tutacak halifesi, mukaddis, şeyh.¹⁹³

*Şeri'atde tarîkatde hakîkatde **imâm** oldı*

Ma'ârif milketinde ma'rifetle geçdi eyyâmı (D/K 14/7)

¹⁹² Zavotçu, age, s. 305.

¹⁹³ Cebecioğlu, age, s. 239

*Mescid-i 'aşka bu gün olduk imâm
Es-salâ gelsün gelen her subh u şâm (D/Mr 1/II)*

4. 20. Kafir (Küffar)

Küfre düşmüş, küfreden, küfredici; Hakk'ı tanımayan, Allah'ın varlığına ve birliğine inanmayan.¹⁹⁴

Bazen sevgili âşığa ettiklerinden dolayı da kâfir olarak nitelenir. Bunda merhametsizlik, Müslümanlara musallat oluş, insanın imanını gidermesi, âşığı aşk şehidi etmesi, hileleri, zünnâr, saçları gibi husisiyetlerin rolü vardır.¹⁹⁵

*Bulara baş eger âdem zemânında olur hâtem
Ki **kâfir**ile fâsık fesâkatde tutub kânı (D/K 15/7)*

*Yalanları idüp pîşe düşüp bed bed endişe
Ne **kâfir** ne hod deccâl kalur gör sırr-i devrânı (D/K 15/12)*

*Ne **kâfir** ne fâsik kalur olurlar tu'me-i şemşîr
Kurulur 'âlem içre şol 'adâlet ile dîvânı (D/K 15/18)*

*Özün pâk eyleyüp tevhîd-i hâs-i Hakka 'ârif ol
Gele **kâfir** dahi görürse veçhin semt-i ikrâre (D/G 71/6)*

*Ne yaman teng-i vakt vuslat-ı yâri bulamam
Zer ü sîm yok nideyim **kâfire** men kul olamam (Dç/Mr 2/III)*

*Koma **küffâr** eline bizlere vir nusretini
Bize yâr eyle bu dem lütfun irüp gayretini (D/Mh 29/I)*

¹⁹⁴ Zavotçu, age, s. 406.

¹⁹⁵ Pala, age, s. 248.

(A'da, Arif, Deccal, Fasık, Kul, Putperest, Veli, Yar)

4.21. Kamil/Kemal

Olgun, Hakk'ı bilen, Hakk ve kendisini tanıyan. Genellikle âşığın ve mürşidin sıfatı olarak kullanılır.

Erginik, olgunluk, yetkinlik. Nefsâni vasıf ve sıfatlardan ve bunların eserlerinden münezzehe olmak. Bir türe ya zatı ya da sıfatları yönünden mükemmelliyet kazandıran şey.¹⁹⁶

***Kemâlat** ehli fikhî nahvî bilmez mahv okur anlar*

Oku mahv 'ilmini sende varub hâce-i pür-vare (D/G 71/23)

Beyne'l-ebr ü istivâ sırrını Hak

*Âşkâr itmiş **kemâlu**'l-lâha bak (M/687)*

*Çeker kendine **kâmil** bir mürîd kim mâye-dâr olsa*

Uyarır nûr-i hikmetle dü çeşmi h'âb-kâr olsa (D/G 4/1)

***Kemâlî** nüshasından ders alub 'allâme-i ser ol*

İrem dirsene eger 'ilm-i kemâlâtile her vare (D/G 71/4)

Ne mahal var ki bulam bir kerecik ana visâl

*Ne zer-i dest-i kerem var bulayım ana **kemâl** (Dç/Mr 2/VII)*

Gösterir gül rûyunu ketm eylemez best ol ana

*Rûy-gerdân olma Hakdan gayre Cezbî bul **kemâl** (Dç/G 39/4)*

***Kâmilinin** râhına eyle delîl*

İtme yâ Rabb bendeni hor u hacîl (M/45)

¹⁹⁶ Uludağ, age, s. 210.

*Bağçevânın **kâmilî** kâmil olur bil anı
Ekdiği tuhmı anın aşla olur fidân (D/G 55/9)*

***Kâmile** kendin yudur bir iki tutam kodur
Tâ doğuben bir veled annile o yılan (D/G 55/12)*

*Hemân bir pîr-i **kâmilden** okı sırr-i kemâlâtı
Eger kim vâkıf olmak isterisen cümle etvâre (D/G 71/2)*

*'Aklını başına cem'it 'âkil ol
Ko cünûniyyeti gel **kâmil** ol (M/832)*

*'Aşk ile geldi veliyy-i mürselîn
'Aşk ile irdi visâle **kâmilin** (M/116)*

(Akil, Mürit, Veli)

4.22. Küffar (Bkz. Kafir)

4.23. Mücahit

Cihâd eden, din düşmanlarıyla savaşan ¹⁹⁷ anlamına gelmektedir.

*Kesdi şemşîr-i gazâ ile ol ehl-i sânemi
İki veçhile **mücâhid** idi her ân Ömer (D/K 10/11)*

(Ehli Sanem, Ömer)

¹⁹⁷ Devellioğlu, age, s. 820.

4.24. Mücrim

Cürm işlemiş, suçlu. Dini düşüncede kul nefsi olduğu için hata yapma ve suç işlemeye eğilimli (meyyâl) olup Tanrı karşısında âcizdir. Dîvân şâir ve nâsiri aczinin ve eksikliğinin bilincinde olduğu için eserine başlarken, olası hata ve kusurlarından ötürü Tanrı'dan bağışlanma (afv) diler.¹⁹⁸

*Nice **mücrime** oldur merhem-i yaku-yi Rahmânî
Yüri Cezbî anın ahkâmına şâh-i risâletdir (Dç/K-Nt1/5)*

*Red olurmu emr-i fermânın senin sâhib-kerem
Bî-devâ **mücrimlere** şâhâ bu dermânın gerek (Dç/K-Nt2/3)*

*Senin dergâhına cân u gönülden best olan **mücrim**
Bulur dermânını rahmın devâdır yâ Resûlu'l-lâh (Dç/K-Nt 4/6)*

*Ne denlü rû-siyâh-i **mücrim** isem bâb-i dergâha
Kabûl it men güşâd-i perr ü bâlim yâ Resûlu'l-lâh (Dç/K 5/4)*

*Vücûd-i nâ-tüvânındır ki sensin merhem ü yaku
Sitân-i pâkine itmez mi **mücrim** hâletin tâ'arz (Dç/G 26/5)*

*'Aşka mahrem eyle bu ben **mücrimi**
Sırr-i 'aşkın eyle pür it gönlümi (M/111)*

*Hürmetiçün eyle 'aşkın mahremi
Mazhar-i lutf idüben bu **mücrimi** (M/933)*

a) Aşağıdaki beyitlerde Ahmet Cezbî işlediği günahların affedilmesi için Hz. Muhammed'den şefaât ister. Hz. Peygamber o kadar merhametlidir ki günah işlemişlere bile rahmet eder.

¹⁹⁸ Zavotçu, age, s. 527.

Lutfunla nazar kıl çü benim 'âciz ü mücrim
Vîrân gönül tâ kim ola lütfunla ihyâ (D/K-Nt 1/17)

Tut rûy-siyâh mücrimini şefkati ister
Ey mücrime rahm eyleyici şâh-i mu'allâ (D/K-Nt1/21)

(Natüvan, Resulullah, Şah)

4.25. Mümin

Îmân eden, İslâm dinine inanan; İslâm, müslümân¹⁹⁹ anlamına gelmektedir.

Mü'minin kalbi yüzidir kalb-gâh
Gel hakikat rûyin idüp secde-gâh (M/567)

Kalb-i mü'min çünkü beytu'l-lâhdır
Var ana kim bir ulu der-gâhdır (M/575)

Şem-i Hakdır o güzel ehl-i dile 'ayn-i ziyâ
Nice sevmeye anı bir kişi kim mü'min ola (D/Mh 8/V)

(Ehli Dil)

4.26. Münkir

Allah'a inanmayan ve O'nu inkâr eden kişiler için kullanılır.

Zâhir u bâtında hakdır itmeyiz biz inkâr biz
Münkir-i savm u salâtın bil 'aduvvu'llâhdır (D/G 33/7)

Ey münkir-i hod-bîn nazar it cân gözün aç
'Âşıklara 'âlem güneşi hâ göründi (D/G 73/4)

¹⁹⁹ Devellioğlu, age, s.845.

***Münkirinin** hezâr hezâr*

İçi kamu şeytân tolu (D/Ds 2/VII)

*Nola ta'n itse **münkir** halka-i tevhîd-i devrânı*

Olur her devrimizde âftâb-i nûr-i Yezdânî (D/Mh 12/ V)

(Aduvvullah, Aşık, Kibriya, Murtaza, Mustafa, Uşşak, Zahit)

4.27. Mürît

İrade ve talep eden, ehl-i irade, isteyen, arzu eden. İradesi olmayan, iradesinden soyutlanan, iradesini kullanmayan. Kendisine semanın kapısı açılan ve isimle Hakk'a erenler arasına katılıp ona eren. Tarîkata giren ve şeyhe bağlanan, derviş, bende; efendisi olan şeyhin kulu.²⁰⁰

*Çeker kendine kâmil bir **mürîd** kim mâye-dâr olsa*

Uyarır nûr-i hikmetle dü çeşmi h'âb kâr olsa (D/G 4/1)

*Şeyh mutlaksın **mürîd**indir senin her bir velî*

Kim uyandırmışdır nüfusunla velîler meş'ali (D/Np 1/22)

*Gerçi var **mürîd**-i kâbil gerek*

Her sözünde sıdkla 'amel gerek (M/644)

***Mürîd**-i hânkâh-i 'aşk olanlarda hicâb olmaz*

Olar mestâne-i bezm-i Hudâdır neş'e-yâb olmaz (D/G 41/1)

(Kamil, Mest, Şeyh, Veli)

²⁰⁰ Uludağ, age, s. 263

4.28. Mürşit

Doğru yolu gösteren, uyarıcı, irşad eden. Tasavvufî terim olarak, tarikat lideri anlamına da gelir. Aynı anlamda olmak üzere posnişin, şeyh seccadenişin ifadeleri de kullanılır. Mürşid kişinin, Allah'ın ahlakını tahakkuk ettirmiş olması yani en azından fenâ makamına ulaşması şarttır.

Mürşidin en makbulü, hem “kâmil” (kendi olgun) hem de mükemmel (başkalarını olgunlaştıran) olanıdır.²⁰¹

Pûst-nişîn-i hânkâh-i ma'na-i 'uşşâkiyân

***Mürşid-i** suver-i ma'nî ehl-i 'aşka pîşvâ (D/T 2/2)*

*Tut elin bir **mürşidin** kıl hıdmeti*

Anlayım dersen eger kim hikmeti (M/508)

*Lîk bir **mürşid** elin almaktadır*

Hidmetinde sıdkla kalmaktadır (M/546)

***Mürşid** ister kim seni insân ide*

Râh-i aşkı gösterüp âsân ide (M/642)

***Mürşid** ü sâlik-i dergâh-i Hudâ idi dahi*

Ka'be-i veçhi idi dergeh-i hâcât-i du'â (D/K 1/17)

Her veliyân-i Hudâya hem odur vird-i müdâm

*Pey-rev-i pîrân-i Hudâ **mürşid-i** dâna 'Alî (D/K 20/14)*

Es-selâm ey ma'na-i İhlâs Nûn u Ve'l-kalem

*Es-selâm ey **mürşid-i** tevhîd 'irfânu'l-himem (D/Np 3/2)*

²⁰¹ Cebecioğlu, age, s. 351.

*Olupen bir mürşid-i teslîm-i tâm
Senligin senden gide tâ kim temâm (M/928)*

(Ali, Ehli Aşk, Salik, Veli, Uşşak)

4.29. Müselman

İslâm dininde bulunan her ferde Müslüman derler. Şiirde Müselmân şeklini de alır.²⁰²

*Dönmezim yok dönüşüm Cezbî ol şâh-ı dile
Baş eğüp şehri dili cümle müselmân itdim (D/G 52/9)*

*Bilüben mîn 'arefi sen seni sultân eyle
Ne ki var kal'a-i cisminde müselmân eyle (D/Mh 4/III)*

*Bâb-i 'ilm olduğu 'âlemde müsellemdir anın
Hele her 'ilmile bir hâce-i dânâdır 'Alî (D/K 22/5)*

*Ruhun gülzâr-i bâğ-i 'aden me'vâdan müsellemdir
Cebînin 'arş-i hatt üstüvâdır yâ Resûlu'l-lâh (D/K-Nt4/2)*

*Muhakkak bilmez iken Hakkı bildirüp birden
Erenler himmetiyle bir nazarda müslümân itdi (D/K 16/8)*

(Ali, Eren, Kemal Ehli, Resulullah, Sultan)

4.30. Müznib / Müznibin

Günah işleyenler, günahkârlar. Hz. Muhammed (s.a.v.) kıyâmet gününde günahkârların şefaatchisi olacak, şefâatine nâil olmak için günahkârlar, onun hamd bayrağı (Livâü'l-Hamd) altında toplanacaklardır. Bu konu dîvân şiir ve nesrinde sıkça işlenir.²⁰³

²⁰² Onay, age, s. 307.

²⁰³ Zavotçu, age, s. 539.

a) Günahkâların en büyük umutlarından biri Hz. Peygamberin ümmeti olup onun şefaatine nâil olmaktır.

*Senden meded ümidin ider **müznib** ü mücrim
'Aşkınla hele sîne döğer bülbül-i şeydâ (D/K-Nt 1/22)*

*Beyt-i hâcât-i gürûh-i **müznibân** u mücrimin
Şübhesiz sırr-ı münâcâtdır Hüseyin-i Kerbelâ (D/K 4/4)*

*Cezbî-i bî-çâre sensin mücrim ü **müznib** gulâm
Müznibîne pür-şefâ'atdır Hüseyin-i Kerbelâ (D/K 4/10)*

*Sultân-i şefâ'atsin efendim Cezbîye şefkat it
Mücrim **müznibim** mücrimlere dâru'l-emân sensin yâ bint-i Resûlu'l-
lâh (D/K 13/7)*

*Bir siyâh-rû **müznib** ü mücrim benim
Yâ Resûlu'l-lâh meded senden meded (D/Mr 8/I)*

*Siyeh-rû mücrim ü **müzniblerin**
'Aceb dîvâneyim dîvâne geldim (D/G 51/2)*

(Divane, Gulam, Hüseyin, Mücrim, Resulullah, Şeydâ)

4.31. Padişah / Hakan / Hünkar / Sultan / Şah

Bir ülkenin en üst makamında bulunan yöneticisi, *kağan, hâkân, hân, sultan, şâh, hükümdar, kral*. Sözcük kaside ve medhiyelerde asıl anlamı ile kullanılırken gazellerde ve sevgiliyi işleyen diğer şiirlerde açık istiâre ile sevgili yerine kullanılır. Fakat, bu şiirlerde de asıl anlamından tamamen uzak bir anlam içermez. Dîvân şiirinde gönül bir ülke, sevgili de bu ülkenin tahtında oturan Pâdişâh olarak düşünülür. Âşık ise bu ülkede pâdişâhın buyruklarına uyan teb'a konumundadır. Gönül ülkesinin Pâdişâhı olan sevgiliden gelen her şey (cefâ ya da vefâ) âşık

tarafından buyruk olarak algılanır ve baş göz üzerine kabul edilir. Bazen de beyitlerinde güzellik (hüsn) bir ülke (il, mülk), sevgili de bu ülkenin pâdişâhı, şahı, sultanı (güzeller güzeli) olarak sunulur. Ülkesinin gelişip bayındır (ma'mûr) hâle gelmesi için de halkına adâletli davranması öğütlenir.²⁰⁴ Maneviyât âleminin padişahları ise dervişlerdir.²⁰⁵

a) Cezbî'nin eserlerinde “padişah” tipi genellikle Hz. Peygamber'i ifade etmek için kullanılmıştır.

Pâdişâh-i enbiyâ vü evliyâ

Çünkü oldur Mustafâ vü Müctebâ (M/29)

Şâhlara elbet gerekdir genç ü mâl

*Mâl olmaz **pâdişâhım** bî-me'âl (M/440)*

*Adl idi bir **pâdişâhın** 'âdeti*

Anıñiün Mısra itdi gâreti (M/450)

*Efendim **pâdişâhım** kıl 'atâlar*

Cemâlin ru'yetiyle kıl tesellâ (D/G 1/5)

Benim bî-çâre kân içre nihâyet

*Efendim **pâdişâhım** ser-bülendim (D/Mr 23/III)*

*Hükmi dersin cümle tayra sen mi oldun **pâdişâh***

Yohsa 'ankâdan senin hükme emr-i kârınmı var (Dç/G 18/3)

*Eyledin sinemi nâr ateş-i 'aşkınla **şehâ***

Nâr-i 'aşkın mıdır âyâ dil ü cânın haremi (Dç/G 43/4)

²⁰⁴ Zavotçu, age, s. 585.

²⁰⁵ Pala, age, s. 368.

Kim ola bedel hüsn-i cihân-tâbına şâhım
Ser-sûre-i veçhinde bu veçhiledir imzâ (D/K-Nt 1/2)

b) Divan Edebiyatında genellikle sevgili için kullanılan şâh tipi peygamberimizi övmek için de kullanılır. Bu kullanım özellikle Hz. Peygamber'i övmek için yazılan nâ'tlarda görülür.

Âdemde değil mecma 'i mahlûkun şâhım
Halk itmemiş emsâlini Allâhu Te 'âlâ (D/K-Nt 1/7)

Harem-i cân u dilin çünki 'arûsudur o şâh
Kasr-i eyvân-i dile zînet-i şâyânım 'Alî (D/K 21/6)

Dü cihân milketinin şâh u şehzâdesidir
Hem odur cümle cihân milketinin muhteremi (D/K 24/4)

Didiler bir gün ana ey şâhımız
Cân u dilde bedr olan bir mâhımız (M/439)

(Ali, Aşık, Enbiya, Evliya, Mehdi, Mustafa, Mihman, Padişah, Sultan)

4.32. Pir / Piran

İhtiyar, yaşlı kimse. Tasavvuf liderine de pir adı verilmiştir. Bu kelime üstad, mütehasıs gibi anlamları da ihtiva eder. Eskiden tarikat kurucusu şeyhlere de pir denirdi.²⁰⁶

'Aşk-i şevk-i Allâhdır 'âşıkların ser-mâyesi
Mâye-i zatındaki sırrı tuyub pîrâna aç (D/G 18/2)

Cümle mülkün şâhıdır her bir veçhin mâhıdır
Halkın kible-gâhıdır pîr u uşağ içinde (D/G 70/4)

²⁰⁶ Cebecioğlu, age, s.388.

*Hemân bir pîr-i kâminden okı sırr-i kemâlâtı
Eger kim vâkıf olmak isterisen cümle etvâre (D/G 71/2)*

*Didi ol pîr ey şeh-i iklim-i çâr
Kat ider te'sîr-i zehri 'aşk-i yâr (M/655)*

*Baglamışdı mâ-takaddüm pîre bel
Kim zuhûr itdi ana 'âlem-i ezel (M/791)*

*Pîriden himmet çerâğın uyarub ez-cân u dil
Mâsivâ 'ul-lah yakub yandıran sûzâna aç (D/G 18/4)*

(Aşık, Kamil, Pir, Şah, Yar)

4.33. Pişva

Mukteda, imâm²⁰⁷ anlamına gelmektedir.

*Pûst-nişîn-i hânkâh-i mana-i 'uşşâkiyân
Mürşid-i suver-i ma'nî ehl-i 'aşka pîşvâ (D/T 2/2)*

*Râh-i Hakka reh-nümâ kenz-i 'aşka pîşvâ
Zulmet-i dile cilâ lâ-ilâhe illa'l-lâh (D/G 72/1)*

(Ehli Aşk, Mürşid, Uşşak)

4.34. Putperest

Putlara tapan²⁰⁸ kişileri ifade etmek için kullanılır.

*Varmıdır mu 'âdili görse eger imân gözi
Küfr-gîr put-perest tâ mazhar-ı imân olur (Dç/G 16/3)*

²⁰⁷ <http://www.luggat.com/index.php#ceviri>

²⁰⁸ <http://www.luggat.com/index.php#ceviri>

4.35. Salik

Mana olgunluğunu elde etmek üzere tasavvuf yoluna giren kişiye sâlik denir. Olgunluk yoluna giren kişiler durumlarına göre sırasıyla şu isimlerle anılır: Tâlib, sâlik, mutasavvıf, sufi.²⁰⁹

*Nice olmaz ana **sâlik** olan merd-i İlâhî kim
Anın sırrı giderir cân u dilden cümle âlâmı (D/K 14/3)*

*Kanı seyr-i sülûk **sâlik** kanı erbâb-i istihkâk
Kanı tasfiye-i tahliye-i kalb yâ kalb-i Hakkânî (D/K 15/16)*

*Deryâ-yi mürüvvetsin ey dâver-i şefkat
Senden görünür **salike** her veçhile ma'nâ (D/K-Nt 1/19)*

*Sakâhum Rabbuhum hamrın içürdi cümle 'uşşâka
İrer her **sâlikin** anın için 'aşka encâmı (D/K 14/8)*

*Bir kuru da'va ile bitmez senin **sâlik** için
Ger emîr-i vakt-i şâh ol ger fakîr-i mâsivâ (D/G 3/2)*

***Sâlikân-i râh-i Hakkı** nûr ider mâhiyyetin
Sîm ider zerre teveccühde necâsı himmetin (D/Np 1/16)*

*Gösteren sensin dil-i 'âşıklara dâ'im anı
Zât-i pâkinden bulur **sâlik** olan ol ma'deni (D/Np 3/8)*

*Sende ol **sâlik** isen bendesi efkendesinin
Ref ider cümle gönülden o güzel her 'ileli (D/Mh 8/VII)*

²⁰⁹ Cebecioğlu, age, s.416.

*Tâc-i pür-nûr üzre üç güldür 'alâmet Himmete
İrgürür gül-bûy-i pâk-i sâlikânın ref'ete (D/Mh 28/II)*

*Sâlik-i tevhid-i 'aşk isen riyâ vü 'ucbu ko
Sıdk u ihlâsile 'aşku'l-lâhı andırdınmı hîç (D/G 19/2)*

*Şöyle tefsir oldı pîşânında nûr-i âyetin
Nûr-i veçhin remzi der sâliklere mâhiyyetin (D/Np 3/3)*

*Sâlik-i merdân-i Hakkuz merd-i da'vâ eyleriz
Rezm-i meydân içre dilden özge gavgâ eyleriz (Dç/G 20/1)*

*Geç mecâzı ber-taraf kıl dâ'imâ
'Âşık isen sende sâlik bî-riyâ (M/425)*

*Râh-ı 'aşkın sâlik ü tâlibleri
Bezm-i 'aşkın pîr ü câzibleri (M/916)*

(Aşık, Bende, Erbabı İstihkak, Fakir, Himmet, Uşşak, Veli)

4.36. Sultan (Bkz. Padişah)

a) Divan Edebiyatında sultan genellikle Hz. Muhammed 'i övmek için kullanılır.

*Bu Cezbîye nazar kıl zerrece lütfunla sultânım
Ki bâb-i lütfun açık 'âsiyâne yâ Resûlu'l-lâh (D/K-Nt 5/7)*

*Cezbiyâ ben bu gün 'aşk içre sultân olmuşum
Mehdî-i hâdî gibi şâh-i livadır sevdiğim (D/K 11/11)*

*Nûr-i veçhinden ziyâlandı derûn-i dîdeler
Hey o nûr iss iki 'âlemde bir sultân imiş (D/G 43/2)*

*Var mekteb-i 'irfâna okı 'ilm-i ledünni
Zîr-âyine Cezbî ulu **sultân** oluruz biz (Dç/G 21/5)*

*Bulalım sultân-i 'aşka doğru yol
Bulalım ez-cân u dil **sultâna** kul (M/274)*

*Hükm idüp iklim-i mülk-i hikmete
'Âlem-i ma'nâda **sultân** olmuşum (D/Mr 9/I)*

4.37. Şah (Bkz. Padişah)

4.38. Şakir

Allah'a şükreden. Hâlerinden memnuniyetini bildiren ²¹⁰ kişiler için kullanılmaktadır.

*Şâkir idi cümle andan hâs u 'âm
Halk anın re'yiyle tutmuşdı nizâm (M/471)*

4.39. Üstat

Şeyh, pir, mürşit ²¹¹ gibi tipler için kullanılmaktadır.

*Bir şürb-i musaffadır o **üstadına** mahsus
Nüş eyle elinden anı haşre dolanınca (D/G 66/4)*

*Eger tutdunsa bir dâmân-i **üstâdı** sadâkatle
Deler bir kille anın kulağın kâh-sâr olsa (D/G 4/2)*

4.40. Veli (Bkz. [Eren])

Veli tipi, bir bakıma gazi tipinin mutasavvıf şeklidir. O da gazi gibi bir kahramandır. Başka bir söyleyişle içinde gazi tipini de barındırır. O, gazâyı küçük

²¹⁰ <http://www.luggat.com/index.php#ceviri>

²¹¹ Uludağ, age, s. 369.

cihat, nefisle mücadeleyi büyük cihat olarak niteleyen Peygamber'in sözüne uyarak, kendi iç fethini gerçekleştirmiş kişidir. "Ölmeden önce ölme" sırrına ermiş, nefisini katlederek Hakk'ın hakikatini müşahede etmiş, adeta hayatta bir şehit gibidir. Veliler, maddi iktidar sahiplerinden daha üstün güce sahiptir. Halk da kendilerine daha yakın buldukları velileri maddi iktidar sahiplerinden üstün tutar. Onların manevi gücü öldükten sonra da devam eder. Bu yüzden, padişahlar ve gaziler öldükten sonra unutulsa da velilerin menâkıbı yaşar. Veliler, bilinmekten, şöhretten hoşlanmazlar, maddi iktidar ve zenginliği reddederler; alın teri ve el emeği ile geçinir, halkın içinde halk gibi yaşarlar.²¹²

Tavâf eyler cemâl-i ka'be-i suveri ma'nîde

Velîler zümresi cümle ider anınla ahkâmı (D/K 14/5)

Sûretâ ümmî velî sîretde ferd-i a'lemim

Kim harâbât-i 'âlem içre müselleme âdemim (D/Mh 1/1)

Mekân itdim velî gülşen-likâ bir gonçe-etvârî

Harâbî olmayub ol gonçe bustânın karâr olsa (D/G 5/2)

Yatuben kalmak velî a'lâ nemâz itdinse ger

İtmedinse kalb-i iblis bî-şekk bunda şâd (D/G 20/9)

Hemânâ suretim hubbî hevâ-yi nefsi 'arz eyler

Velî sîretde yârim dahi her leyl u nehârım Hû (D/G 63/4)

Velî bir noktadır aslı dü-harfile müsellemdir

Bi-küllî 'âlemin feyzi noktadan irdi izhâre (D/G 71/11)

Sûretde velî âdemiz hayvânlar içre

Sîretde özü insân değil bî-şân oluruz biz (Dç/G 21/3)

²¹² Kurnaz, 2011, s. 27.

*Sûretâ şeydâ velî sîretde gör
‘Ârifin ‘irfâdır sultân-i ‘aşk (Dç/G 34/2)*

*Nûş eyle velî duymaya ağyâr seni ey dil
Şekvâya gelür yâre o dâmânını gel al (Dç/G 40/2)*

(Ağyar, Arif, Harabat, Müsellem, Şeyda, Yar)

4.41. Zakir

Anan, hatırlayan, zikreden. Tekkelerde ayin esnasında, dervişlerin zikirlerini hareketlendirmek için ilahî okuyan kişilere zâkir denir. Ayinde, zikir çeken diğer dervişlere de zâkir denir. Zakirler arasında tef, zilsiz tef, kudüm ve ney çalanlar da bulunurdu. Aleviler, saz çalıp nefes okuyanlara zâkir derler.²¹³

*Her zâkir ü mezkûrda olan zikr-i mânî
Her ‘âbid ü zâhidde olan zühd-i nihânî (D/Mh 5/V)*

*Olmaz ol gam çekme tut dergâha rûyun zâkir ol
Zikrin it bir gün olur sana irer sâhib-visâl (Dç/G 39/3)*

(Abit, Ehli Dil, Muhammed, Zahit, Zakir)

5. TOPLUMSAL TİPLER

5.1. Ahmak

Pek akılsız, sersem, şaşkın²¹⁴ anlamına gelmektedir.

a) Divan şiirinde ahmak tipi genellikle âşık için kullanılır. Ancak tipler döneme ve şâirin yaşam anlayışına göre farklı anlamlar da kazanabilir. Aşağıdaki beyitte ahmak tipi Allah’ın büyüklüğünü ve kudretini göremeyen inançsız insanı

²¹³ Cebecioğlu, age, s. 540.

²¹⁴ Devellioğlu, age, s. 19.

temsil eder. Şaire göre Hz. Peygamberi ve iki cihanın varlığını kabul etmeyenlerin gönül gözü kördür.

Kim dirse cenabına yol var dü cihânın

***Ahmak**dır o kim cân gözidir anın a'mâ (D/K-Nt1/6)*

5.2. Akil

Akil taraftarları, aklıyla hareket eden, aklın sesine uyan, aklın yolundan giden, akıllı kimse. 'Âkil, aşktan ve aşk derdine esir rindin halinden anlamaz, sırrına sırdaş olamaz. Âşık olmak 'âkil kişinin kârı değildir. 'Âkil kişi kendini ateşe atmaz, canının kıymetini bilir. 'Âkil akı ile hareket ettiği için ne belâ ve sıkıntıya yönelecek, ne de rüsvâlîği seçecektir.²¹⁵

Ana tazîmile geçsün hele bir ânın

*Kulu kurbânı ol '**âkil** isen ol sultânın (D/Mh 9/V)*

*'**Âkil** isen âdemi tahsîle var*

Tâ halef etvârını tedbîle var (D/Mr 15/V)

Cezbiyâ kıl intisâb ol merd-i pâk-i 'âleme

*Kıl muhabbet '**âkil** isen ol sadik-i a'zeme (D/Mh 7/VII)*

*'**Âkil** ol habt it lisânın sayd ider nâ-dân seni*

Bilmeyen kadrin senin Cezbî cefâ-kârın 'abes (Dç/G 6/7)

*Var mı anın emsâli li fikr eyleye '**âkil***

Devvâr-i cihandır kamu 'âlem ana îrâd (Dç/G 13/3)

*Ma'nâ-yi kemi '**âkil** olan itmeye Cezbî*

Tut dâmen-i hubbun vere matlubunu müjdâd (Dç/G 13/6)

²¹⁵ Zavotçu, age, s. 60.

Mâtem eyler anıniçün dü-cihân
‘Âkil isen sen dahi kan agla kan (M/75)

Gel beri gel ‘âkil isen âdem ol
Cidd ü sa’y it neş’e-yâb-i pür-dem ol (M/150)

‘Âkîl ol divânelikden fârig ol
‘Aşk-i Leylâdan geçüp bul ‘akla yol (M/248)

‘Âkîl olan dil virirmi hîç ana
Kim vefâsı olmaya fânî ola (M/249)

Bir onulmaz derde olmuşsın duçâr
‘Âkil ise gel devâ-yi gayre var (M/708)

Bu ne keyfiyyet nice ahvâl olur
‘Âkil olan böylemi pâ-mâl olur (M/819)

(Sultan, Leyla, Resul)

5.3. Ayyaş (Sekran)

Çok içki içen ²¹⁶ kişiler için kullanılmaktadır.

Gizleden hak sırrımı her dîde-i huffâşdan
Anın için gösterir sûret yüzüm ‘ayyâşdan (D/Mh 1/IV)

Pîşe kıldık sûretâ bintu’l-‘ineb mekkâresin
Lîk ‘ayyâşını aldık ezel mey-hânedan (D/G 57/4)

Kimdir ol kim mey sunub ‘uşşâkı eyler mest- tân
*Kimdir ol kim bâdenin keyfiyyeti **sekrânıdır** (D/G 36/2)*

²¹⁶ Devellioğlu, age, s. 63.

(Harabat, Uşşak, Veli)

5.4. Bay

Gitdi dünyâdan o servî-i harem-gâh-i Hudâ

Nice yas tutmaya âh anlar için bay u gedâ (D/K 1/12)

(Geda)

5.5. Cahil/Nadan

Bilgisiz, eğitimsiz.²¹⁷ Bilmez, kaba terbiyesiz. Tasavvufta tarikata yabancı kişiler için kullanılır. Divân şâiri ise rakîbi nâdânlıkla suçlar. Bunun zıddı ârifdir.²¹⁸

Âh o nâdân kim urub 'aşkdan demi

Yakuben mahv eylemez cân u teni (M/870)

Kimdir ol kim rütbe-i vâlâsın anın bilmeye

Yuf o nâdâna o zât-i pâke gerdân eymeye (D/Msd 1/VII)

Câhilin alub yanın hâr-i hayâl

Yanlarında hiç olur küllî kemâl (M/139)

(Ali, Kemal, Sultan)

5.6. Düşman

Düşman, insanın kötülüğünü isteyen ve zarar vermek için uğraşan kişi. Şeytan, nefis, münkir, kâfir.²¹⁹

²¹⁷ Zavotçu, age, s. 148.

²¹⁸ Pala, age, s. 346.

²¹⁹ Uludağ, age, s. 113.

a) Ahmet Cezbî kâfirlerin kötülüklerinden dinin kurtulması için Hz. Muhammed'ten yardım ister.

*Dergehinde kâk kabûl red itme gel imdâdına
Dininin **düşmânı** mosko laneti etrâfımız*

*'Askeri merdâne kendi merd-i pâk
Sîne-i **düşmânı** eyler çâk çâk (M/310)*

*Kahramân-âsâ nice **düşmân** ise
Sâhib-i leşker olup pür-şân ise (M/462)*

***Düşmenâni** hânedâna lanet it zâhid müdâm
Düşmen-i Haydar olanlar hânedân ihrâcıdır (D/G 35/3)*

*Bir taraftan itse ger **düşmen** zuhûr
Çâre-i feth-i 'adûnın mâl olur (M/443)*

*Kahramân-âsâ nice **düşmân** ise
Sâhib-i leşker olup pür-şân ise (M/462)*

(Askeri, Ehli din, Haydar, Leşker, Muhammed, Ümmet)

5.7. Fahîşe

Ahlâksız kadın, kahpe²²⁰ anlamına gelmektedir.

*Gelmemişdir bizden aslâ **fâhişe**
'Âkıbet endişe olur 'âkil işe (M/705)*

(Akil)

²²⁰ Devellioğlu, age, s. 284.

5.8. Gaddar (Bkz. Zalim)

5.9. Gafil

Gaflette bulunan, gevşek davranan, ihmal eden, ilerisini düşünmeyen, tedbirsiz, dikkatsiz; bu dünyaya gelmenin ve yaşamın amacından habersiz, gerçeklerin ve ilâhî sırların farkında olmayan; âgâh ve ârif karşıtı. Tasavvufî dîvân şiir ve nesrinde dünyaya ve dünya güzelliklerine kapılıp görünürdeki (zâhirî) güzelliğin arkasındaki gerçek güzeli göremeyen, görme çabası içinde olmayan kişi.²²¹

Âlet-i 'aşk zikr-i Hakdır zikr-i Hak

Gâfil olma mîh-i 'âşkı câna kak (M/507)

Görmekliğe Hakan yüzün

Gâfillerden sorulur mı (D/Kş 3/VI)

5.10. Garip

Yurdundan uzak kalan; kendi cinsi arasında eşi ve benzeri bulunmayan, tek ve nâdir olan; müphem ve kapalı olan.²²² Gurbette olan, yabancı; kimsesiz, bî-çâre, zavallı. Tasavvufî düşünceye göre bu dünya bir gurbet yeri, insan da gurbete gönderilmiş bir gariptir. İnsanoğlu için gurbet hayatı ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'le başlar. İnsan bu dünyada kendini korumasız, âciz ve yalnız hisseder, rûh geçici olarak konaklayacağı bu misâfirhânedede asıl vatanın özlemi içindedir.

Yalnızlık ve kimsesizliği derinden hisseden dîvân şairi ise bu gurbetin bağı yaralı ve gözü yaşlı, eşi benzeri olmayan garîbidir. Herhangi bir kişi ve varlığın yanısıra genellikle 'âşığın sıfatı olan sözcük, dîvân şiir ve nesrinde bazen de açık

²²¹ Zavotçu, age, s. 260.

²²² Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s.73.

istiâre ile âşık yerine kullanılır. Garîbi, gökteki yıldız misali yalnız ve kimsesiz olarak tanımlayan dîvân şairi kimseyi garîp görmek istemez ve garîplerin haline öykünüp ağlamaktan kendini alamaz. Garîplik zor ve acı olmakla birlikte en kötüsü gurbette kimsesiz ölmektir. Ölümün üç gün sonra fark edilip bedeninin soğuk suyla yıkanması ise bahtın karası, acının acısıdır.²²³

*Bendeyi kıl gark-ı bahr-ı rahmetin
Eyle yâ Rabbî **garîbe** şefkatin (M/47)*

*Ben **garîb**-i bî-kesim yâ Rabbenâ
Senden artık rahmî der kim var bana (M/48)*

*Pür-zünûbum ben **garîbim** yâ İlâh
Senden artık yok bana dâ'im penâh (M/106)*

*Bir **garîbim** bende bir Mecnûnîyim
Dag-ı 'aşkında dil-i pür-hûnînim (M/384)*

*Bu **garîbe** kıl nigâhü'l-iltifât
Kim bula mürde dili bir dem hayât (M/388)*

*Ben **garîbde** gördüğün hüsn-i kemâl
Taht-i hâke düşünüp bulur zevâl (M/713)*

*Ben **garîb**-i bî-kes ü bî-çâreyim
'Âşık-i dil-hasteyim âvâreyim (M/719)*

(Avare, Bende, Mecnun)

²²³ Zavotçu, age, s. 261.

5.11. Katil

Katleden, adam öldüren. Sözcük dîvân şiir ve nesrinde bir kişiyi öldüren başka bir kişinin, bazen de sevgilinin âşığına öldürmeye niyetli bakış (gamze) ve bakış oklarının (tîr, peykân) sıfatı olur. Bu bağlamda sevgilinin kızarmış gözüne kâtil sıfatının yanısıra âşığın kanını dökmeye ve içmeye niyetlenmiş hûn-rîz, hûn-hâr; öldürmeye hazırlanan cellâd sıfatları da yakıştırılır.²²⁴

*Çeşm-i insâfla bak hâl-i perîşânımıza
Tîr-i müjgânuna yüz virme tîr **kâtil**-i cân (D/Mh 31/I)*

*İbn-i Mülcem gibi bir **kâtil**-i bed-hilkat-i dîn
Göre itdiğini tâ yevm-i cezâda o la'în (D/Mh 33/IV)*

*Tîr-i müjgânuna virme tîr-i **kâtil** cân
Kasdı var gibi hele sîne-i 'uryânımıza (D/G 69/2)*

*Nice kılam ben müdârâ kim hevâ
Kâtil-i fetâdurur bil bi-behâ (M/903)*

*Hüseyin hazretinin tîg-i Yezîd **kâtil**idir
Nice lan itmeye ol hâ'ine ol halkın deheni (D/K 24/22)*

(İbn Mülcem, Yezit)

5.12. Mekkar

Çok mekreden, hileci, düzenbaz²²⁵ anlamına gelmektedir.

*Pîşe kaldık sûretâ bintu'l- 'ineb **mekkâresin**
Lîk 'ayyâşını aldık ezel mey-hânededen (D/G 57/4)*

²²⁴ Zavotçu, age, s. 417.

²²⁵ Devellioğlu, age, s. 701.

(Ayyaş)

5.13. Mihman

Konuk, misâfir. Dîvân şiirinde farklı nesne, varlık ve kavramlar mihmân olarak tanımlanır. Bu bağlamda, ilk akla gelen cân ya da ruhtur. Bu dünyâda sürgün hayatı yaşayan ve geçici bir süre ikâmet ettiği dünyâ misâfirhânesinde sınava tâbi tutulan cân ya da rûh beden ve göğüs kafesinin mihmanıdır.²²⁶

Gel bu inkârı ko zâhid ir serîr-i vahdete

*Ol serîr-i vahdetin subh u mesâ **mihmân**ıyım (D/G 50/6)*

Sakin sen rûy-gerdân olma tavf 'aşk-ı dil-ârâyı

*Varub bezm-i rakibe hem-dem-i **mihmân**ına hâlis (Dç/G 25/2)*

Gûşe-i vîrâne şeydâ red ider olmaz vatan

*İstemez **mihmân** seni kılur yine yârdan ırag (Dç/G 31/3)*

Cümlemiz bir bende-i fermânıyuz

*Sâye-i lütfunda hem **mihmân**ıyuz (M/30)*

Lîk ol Leylâ ki cânânımdır ol

*Hân mân-ı dilde **mihmân**ımdır ol (M/346)*

(Ferman, Rakip, Şeyda, Yar)

5.14. Nadan/ Cahil

5.15. Pelid

Pis, murdar. Alçak, rezil kimse²²⁷ anlamına gelmektedir.

²²⁶ Zavotçu, age, s. 490.

²²⁷ Devellioğlu, age, s. 1003.

Bilmedi kadr-i şered-dârını adâ Yezîd
O pelîd idiye ola Hakkın la'ni (D/K 24/8)

Bir alay ebleh-i bed-i bed-hilkat-i melûn pelîd
O güzel sîneye urdı nice yerden zahmı (D/K 24/24)

İtmedi aslâ terahhum ol pelîdândan eşed
Kadr-i âl-i Mustafâyı yakdı vîrân eyledi (D/K 25/10)

Yoğmuş îmândan aslâ pelîdin behresi
Şem'e-i kîn-i derûnun yakdı sûzân eyledi (D/K 25/23)

'Âkıbet kıldı şehîd Şâh Yezîd
Ol pelîd ibn-i pelîd-i nâ-bedîd (M/86)

(Mustafa, Şah, Yezit)

5.16. Saki

Su ve içki sunan güzel, sevgili; Tasavvufî dîvân şiir ve nesrinde ilâhî şarap sunucusu, Feyyâz-ı Mutlak, Allah (c.c.) olarak algılanır.²²⁸

Divân şiirinde bezm âleminin en önemli unsurlarından biri sâkîdir. Meclise neşe ve canlılık veren odur. Ortada dolaşarak içki dağıtmak onun görevidir. Şâirin gözünde sevgili, bir sâkî sayılır; yahut bizzat sâkî sevgili mesabesinde. Bazen sâkî mutrib olarak da görev yapar. Bütün bu hâllerde sâkî mutlaka güzelliğiyle dikkat çeker. Hatta âşık, içkiden değil sâkînin güzelliğinden sarhoş olmalıdır. Sâkîden içki dışında dilekte de bulunabilir. Meselâ şâir ondan vuslat veya dudağının içkisini sunmasını isteyebilir. Sâkî'nin sâid-i sîmîni daima görülmelidir. O Hızır'a benzer ve bereket dağıtıp herkesin gönlünü yapar, hazırlar, içki sunar, meclise neşe ve parlaklık sunar, şarkı söyler.²²⁹

²²⁸ Zavotçu, age, s. 624.

²²⁹ Pala, age, s. 387.

Sâgar-i bezm-i dil-i neş'e bir neş'e-i dilân

Sâkî-i meclis-i rindân-i vefâ yâ Haydar (D/K 7/16)

Cezbiyâ ol şîr-i Hakkın medh-i pâkin kıl müdâm

Sâkî-i rûz-i kıyâmet sâgar-i sahbâ 'Alî (D/K 19/6)

Şöyle mestim ki ayrılmaz gönlümün mestânesi

Sâkî-i bezm-i Hudâda devr ider peymânesi (D/Mr 11/I)

Zevce-i şîr-i Hudâ fevvâre-i 'aynu'l-hayât

Sâkî-i 'atşân-dil sahbâ-yi sîrr-i mu'cizât (D/Mh 16/III)

Makdem-i nisvân-i ref'et menba'-i 'aynu'l-hayât

Sâkî-i 'atşân sahbâ-yi bezm-i mu'cizât (D/Mh 34/III)

Sâkî-i rûz-i cezâdır ol 'Aliyyu'l-Murtazâ

Teşne diller bulur anın ile her dâ'im safâ (D/Mh 40/XI)

Sâkî-i sahbâ 'Alîdir Mustafâ mey-hânesi

Niş idüp dest-i 'Aliden feyz-i ma'nâsın gözet (D/G 14/2)

Kimdir ol kim 'arz bezm-i 'aşkın sâkî-i devrânıdır

Kimdir ol kim bâğ-i 'aşkın gonçe-i handânıdır (D/G 36/1)

Kabe-i iklîm-i vech-i âdemi gel kıl tavâf

Ol tavâf-gâh içre men sâkî-i bi'r-i zemzemim (D/G 53/3)

Dest-i sâkîden içenler bâde-i peymânesin

Gûyiyâ nûş eylemişlerdir şerâb-i Kevseri (D/G 78/6)

*Sâkîleri bir zât imiş
'Âşıklara mir'ât imiş (D/Kş 1/II)*

*Sâkî-i kâminden al Cezbî mey-i hamrâyı kim
Ser-hoş-i kâmil ol nâ-dâna inkârı gel iç (Dç/G 8/6)*

*Sâkî-i 'aşk sunmak ister zâhida gör sâgarın
Kılma redd bezm-i elestin hamrdır sahbâ-yi 'aşk (Dç/G 35/2)*

*Sâkî-i 'atşân-i dildir bî-gümân
Nûş iden şurbun bulur sad tâze cân (M/64)*

(Ali, Aliyülmürteza, Bende, Divane, Haydar, Mustafa, Zahit)

5.17. Sekran (Bkz. Ayyaş)

5.18. Serseri

Ötede beride başı boş gezen²³⁰ anlamına gelmektedir.

*'Aşka yâr ol 'âkil isen gel beri
Gezme gel hayvân-âsâ serserî (M/156)*

*Dahi ser-bâzısın 'aşkın gel beri
Dinle pendim gezme böyle serserî (M/243)*

*Tavri sâdis ism-i Kayyûmdur yûri
Sür o Kayyûm ismin olma serserî (M/525)*

*Nûr ider sırr-i 'Alî ile cemî'-i kemteri
Tut yüzün dergâhına gel gezme dâ'im serseri (D/Mh 35/VI)*

²³⁰ Devellioğlu, age, s. 1101.

Oldum o demden beri ben serseri
Âh beni yakdı ol 'aşkın odı (D/Mh 41/II)

(Akil, Ali, Aliyülmürteza, Gulam, Kemter, Yar, Zeynül Aba)

5.19. Server

Baş, başkan, reis, ulu ²³¹ anlamına gelmektedir.

Evliyâ zümresinin serveridir çünkü bular
Dahi ser-tâc u ser-defter-i merdü'l-medenî (D/K 24/7)

(Evliya)

5.20. Seyyah

Yolcu; gezici ²³² insanları ifade etmek için kullanılmaktadır.

Tecerrüd 'âlemin seyyâh olup kaldım melâmetde
Kırıldı şîşe-i 'ârım velî dilde penâhum var (D/G 23/2)

Bu Cezbî-i dil-âgâh
Cânân illerine seyyâh (D/Ds 2/X)

(Canan)

5.21. Yaran

Dostlar, arkadaşlar, eş-dost grubu, sevenler (ahbâb) ²³³ gibi kavramları karşılamaktadır.

²³¹ Devellioğlu, age, s. 1102.

²³² Devellioğlu, age, s. 1105.

²³³ Zavotçu, age, s. 779.

*Cebrâ'îl Mîkâ'îl anda İsrâfîl 'Azrâ'îl anda
Mes'ûl hem sâ'îl anda bir birine **yârân** imiş (D/G 44/7)*

*Kıldı mahbûbuna sâdık **yârânı** Cezbî sakın
Çâr ayırma Hudâdan geldi zîrâ dört kitâb (Dç/G 3/5)*

*Biz sana **yâren**leriz sen dûnsun
Bilmez eylik bir dil-i Mecnûnsun (M/343)*

(Mahbub, Mecnun)

5.22. Yoldaş

Dost anlamına gelir.

*Aksun çeşminin yaşı kıla zîkr ile savaşı
Râh-i Hakkın **yoldaşı** lâ-ilâhe illa'l-lâh (D/G 72/6)*

5.23. Zalim (Gaddar)

Zulm eden, zulm etmeyi alışkanlık hâline getirenler²³⁴ için kullanılmaktadır.

*Hüseyin hazretinin matemidir uşbu şühûd
Ne 'aceb **zâlim** imiş tîr-i kazâ itdi eser (D/G 28/2)*

*Gülistân-ı cemâlinde o yârin eyledi Mecnûn
Beni **zâlim** harâb itdün gelüp zâtıma bâ'is (Dç/G 7/2)*

*Ağz açub her gonçe-i zahm-i tîg-i **gaddârlar**
Kanlı gözyaşı gibi kan dökdi tuğyân eyledi (D/K 25/2)*

*Böyledir **gaddâr** olan encâm-i kâr
Zulmi eyler mülk-i çeşmi târumâr (M/453)*

²³⁴ Zavotçu, age, s. 807.

(Hüseyin, Mecnun, Yar)

5.24. Zenan

Kadın anlamına gelmektedir.

Var idi lîk içlerinde bir zenân

Gûyâ tâvûs-i cennetdir hemân (M/219)

Bir gün ol şûrîde gördi bir zenân

Bahş ider her cünbişi ‘uşşâka cân (M/674)

‘Aşk-ı hayvânî odur kim bâ-gulâm

Yâ zenâna meyl ider hâsıl kelâm (M/176)

(Gulam, Uşşak)

6. GRUP TİPLERİ

6.1. Aliaba/Ehlibeyt

Abâ ehli, abâlîlar. Muhammed (s.a), Ali, Fatma, Hasan, Hüseyin, bu beş kişiye âl-i abâ denir. Bunlardan her biri âl-i abâ’dandır. Ehl-i beyt, ehl-i kisd, penç-i âl-i abâ, pençten-i âl-i abâ, hemse-i âl-i abâ ve beşler gibi isimler de alabilen âl-i abâ kavramı özellikle Bektaşilikte, Alevilikte ve Mevlevilikte önemlidir. Âl-i âbâ hayranları kendilerine bende-i âl-i abâ derler.²³⁵

Çâr-yâr-i Mustafâya sad-selâm olsun ‘iyân

Bende-i âl-i ‘abâyım dilde bu gevher nişân (D/Mh 18/III)

Bende-i âl-i ‘abâyım Hüseyin bendesiyim

O güzeller güzeli şâhımın efkendesiyim (D/Mh 25/VI)

²³⁵ Uludağ, age, s. 36.

Oldur âl-i ‘abâ gülşenin handânı

Açılır gül gibi gül-zâr-i safâdır Ca’fer (D/K 9/3)

Zümre-i âl-i ‘abânın zübde-i a’lâsıdır

Âl-i evlâd içre şeksiz merd-i vâlâdır Nakî (D/K 18/2)

Anı bulan özinde müntehâdır

O gevher gevher-i âl-i ‘abâdır (D/Mr 3/III)

Merd-i pîr-i ma’nevi ser-zümre-i âl-i ‘abâ

Bende-i dergâh-i pâk-i sırr-ı zât-i kibriyâ (D/T 2/1)

6.2. Ashap

Arkadaşlar. Peygamberimizin en yakın dostları. İlk zamanlar yalnız bu anlamlarıyla kullanılan kelimenin anlamı sonradan çok genişlemiş ve peygamberimizin yüzünü bir kere gören kişilere dahi ashâb denilmiştir. Ashâb’ın adedinde bir kesinlik yoksa da peygamberimizin vefatları zamanında 424.000 civarında olduğu sanılmaktadır. Peygamberimiz ashâb hakkında, “Ashâbımın her biri gökteki yıldızlar gibidir. Hangisine uyarmanız selâmete kavuşursunuz” buyurmuştur. Ashâb için “Kirâm” sıfatı kullanılır. Edebiyatımızda özellikle na’terde ashâbdan çokça bahsedilir.²³⁶

Âlinin etbâ’ının ashâbının

Kul muhibbi bendeyi ahabının (M/50)

Cümle ashâb-i resûle sad selâm

Anlar ile feth olur her bir merâm (M/60)

Ey şeref-bahçende-i ashâb-ı hâl

Nazm olundu ‘âşîka işbu makâl (M/129)

²³⁶ Pala, age, s. 34.

*Gerçi çokdur bunda akvâlû's-sühan
İhtişâr itdin bilür ashâb-i fen (M/186)*

6.3. Bayrami

Anadolu topraklarında doğup büyüyen bir mutasavvıf tarafından kurulmuş ilk Türk tarikatı olan Bayramiyye daha kurucusunun sağlığında Ankara ve çevresinde büyük bir yaygınlık kazanmıştı. Tarikat hakkındaki bilgiler sadece Türk kaynaklarında yer alır. Hacı Bayrâm-ı Veli'nin, şeyhi Hamîdüddin'in Aksaray'da vefatından sonra Ankara'ya dönüp irşad faaliyetine başladığı 815 (1412) yılını Bayramiyye'nin kuruluş tarihi olarak kabul etmek mümkündür. Bu tarihten itibaren II. Murad tarafından Edirne'ye çağırılmasına kadar geçen süre tarikatın kuruluş dönemi sayılabilir. Hacı Bayram II. Murad'ın tahta çıkışından (824/ 1421) sonraki yakın bir tarihte Edirne'ye çağırılmış olabileceğine göre bu dönem 1412- 1422 olarak kabul edilebilir.

Hacı Bayram'ın Yunus Emre tarzında yazılmış dört adet şiiriyle ona ait olma ihtimali çok zayıf bir risale ve mektup dışında tarikatla ilgili görüşlerini, tarikatın adab ve erkanını anlatan herhangi bir eserinin varlığı bilinmemektedir. Elde bulunan çok sınırlı bilgilere dayanarak tarikatın başlangıç yıllarındaki fikri yapısı hakkında bir görüş belirtmek son derece güçtür. Ancak Hacı Bayram'ın Edirne'den dönüşünden sonraki dönemde tarikatın Sünni hüviyeti belirgin bir şekilde müşahede edilmektedir. Hacı Bayram'ın çiftçilik yaparak emeğiyle geçinmesi, müritleriyle imece usulü ekin kaldırması, esnaf arasında “Ahî Baba” diye tanınması gibi bilgiler onun sosyal hayatının canlılığını ve halkla bütünleşen bir tasavvuf anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Mecdî, Bayramî dervişlerinin nefisleriyle sürekli mücadele halinde olduklarını, gece gündüz ibadet edip “savm -ı visâl” tuttuklarını, bunun sonucu olarak mazhar olacakları ilâhî nimetlerle asıl bayramı âhirette yapacakları için kendilerine “Bayrami” denildiğini söyler. Bayramiler'in halka halinde cehri zikir yaptıkları, zikir sırasında Yunus Emre'nin şiirlerini okudukları, savmı visal tuttukları, vecde gelip haykırdıkları, taçlarının büyük ve uzun olduğu, kendileri veya başkaları için dilendikleri, asa kullandıkları; aba veya eski ve yamalı elbiseler

giydikleri, halvete girip kırk gün çile çıkardıkları, Allah'ın rüyada görülebileceğine ve mi'racda Hz. Peygamber'in Allah'ı zahir gözüyle gördüğüne inandıkları da öğrenilmektedir.²³⁷

Ma'nevî huccâc-i 'aşkı özge bayramîleriz

Hakkı birler Hakkı özler çünkü devrânîleriz (D/Mh 43/II)

Temû tuvâ sırrına vâsıl vücûd yok bizde ve'l-hâsıl

Biziz ol bahr-i bî-hâsıl bize Bayramiler dirler (D/G 30/2)

'Urûc itdik semâ-i evc-i 'aşka pür-himmetle

İrûp vâdî-i 'aşka menzirim Bayramîyân itdi (D/K 16/6)

6.4. Ehil

Sâhip, mâlik. Bir yerin, bir topluluğun halkından olanlar, oraya mensup bulunanlar, cemâat.²³⁸ Günümüzde yaptığı işe her yönüyle hâkim olan kişi anlamına gelen ehil Cezbî'nin eserlerinde birçok farklı tamlamalarla ve anlamlarla karşımıza çıkmaktadır. Ehil tamlamalarının bazıları bir grubu ya da bir insanı temsil ederken bazıları sıfat olarak kullanılmıştır. Çalışmamızda müellifimizin eserlerinde kullandığı tüm tamlamalar değil de bir sınıfı ifade eden ya da bir tipi karşılayanlara yer verilmiştir.

Ahmet Cezbî'nin eserlerinde kullandığı “ehl” tamlamalarından bazıları şunlardır:

Ehl-i mahşer, ehl-i beyt, ehlu'l-yakîn, ehl-i dîn, ehl-i sanem, ehl-i ref'et, ehl-i sünen, ehl-i vefâ, ehl-i sa'âdet, ehl-i dil, ehl-i gazâ, ehl-i tuğyân, ehl-i îmân, ehl-i aşk, ehl-i derd, ehl-i Hak, ehl-i ma'nâ, ehl-i sıdk, ehl-i şefk, ehl-i tarik, ehl-i vefâ, ehl-i şirk, ehl-i sahbâ, ehl-i sâdet, ehl-i hüner, ehl-i zenbi, ehl-i edyân, ehli devâ, ehl-i 'isyân, ehl-i zünûb, ehl-i telkin, ehl-i cürm, ehl-i istigrâk, ehl-i hevâ, ehl-i hâl, kemâl

²³⁷ Fuat Bayramoğlu-Nihat Azamat. “Bayramiyye”, *DİA*.

²³⁸ <http://lugatim.com/s/ehil>

ehli, küfr ehli, sıdk ehli, sîret ehli, sülûk ehli, tarîkat ehli, tasarruf ehli, zulmet ehli, zenb ehli, makâm ehli, harabat ehli, ehl-i fikh, makam ehli vb.

6.5. Ehli Aşk

Kalplerini tamamen Allah sevgisi ile dolduran kişiler için kullanılır.

*Bizimdir gül- 'izâr bezm-i vuslat bizdedir şem 'i
Huda biz **ehl-i 'aşk**ız bezm-i elestden eyledik hâcât (Dç/G 5/3)*

*Hamr-i 'aşkı içmeyen nâ-dân bilür mi neydigin
Ehl-i 'aşk ile ma 'nâ-yi esrarı gel iç (Dç/G 8/3)*

*Zülfün içre rûy-ı sad-bergin ne pinhân eyledin
Ehl-i 'aşkın gönlünü cânâ perîşân eyledin (Dç/G 41/1)*

*Terk-i cân itmek gerekdir terk-i cân
Andan a 'lâ **ehl-i 'aşk**a yok nişân (M/909)*

***Ehl-i 'aşk**a eylerim dâ 'im salâ
Sır yüzünden eylerim hadsiz 'atâ (D/Mr 9/I)*

***Ehl-i 'aşk** olana geldi dem-i mâtemdir bu
Sîneler dağlayacak mâh-i Muharremdir bu (D/Mh 26/II)*

*Oldurur cümle velîler zümresinin kemmi
Her gürûhûhun muktedâsı **ehl-i 'aşk**ın ekmeli (D/Mh 37/2)*

*'Azîzim behâdır ol Behâ 'e 'd-dîn-i pür-himmet
Ki sırr-i Hakkı **'aşk ehline** bir âb-ı revân itdi (D/K 16/12)*

*Yâ nice yanmaz yakılmaz ehl-i ‘aşk âteşe
Yâveri ‘aşk ehlinin zîrâ yine ol yâr olur (D/G 39/3)*

*Kim cihâdının muhakkak Haydar-i her ânidir
Ehl-i ‘aşkın sinesi ikliminin îmânıdır (D/Mh 24/IX)*

*Âl-i evlâd-i ‘Alînin râhının pîrânıdır
Ehl-i aşkın sad kerâmât ile bürhânıdır (D/Msd 3/IV)*

6.6. Ehlibeyt/Aliaba

Hâne halkı, familya, âile.²³⁹ Peygamberimizin ev halkına verilen ad.²⁴⁰ Evin fertleri. Hz. Peygamber’in neslinden ve yakınlarından olanlar. Bunlar, Hz. Ali, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’dirler.²⁴¹

*Bu ne cür’etdir ‘adâvetdir Yezîdin itdiği
Ehl-i beytin sinesin yakdı perişân eyledi (D/K 25/12)*

*Hânedân-i ehl-i beytî dergehi ednâstıym
Gösterir anın için hubbun bana her var dûst (D/G 16/4)*

*Hânedân-i ehl-i beyte cân u başım olsun fedâ
Ehl-i ‘aşkın anları sevmek düzülmüş tâcıdır (D/G 34/2)*

(Dost, Ehli Aşk, Yezit)

6.7. Ehli Cürm

Günahkâr insanlar için kullanılmaktadır.

²³⁹ Devellioğlu, age, s.237.

²⁴⁰ Pala, age, s. 136.

²⁴¹ Cebecioğlu, age, 143.

Bî-şerîk ü bî-nazîrsin ya İlâh
Ehl-i cürme senden artık yok penâh (M/37)

6.8. Ehli Derd

Dertli, âşık.²⁴² Dert insanın manevi yanı (rûh, gönül) ile ilgili bir hastalık, ehl-i derd de gönül, aşk derdini bilen, aşk derdi çeken, âşık anlamında temsîlî bir kişiliktir. Divân şiirinde gönül taraftarı olan ehl-i derd gönlünde derdi olan, aşk acısı ve sevgili hasreti çeken kişi ve kişileri anlatır.²⁴³

Râh-i Hakkın râhisin 'âşıkların sultânısın
Ehl-i derdin derdinin dermanısın (D/Mh 23/IV)

Olunmaz cürmile yürekde yara
Mürüvvet hâsılı bir ehl-i derdim (D/Mr 20/IV)

Hızr-i lukmâni idi sâhib-i derdin o güzel
*Cümle **derd ehline** edviye-i dermân 'Ömer (D/K 10/13)*

*Sen cihânın rahmetisin buldı **derd ehli** devâ*
Rû-siyâhım ref'ine şefkatle fermânın gerek (Dç/K-Nt 2/2)

Gönül 'aşk-i Hudânın mâyesidir
*Gönül **derd ehlinin** ser-mâyesidir (D/Mr 3/I)*

(Hızır, Ömer, Sultan, Lokman)

6.9. Ehli Dil

Gönül ehli. Neşeli, zevkli, hâl ehli, aşk ve şevk sahibi kimse.²⁴⁴ Gönül adamı, gönül dilinden anlayan kimse, kalender.²⁴⁵ Gönül ehli, gönül erbâbı, gönlün halinden

²⁴² Uludağ, age, s. 117

²⁴³ Zavotçu, age, s. 218.

²⁴⁴ Cebecioğlu, age, 143.

²⁴⁵ Devellioğlu, age, s. 237.

anlayan, aşkı ve gönlün hallerini bilen, âşık.²⁴⁶ Serden geçen sırta eren sâlik. Ehl-i dil, her istediğini rahat ve serbestçe söyler, sözlerinden dolayı kınanmaz; fakat kendi derdini gizler.²⁴⁷

*Gerçi mest eyler nice **ehl-i dili** nûş eylese
Ma'na-yi bezm-i elestden 'azm iden sahbâ-yi 'aşk (Dç/G 33/2)*

*Hem odur meclis-i 'uşşâkda olan keyf-i müdâm
Devr olan **ehl-i dile** sâgar-i sahbâ 'Alî (D/K 20/9)*

*Her 'âbid ü zâhidde olan zühd-i nihânî
Sensin güzelim **ehl-i dilin** cân u cihânı (D/Mh 5/V)*

*Şem'-i Hakdır o güzel **ehl-i dile** 'ayn-i ziyâ
Nice sevmeye anı bir kişi kim mü'min ola (D/Mh 8/V)*

*Ka'be-i ehl-i sa'âdetdir o beyt-i a'zam
Zümre-i **ehl-i dile** hacc-i 'alâdır Ca'fer (D/K 9/5)*

*Mısr içinde bir ulu sultân idi
Ehl-i dil idi 'azîzü'ş-şân idi (M/431)*

6.10. Ehli Din

Bir dini benimseyen ve dinin gereklerini yerine getiren insanlar için kullanılmaktadır.

*Dîninin düşmânı mosko laneti etrâfımız
Kesdi râh **ehl-i dîni** gel yetiş feryâdına (D/Mr 6/I)*

*Lîk Moskov Nemçelü idüp sefer
Ehl-i dîne gûyiyâ kıla zafer (M/802)*

²⁴⁶ Zavotçu, age, s. 218.

²⁴⁷ Uludağ, age, s. 118.

6.11. Ehli Gaza

Din uğruna savaşanlar için kullanılmaktadır.

*Yâridir Haydarîdir fahr-i cihâa hazretinin
Server-i **ehl-i gazâ** fâtih-i meydânım 'Alî (D/K 21/16)*

(Ali, Haydar, Yar)

6.12. Ehli Hakk

Kendini Tanrı'ya vermiş kimseler; doğruluk sâhipleri, îmânı bütün, doğru kimseler.²⁴⁸ Allah adamları için kullanılır. Cürcânî, Ehl-i Hakk'ı şöyle tarif eder: Kendilerini Rablerinin katındaki Hakk'a verenler ki bunu da hüccetler, burhanlarla yaparlar. Bunlar ehl-i sünnet ve'l Cemaat'tir.²⁴⁹ Kitap ve sünnete uygunluğu kabul edilen bir mezhebe tâbi olan. Tefsir ve Kelâm ilminde bu kavramla Ehl-i sünnete (Selefiyye, Eş'ariyye ve Mâtüridiyye) mensup olanlar; tasavvufta ise hakka ve hakikate vâsıl olan kimseler kastedilmektedir.²⁵⁰ Marifet sahipleri, arifler, Allah adamı, hak erenler. Hz. Ali'nin Tanrı'nın görünüşü olduğuna inanan bîşer mezhep.²⁵¹

*O güzeller güzeli şâhımın efkendesidir
Ehl-i Hak zümresinin hâsıl-i pâyendesidir (D/Mh 11/3)*

*Ma'nevî güldür açılmış âstân-i vahdete
Güller ile virdin el-hakk **ehl-i Hakka** zîneti (D/Mh 28/2)*

*Hak budur kim **ehl-i Hakka** cümle yâr ağyâr olur
Görinen her bir cihetden gözine dîdâr olur (D/G 39/1)*

²⁴⁸ Devellioğlu, age, s. 237.

²⁴⁹ Cebecioğlu, age, s. 143.

²⁵⁰ Demirci, age, s.54.

²⁵¹ Uludağ, age, s. 118.

*Kim zebânı gûş çeşmin ehl-i Hak
Hak kelâmı işüdüp tutsun kulak (M/571)*

*O güzeller güzeli şâhımın efkendesidir
Ehl-i Hak zümresinin hâsıl-i pâyendesidir (D/Mh 11/III)*

*Kim ola eymeye boynun ol velîler şâhına
Ehl-i Hakkı iletür dergâh-i ehlu'l-lâhına (D/Msd 1/V)*

6.13. Ehli Hal

Tarîkate, tasavvufta “hal ve cezbe” denilen muvakkat olarak kendinden geçme sırrına eren, Allah adamı, cezbeyle tutulan, vecde gelen kimse.²⁵² Hâlden anlayan, derdin, sıkıntının ve aşkın ne olduğunu bilen, gönül taraftarı.²⁵³ Hakikat ehli, bildiğini inandığını tatbik eden, kendinden geçme sırrına eren kimseler. Bunlar, ilahî tecellilere mazhariyet şerefine ermişlerdir.²⁵⁴

*Bunda olmaz ehl-i hâle kıl ü kâl
İremez bu menzile her bir ricâl (M/536)*

*Didim ey meczûb-i sûret ehl-i hâl
Görinür mir'at-i veçhinden kemâl (M/818)*

6.14. Ehli Harabat (Bkz. Harabati)

6.15. Ehli Hüner

Hünerli, sanattan anlayan kimseler.²⁵⁵

²⁵² Devellioğlu, age, s. 237.

²⁵³ Zavotçu, age, s. 218.

²⁵⁴ Cebecioğlu, age, s. 143.

²⁵⁵ Devellioğlu, age, s.237.

Kadrin bilmez ehl-i hüner

Yol erinden azar kamu (D/Ds 1/V)

6.16. Ehli İsyân

Allah'a inanmayan O'na isyan edenler için kullanılmaktadır.

Ehl-i'isyânın güneş-kârın şehâ Cezbî kulun

Nâ-tüvânın rû-siyâhın şefkat-efşânın gerek (Dç/K-Nt 2/7)

6.17. Ehli Kemal

Manevi olgunluğa erişmiş insanlar için kullanılmaktadır.

Bir kemâl ehline ir özini 'irfân eyle

Bilüben min 'arefi sen seni sultân eyle (D/Mh 4/III)

6.18. Ehli Küfr

Allah'a inanmayanlar için kullanılmaktadır.

Kıl muhabbet 'âkil isen 'âkil isen sadîk-i a'zeme

Saldı küfr ehlin anın şemşîr-i sıdkt mâteme (D/Mh 7/VII)

Bilmiş ol hem dahi ey sâlâr-i dîn

Bu söze tahsîn ide eylü'l-yakîn (M/181)

6.19. Ehli Mana

Divan edebiyatında genellikle şairleri ifade etmek için kullanılır.

Tarîk-i 'abd-i Hakda server-i pîr-i ma'nâyız

Fidâ-yi cân u ser itmiş bu yolda ehl-i ma'nâyız (D/Mh 12/XIV)

6.20. Ehli Sanem

Kesmiş idi tîg-i ser-tîzi çü ehl-i sanemi
Şeş-ber-i kuvvet-i bâzûsı idi kıldı güşâ (D/K 1/14)

6.21. Ehli Sıdk

Yâr-i gâr fahr-i 'âlem ehl-i sıdkın menba'ı
Ya'nî Bû Bekr 'Ömer 'Osmân 'Alîdır âşkâr (D/Mh 21/I)

6.22. Ehli Süluk

Bir mezhebe mensup olan.²⁵⁶ Cezbî Divan'ında süluk ehli olarak karşımıza çıkar.

Sülûk ehlin 'azîzler her biri bir mülke hân itdi
Serîr-i mülk-i Hakka şöyle kim sâhib-kırân itdi (D/K 16/1)

6.23. Ehli Şefik

Eyle ey sâlik-i Hak sen seni Hakka teşvik
Olasın menzil-i 'uşşâkda dahi ehl-i şefik (D/Mh 32/I)

6.24. Ehli Şirk

Şît olupen halkı da'vet itdik âdem hükmüne
Ehl-i şirkin küfr ü şirkin pâke her bir câneden (D/G 57/12)

6.25. Ehli Tarikat/Ehli Tarik

Yola mensup olanlar.²⁵⁷ Ehl-i tarik, ehl-i inâbe, tarikata giren, şeyhe bağlanan.²⁵⁸ Bir tarikata mensup olan, derviş.²⁵⁹ Bu zümreye dahil olmak isteyenlerin tâc u kabâdan geçip pâkize ve mücerred olması lâzımdır.²⁶⁰

²⁵⁶ Devellioğlu, age, s.239.

²⁵⁷ Cebecioğlu, age, s. 143.

²⁵⁸ Uludağ, age, s. 119.

²⁵⁹ Devellioğlu, age, s. 238.

²⁶⁰ Çavuşoğlu, age, s. 56.

Biz tarîkât ehlinin ednâsıyız

Sırr-i 'aşkın merd-i bî-pervâsıyız (D/Mr 1/I)

6.26. Ehli Tuğyan

Azgınlık ve taşkınlık yapanlar, zulüm ve küfürde çok ileri gidenler.²⁶¹

Açılıb lutf-i Yezdânî seçilür sırr-i subhânî

*Urub deccâl-i şeytânî giiderür **ehl-i tuğyânı** (D/K 15/4)*

6.27. Ehli Vefa

Sevgi ve bağlılığını sürdürenler için kullanılmaktadır.

Varlığından al yu varlık kalmazun hîç arada

*Varlığın mahv eyleyen **ehl-i vefâdan** al haber (D/G 30/3)*

6.28. Ehlullah

Ermişler, Hak dostları.²⁶² Allah dostu. Allah'a karşı sorumluluklarını eksiksiz yerine getirmeye çalışan gönlünü Allah'a açmış kimse. Ehl-i Kur'ân. Kur'ân'ı en güzel biçimde okuyup onun hükümlerine göre hayat süren kişi. Nitekim Hz. Peygamber "İnsanlar içinde ehlullah vardır" dediğinde orada bulunan bazı sahâbîler: "Ey Allah'ın Resûlu bunlar kimlerdir?" diye sordular. Bunun üzerine Allah Resûlü "Bunlar Kur'ân ehli olanlardır; Allah onları kendisi için seçmiştir" buyurdu.²⁶³

Kim müşâbihdi Resûlu 'l-lâha şeksiz ol velî

*Cümle **ehlu'l-lâha** devletdir Hasan bin Murtazâ (D/K 5/5)*

Kim ki mahv eyler cemî'i varlığın âdem odur

*Cümle **ehlu'l-lâh** zîrâ mahvı itmiş ictihâd (D/G 20/11)*

²⁶¹ <https://www.luggat.com/index.php#ceviri>

²⁶² Uludağ, age, s. 120.

²⁶³ Demirci, age, s. 56.

*Çü ehlu'l-lâh içinde birdir ol kân-i kerâmet kim
Yüceldüp kadrini 'âlî ider her şahs-i nâ-kâmı (D/K 2/14)*

*Nakd-i ehlu'l-lâh itdi dirsem sezadır zatına
Cedd-i pâkidir anın zîrâ Hüseyin-i Kerbela (D/T 1/4)*

*Kurb-i Hakda olmak istersen eger kim bî-behâ
Ol sûlûk-i tâm-i ehlu'l-lâha gel âşnâ (D/G 3/1)*

*Biz melâmet hırkasın giymiş 'aceb abdâllarız
Başımız ma'nevî ol tâc ehlu'l-lâdır (D/G 33/5)*

6.29. Erbab

Sâhipler, mâlikler. Ehil, muktedir, becerikli; lâyük.²⁶⁴

6.30. Erbabı Fen

Fen ile uğraşanlar, fen adamları²⁶⁵ için kullanılmaktadır.

*Hâsılı bu kıssada bî-hadd suhan
Muhtasar kıldık bilür erbâb-i fen (M/336)*

6.31. Erbabı İstihkak

*Kanı seyr-i sülûk sâlik kanı erbâb-i istihkâk
Kanı tasfiye-i tahliye-i kalb yâ kalb-i Hakkânî (D/K 15/16)*

²⁶⁴ Devellioğlu, age, s. 258.

²⁶⁵ Devellioğlu, age, s. 258.

6.32. Erbabı Refik

Böyledir bunda usûl böyledir erbâb-i refik

Çü Ebû Bekr 'atîkdir odur 'uşşâka şefik (D/Mh 6/I)

(Ebu Bekir (Atik))

6.33. Erbabı Zevk

Uyandır sen de gel Cezbî dilün sırrı hakîkatden

Ki zîrâ sırrını erbâb-i zevke armağan itdi (D/K 16/15)

6.34. Hariciler

Hâricî, “çıkılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek” anlamındaki hurûc kökünden “ayrılan, isyan eden” mânasında bir sıfat olan hâric kelimesine nisbet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelmiş bir terim olup topluluk ismi için hâriciyye ve havâric kullanılır. Fırkanın adı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticilerle fırkanın muhalifleri Havâric ismini “insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar” anlamında kullanmışlardır. Hâricîler'in doğuşu, hemen hemen bütün tarihçiler tarafından Sıffin Savaşı'nda hakem meselesinin ortaya çıkışına bağlanmıştır.²⁶⁶

Hâricî şiirlerinin hemen hepsi hamâsî türündendir. Bu, ırk ve kabile taraftarlığının harekete geçirdiği, intikam almaya dayanan bir hamâset olmayıp bütün müslümanlarda bulunmasının gerektiğine inandıkları ve Allah rızâsını kazanabilmek için uğrunda her türlü mücadeleyi verdikleri akîdelerine dayanan bir asabiyetti. Bundan dolayı şiirlerinde inanca dayanan güçlü bir üslûp, samimi ve sıcak duygular, kabile asabiyetinden kurtulma ve özellikle Kur'ân- ı Kerîm'den etkilenme temaları görülür. Şiirlerinin özelliklerinden biri de gerekli çağrıya icâbette kusurlarını

²⁶⁶ Ethem Ruhi Fığlalı. “Hâricîler”, *DİA*.

anladıkları zaman pişmanlık duymalarıdır. Bu duygular bazen, günah işleme sebebiyle şuur düğümlemesine benzeyen bir hale dönüşür. Hâricîler edebiyat ve şiirde ilkelerinden uzaklaşmamış, şiirlerini hiçbir zaman bir kazanç vesilesi yapmamışlardır. Hatta onları “şiir sanatında inançlarından ayrılmayan, şiiri medih ve kazanç vesilesi olmanın üzerine çıkarmak isteyenler” şeklinde nitelendirmek mümkündür.

Genellikle duyguları tasvir eden Hâricî edebiyatı, esas olarak inanca dayanmakla birlikte cihad temasını da geniş ölçüde işlemiştir. Metinler arasında mâna, üslûp ve duygu birliği itibarıyla benzerlikler bulunması yanında her biri yaşanan tecrübelerin ürünleri olarak güçlü ferdî özellikler taşır. Hareketli siyasî hayat ve sürekli savaş şartları şiirlerinin çoğunun kıta ve urcûze şeklinde olması sonucunu doğurmuşsa da bu onların edebiyatında kasidelerin ve uzun şiirlerin bulunmadığı anlamına gelmez. Hâricî edebiyatının kendine has özellikleri Arap-İslâm edebiyatı tarihi boyunca üslûp, yapı ve konu yenilikleri yönünden temayüz eden bir edebi hareket meydana getirmiş bulunmaktadır.²⁶⁷

Hâricî zümresine la'neti ez-cân u dil it

Hânedân yoluna bel bağla eyâ nûr-i başer (D/K 23/6)

Hâricîler zümresine sad-hezârân la'net it

Bende-i Haydar isen dergâhına var hidmet it (D/Mh 24/IV)

Hâricîler zümresine sad-hezâr la'net hezâr

Bilmedi âl'i 'abânın feyzini âşkâr (D/Mh 39/IV)

(Haydar)

²⁶⁷ Mustafa Öz. “Hâricîler”, *DİA*.

6.35. Kıbtiyyan

Hristiyan halkı ifade etmektedir.

Gelmedi âleme anın gibi bir düşmen-i cân

*Ne Neşârâ vü Yehûdda ne dahi **Kıbtiyyân** (D/Msd 2/IX)*

Selefi gözle ‘aceb böyle görülmüşmi kazâ

*Ne Nesârâ vü Yehûd ne dahi **Kıbtî** ider (D/G 24/4)*

6.36. Melamiye

Dini daha derin ve içten bir şekilde yaşama arzusunda olan zâhidlerin III. (IX.) yüzyıldan itibaren Bağdat, Şam, Mısır ve Nişâbur’da odaklaşmaya dinî hayata dair iç yaşantılarını, kendilerine has düşüncelerini yine kendilerine has terimlerle ifade etmeye başladıkları görülmektedir. Bu faaliyetler giderek bölgesel nitelikler kazanmaya başlamış ve o bölge zahidlerine has görüşleri ve davranış biçimlerini yansıtan birer akım haline dönüşmüştür. Sûfî ve tasavvuf kelimelerinin henüz yaygın biçimde kullanılmadığı tasavvuf müessesesinin kuruluş aşamasını oluşturan bu dönemde, Bağdat merkez olmak üzere Irak’ta, İran’ın Horasan bölgesinde ve bu bölgenin merkezi Nişâbur’da gelişen iki zühd akımı dikkati çekmektedir. IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısında Nişâbur da yaşayan Tehzîbü’I-esrâr müellifi Hargûşî Irak bölgesinde gelişen akıma Sûfîyye, Horasanlı zahidlerin takip ettikleri yola ve akıma ise Melametîyye (Melametîlik, Melamîlik) adı verildiğini söyler.

Melametîlik ie sūfiliğin birbirinden farklı oluşuna muhtemelen ilk defa temas eden Hargûşî’ye göre Melâmetîler’in metodu ilme, sūfîlerin metodu hale dayanmaktadır. Hargûşî, Melametîler’in çalışmayı ve kendi el emekleriyle geçinmeyi tercih ve teşvik etmelerine karşılık sūfîlerin çalışmayı bırakıp zühd ve tevekkül üzere yaşadıklarını, Melâmetîler’in marifetin çalışma ve şahsi gayretle elde edilebileceğine inandıklarını, sūfîlerin ise marifetin rabbanî bir mevhibe olarak tecelli edeceği görüşünde olduklarını ve Melamîler’in sūfîlerin vecd ve tevacüd halinde ortaya koydukları raks ve sema gibi halleri doğru bulmadıklarını belirtir. Hargûşî’ye göre Melametîler’in başlıca özellikleri şunlardır: Batınlarındaki “nefsin kendisine ait

olmayan bir şeyi kendine izafe etmesi” anlamına gelen her türlü iddiayı terkedip yalnızca gönüllerini terakki ettirmeye çalışırlar. Başkalarının kusurlarıyla ilgilenmeyi bırakarak kendi kusurlarıyla meşgul olurlar. Onların halleri Allah ile kendi aralarında sınımsız sakladıkları sırlardır; bunları başkalarından gizleme konusunda çok titiz davranırlar. Çarşıda, pazarda, sokakta halk ile iç içe yaşar ancak gönüllerindeki manevi halleri onlardan saklamaya özen gösterirler.

Tasavvufun tarikatlar şeklinde örgütlenmeye başladığı VI. (XII.) yüzyıldan itibaren onun içinde bir neşve ve bir meşrep olarak varlığını sürdüren Melametîlik bu dönemde ortaya çıkan başta Hâcegân-ı tariki- Nakşibendiyye, Kübreviyye ve Mevleviyye olmak üzere büyük tarikatları etkiledikten sonra XV. yüzyılda Anadolu'da Hacı Bayram- Veli taafından kurulan Bayramiyye tarikatı içinde yeniden zuhur etmiş ve günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.²⁶⁸

*Çün melâmet hırkasın giydim melâmîlerde ger
Ta'n iderse gam değil çün böyledir bâzâr-i dûst (D/G 15/4)*

*Biz melâmet hırkasın giymiş 'aceb abdâllarız
Başımızda ma'nevî ol tâc ehlu'l-lâhdır (D/G 33/5)*

*Melâmet tâcını giydim hilâfet tahtına geçdim
O demde 'aşka yâr itdi kalbimde îmânım (D/G 49/5)*

*Melâmet hırkasın giydim kırıldı şîşe-i 'ârım
Melâmetle bu yolda her şebim beytü'l-hazân itdi (D/G 76/6)*

(Abdal, Ehlullah, Yar)

²⁶⁸ DİA.

6.37. Nesara

Hıristiyanlar demektir, nasrânînin cem'idir. İsâ Nâsıra köyünde oturduğu için mensupları bu köye nispet edilmiştir. Narânî sözü halk arasında müşrike yakın bir mânâda kullanılır.²⁶⁹

*Ne Nesârâ vü Yehûd hem dahi sâ'ir milele
Nazar it 'âkil isen dikkatle eyle sefer (D/K 23/5)*

*Gelmedi âleme anın gibi bir düşmen-i cân
Ne Nesârâ vü Yehûdda ne dahi Kıbtıyyân (D/Msd 2/IX)*

*Selefî gözle 'aceb böyle görülmüşmi kazâ
Ne Nesârâ vü Yehûd ne dahi Kıbtî ider (D/G 24/4)*

(Akil, Yehud, Kıbtıyyan)

6.38. Ümmet

Sözlükte “yönelmek, kastetmek; öne geçmek, imam olmak” mânalarındaki emm kökünden türeyen ümmet kelimesi “kendilerine peygamber gönderilmiş topluluk, kavim, her kabileden bir grup insan, her canlı cinsi, bütün iyilikleri şahsında toplamış kişi veya kendisine uyulan önder” gibi anlamlara gelir.²⁷⁰

*Cemî'-i mürselîn ümmetliğine oldular tâlib
Senin rağbet-nişînin hazret-i Hak kân-i ref' etsin (Dç/K-Nt 3/3)*

*Ümmeti olan o zâtın bî-gümân
Dü-cihân içre bulur sad 'izz ü şân (M/27)*

*Sen o sultân-i 'atâsın ki senindir dü cihân
Sana ümmet olana Hak ider imdâd 'atâ (D/K-Nt 2/5)*

²⁶⁹ Onay, age, s.206.

²⁷⁰ Halil İbrahim Bulut. “Ümmet”, *DİA*.

6.39. Yecuc

Nuh Peygamberin evlatlarından Yâfes'in soyundan oldukları rivâyet edilen iki kabilenin adı. Tefsirlerde ve sâir kaynaklarda, Ye'cûc-Me'cûc'un nesepleri, boy-bos ve şemâilleri, konuştukları dil, yaşadıkları coğrafya, yeme içmedeki aşırılıkları, insanların başına açacakları büyük belalar vs. konularında sayısız haberler rivâyet edilmektedir. Ye'cûc-Me'cûc kelimelerinin ilk çağrışım alanı onların kıyamet alametlerinden biri olmalarıyla ilgilidir. Rivâyetlere göre Ye'cûc-Mecûc, kıyamet kopmadan bir müddet önce zuhur edecek ve insanların başına büyük belalar açacaklardır.

Keyf suresinde, Zülkarneyn kıssasında anlatıldığına göre, Ye'cûc-Me'cûc etrafında yaşayan kavimlere zulmederek onları rahatsız eden bir kavimdir. Bu kavim neredeyse hiç laf anlamamaktadır. Ondan rahatsız olanlar, Zülkarneyn'den, kendilerini Ye'cûc-Mecûc'ün şerrinden koruyacak bir set yapmalarını isterler. Bunun üzerine Zülkarneyn, demir getirmelerini ve bu demiri eriterek iki dağ arasını kapayacaklarını söyler. Erimiş demirin üzerine de erimiş bakırı döverler. Böylece Ye'cûc-Mecûc, bu setin arkasına hapsedilmiş olur. Bu şerir kavim kıyamete kadar bu setin arkasında kalacak, kıyamete yakın akınlar halinde bütün dünyaya yayılarak yeryüzünü fesada boğacaklardır.

Ye'cûc ve Mecûc Divan şiirinde, bir kötülük ve şer sembolü olarak kullanılmıştır. Bu iki kavmin maceralarına atıfta bulunan şâirler, bu maceraların çeşitli anektodlarıyla çok değişik kıyaslamalara gitmişler ve genellikle hikâyelerden bahsederken, sevgilinin cevr u cefâsını Ye'cûc Mecûc'un zulüm ve şiddetleriyle kıyaslamışlardır.²⁷¹

a.) Kuranı Kerim'de bahsedilen “sed” olayına telmih (Keyh/94):

Gâh İskender olupen kıldık sefer-ender-sefer

Vâdî-i Ye'cûc sedd itdik bu gün her yaneden (D/G 57/16)

²⁷¹ Tökel, age, s. 317.

(İskender)

6.40. Yehud

Yahûdî, Hz. Ya'kûb'un oğlu Yehûdâ soyundan gelenler ²⁷² için kullanılmaktadır.

*Ne Nesârâ vü **Yehûd** hem dahi sâ'ir milele*

Nazar it 'âkil isen dikkatle eyle sefer (D/K 23/5)

(Nesara)

²⁷² Zavotçu, age, s. 782.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KİŞİLİKLER

1. DİNİ KİŞİLİKLER

1.1. Dört Halife (Çar Yar)

İslâm tarihinde Hz. Muhammed'in vefatından sonra, devleti ve ümmeti yöneten kişiye genellikle "halife", yönetimine de "hilâfet" denmiştir. Halife yerine "imam" veya "emîru'l-mü'minîn", hilafet yerine "imâmet" isimleri de kullanılmıştır. Şiiiler "imam" ve "imâmet" kelimelerini, sünnîler ise "halife" ve "hilâfet" tabirlerini kullanmayı tercih etmişlerdir. Ancak gerek Hz. Muhammed'ten sonraki devirde seçimle işbaşına gelen dört örnek yönetici, gerekse Ümeyye, Abbâsi ve Osmanlı Hanedanlığı yöneticileri için tarihte genellikle "halife" ünvanı kullanılmış; "Râşid halifeler, Abbasi halifeleri ve Osmanlı halifeleri" ifadeleri Ümmet arasında iştiâr etmiştir.

Hilâfet bir idare şeklidir; hükümet etmek anlamını ifade eder. Müslümanlara özgü bir yönetim sistemi olan halifelikte insan unsuru esastır. Milletın seçilmiş yöneticiler tarafından yönetilmesi ilkesine dayanır. Halk doğrudan egemenlik erkini kullanır ve yönetimi zamanın gereklerine göre düzenler ve şekillendirir. Halife de ümmetin halifesidir. Allah'ın veya Peygamber'in halifesi değildir. Çünkü halk tarafından seçilmiş ve atanmıştır; halkın işlerini idare etmek sorumluluğunu taşımaktadır.²⁷³ Hz. Ebubekir'den sonra sırasıyla, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali halife oldular. İslam tarihinde bu döneme Dört Halife dönemi denir. Bu halifeler seçimle iş başına geldikleri için bu dönem "Cumhuriyet Devri" olarak da adlandırılmaktadır.²⁷⁴

a) Cezbî'nin eserlerinde dört halifeden bahsedilen manzumeler:

Yâr-i gâr fahr-i 'âlem ehl-i sıdkın menba'ı

Ya'nî Bû Bekr 'Ömer 'Osman 'Alîdir âşkâr

Çâr-yâr ile buldu dîn-i Ahmed i'tibâr

²⁷³ Sabri Hizmetli, Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1999, C. 39, S.1.

²⁷⁴ <https://www.tarihyolu.com/dort-halife-donemi/>. ET. 20.11.18. 21.25

*Kul salât-ender-selâm ey ‘âşık-i Perverdigâr
Lâ-fetâ illâ ‘Alî lâ-seyfe illâ zû’l-fikâr (D/Mh 21/I)*

*Çâr-yârin hürmeti sen kıl ‘atâ
Olmaz isen yâverim vâveyletâ (D/Mr 8/V)*

*Çâr mezheb çâr kutb çâr melâ’ik çâr yâr
Lâ-fetâ illâ ‘Alî lâ-seyfe illâ zû’l-fikâr (D/Mh 21 /III)*

(Ahmed, Ali, Aşık, Bû Bekr, Ehli Sıdk, Fahrialem, Müznib, Osman,
Ömer, Resulullah, Sultan, Yarigar, Yaver)

1.1.1. Ali (Aliyyülmürteza / Ebütürab / Fahrialem / Haydar / Haydarikerrar / Haydariyezdân / Murtaza)

Ali b. Ebî Tâlib. Dört büyük halifenin sonuncusu (598-661). Hz. Muhammed’in amcazadesi ve damadıdır. Soyu anne ve baba tarafından Peygamber soyuyla birleşir. İslâm dinini kabul eden ilk dört kişiden biridir. 8-10 yaşlarındayken İslâm’ı kabul ettiği ve yüzünü hiç puta döndürmediği için “*kerremallahu veche*” diye tazîm edilir. Künyesi *Ebü’l-Hasan* (Hasan’ın babası), *Ebu Turâb* (Toprağın babası) ve *Murtaza* (seçilmiş, gözde) olarak bilinir. Lakabı *esedu’llah* (Allah’ın aslanı), *el Gâlib* (üstün gelen) ve *Haydar* (aslan)’dır.

Hayattayken cennetle müjdelenen on kişiden biridir. Hz. Peygamber’in kızı Fatma’dan Hasan, Hüseyin ve Zeynep adlı üç çocuğu olmuştur. Peygamber soyu onda devam eder. *Şâh-ı Merdân*, *Merd-i Hudâ*, *Şîr-i Yezdân* ve *Haydar-ı Kerrâr* gibi lâkablarla anılır.

Onun, edebiyatımızda gerek kahramanlık ve gerekse velilik ve imamlık yönleriyle birçok teşbihlere konu edildiğini görürüz. Şâirler övecekleri kişileri birçok bakımdan Hz. Ali’ye benzetirler. Hele övülen kişinin adı da Ali ise beyitler, telmih, tevriye, teşbih, tenasüp vs. sanatlarla uzayıp gider.

Dinî edebiyat ise ondan, vecizeleri, nutukları, hikmetli öğütleri, hilâfetle ilgili görüşleri dolayısıyla bahseder. Tasavvufî edebiyatta ise birçok tarikatların silsile yoluyla Hz. Ali'ye ulaşması ve Âl-i abâ, 12 imâm, 14 masûm düşünceleri sonucunda edebiyatta köklü bir yer edinmiştir.²⁷⁵

Alî, Osmanlı şiirinde hakkında en çok şiirin yazıldığı dinî şahsiyetlerden biridir. Şiirde devlet adamı, din ulusu, İslâm cengaveri, mutasavvıfların piri,engin ilim sahibi ve fazilet örneği kişiliği ile yer almıştır. Divanlarda çâr-ı yar-ı güzîn ve isna aşere bölümlerinde Ali hakkında medhiyelere yer verilir. Alî adı özellikle devlet adamlarından bahsedilen kasidelerde, medhiye ve fahriyelerde yer almış, gazel ve musammatlarda telmih ve teşbih ögesi olarak kullanılmıştır.

Ali, çok sayıda unvan, lâkap ve vasıflarla anılır. Bunlar şöyle gruplandırılabilir. Arslan; *Haydar, Haydar-ı Kerrar, Allah'ın arslanı; Esedullah, Şir-i Yezdan, Şir-i Huda, Gazanfer-i Bari; Ebu Türab, İmam-ı evliya, Emirül-müminin, Murtaza, Aliyyülmürtaza, Ebul-Hasan-Bü'l-Hasen; El-galib (üstün gelen)*. Bektaşî ve benzeri tarikat mensupları arasında yaygın olarak kullanılan bazı vasıfları şunlardır: *Kevser dağıtan (saki-i kevser), pir-i Yezdan, şah-ı velayet, şah-ı merdan, şah-ı necef, sultan-ı necef, şahne-i Necef, dürr-i Necef, padişah-ı Necef, sahib-i Necef*. Bu sıfatlar edebiyatta da yer almıştır.²⁷⁶

Ahmet Cezbî'nin eserlerinde Hz. Ali; gonçe-i ra'nâ, server-i bâg-ı 'Aden, 'ûd-i mâverd-i Hoten, şems-i mihr-i encümen, hâce, server-i ehl-i sünen, sultan, emîrül-müminîn, damad-i Resûl, rûhu'l-lâh, şüher-i Zehra, mihr-i tecellâ, nûr-i mücellâ, şah-i cihân, pâdşeh-i mülk-i tesellâ, kevkeb-i a'lâ, şu'le-i vâlâ, Hudâ arslanı, zübde-i evlâd, mahbûb-i ehad, şîr-i hak, şah-i merdan, sultân-i zî-şân, kübrâ-yi a'lâ, misl-i deryâ, şâh-ı merdan gibi tamlamalarla ifade edilmiştir.

²⁷⁵ Pala, age, s.19.

²⁷⁶ Akkuş Divan Şiirinde İnsan I – Dinî Kişilikler, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 2000, s. 10-11.

a) Divan edebiyatında manzumelerde genellikle yoğun olarak Hz. Muhammed'in övüldüğü görülür. Ancak Cezbî'nin eserlerinde Hz. Ali'nin övüldüğü beyit sayısı daha fazladır.

*Rûhsun her kalib-i bî-rûha şâhım şübhesiz
Çünkü rûhu'l-lâh sensin yâ 'Aliyyû'l-Murtazâ (D/K 6/2)*

*Hâce-i 'âlemsin sensin emîrü'l-mü'minin
Server-i ehl-i sünensin yâ 'Aliyyû'l-Murtazâ (D/K 6/7)*

b) "İlahi kitapların sırrı Kur'anda, Kur'an sırrı ve özeti Fatiha'da, Fatiha'nın sırrı ve özeti Besmelede, Bismelenin sırrı ve özeti "Ba" harfinde, onun da sırrı ve özeti altındaki noktadadır. O nokta da benim." Fatiha Sûresi'nin mana derinliğinin anlaşılması için Hz. Ali'nin söylediğine inanılan bu söze Cezbî de telmihte bulunmuştur.

*Nüşa-i dilde olan Besmele-i sırr-i Hudâ
Bâ'-i Besmelede nokta-i vâlâ 'Alî (D/K 20/11)*

*Tılsım-i rahme-i esrâr-i tarik-i vahdet
Fâtihi Besmele-i ma'nâ-i esmâ Haydar (D/K 7/2)*

*Sûre-i Nûr u Tâhâ nokta-ı nüsha-ı Hak
Ümm-i Kurân-i Hudâ nesr-i mu'ammâ Haydar (D/K 7/4)*

*Satr-i Besmelede dahi 'ayn-i 'Alîdir ma'nâ
Ma'na-i 'ilm-i ledün nokta-i vâlâ Haydar (D/K 7/5)*

c) Hz. Ali ilk Müslümanlardan olması, kılıcı (Zülfikar) çok iyi kullanması, Peygamber efendimizi çok sevmesi ve O'nun damadı olması, zekâsı, korkusuzluğu,

idarî görevleri, dinî bilgisi vs. birçok sebepten dolayı İslam dinî için oldukça önemli bir yere sahiptir.

Cezbî de manzumelerinde bu sebeplerle Hz. Ali'den sıklıkla bahsetmektedir:

*Fatih-i kal'a-i Hayber ser-i meydân-i hüner
Ya'nî damad-i Resûl şüher-i Zehrâ **Haydar** (D/K 7/18)*

*Nüsha-i çâr u yüz-suhaf beyyinât oldur
Yazılı ma'na-i Furkân-i mukattâ **Haydar** (D/K 7/25)*

*Bu türâb-i esed ü şîr ana lakab olmuşdur
Çü odur kim esedu'l-lâh u îlyâ **Haydar** (D/K 7/26)*

*Bi-hamdi'l-lâh behey zâhid Muhammed Mustafâmız var
Kulî Mevlâsına ilter '**Aliyyu'l-Murtazâmız** var (D/K 8/1)*

*Rûh-i ebdân-i cihân kâlib-i rûh-i 'âlem
Dâver-i ins ü cân cennet-i tûbâ **Haydar** (D/K 7/13)*

*Ol 'asker 'asker-i 'asker o Haydar Haydar-i Haydar
'**Alî** iklimine reh-ber bizim sâhib-livâmız var (D/K 8/9)*

*Sırr-i hikmet kenz-i vahdet sırrı içre âşkâr
Her 'ûlûmun menba'i gencine-i Mevlâ '**Alî** (D/K 19/3)*

*Âftâb-i neyyir nîz bürûc-i mülke dîn
Şeb-çerâğ-i sırr-i şefkat gevher-i yektâ '**Alî** (D/K 19/5)*

*Seven ol sevilen ol hem dahi sevdirci ol
Alan ol hem viren ol 'aşkile hem-pâ '**Alî** (D/K 20/8)*

*Taht-i dilde olan ol hem dahi hükm eyleyen ol
Dahi fermân u hem turre-i elvânım 'Alî (D/K 21/12)*

*Bâb-i 'ilm olduğu 'âlemde müsellemdir anın
Hele her 'ilmile bir hâce-i dâîdîr 'Alî (D/K 22/5)*

*Haydardır o kim **Haydar-i Yezdân** 'Alîdir
Meydân-i muhabbetde küheylân 'Alîdir (D/Mh 20/IV)*

*Tîg-i 'aşkıdır ser-i sabrım kesen ey bahtiyâr
Lâ-fetâ illâ 'Alî lâ-seyfe illâ zû'l-fikâr (D/Mh 22/V)*

*Behey zâhid bi-hamdi 'l-lâh Muhammed Mustafâmız var
Resûlu 'l-lâha ilter 'Aliyü 'l-Murtazâmız var (D/G 24/1)*

*Âlînin etbâ'ının ashâbının
Kıl muhibbi bendeyi ahbâbının (M/50)*

*Ey 'azîzim sırr-i Hak ya'nî 'Alî
Hazretidir şehri-i 'ilmin â'lemi (M/62)*

*Lâ-fetâ illâ 'Alîdir âşkâr
Hem dahi lâ-seyfe illâ zû'l-fikâr (M/69)*

*Oldur şem'-i şebistân-i Hudâ
Hem dahi düşen çerâğ-i Murtazâ (M/74)*

*Hazretidir nûr-i 'ayn-i Murtazâ
Nakd-i pâk Mustafâ âl-i 'abâ (M/72)*

*Hak anın zât-i şeref-dârına verdi ref'eti
Anın için **Haydar-i Kerrâr** oldu şöhreti*

Ana hem **Ebû Türâb** diyü Muhammed hazreti
Kim buyurdu anın içün mîsl-i deryâdır 'Alî (D/Mr 14/V)

'Alîdir cümle merdin ser-firâzı
'Alîdir cümle halkın şâh-bâzı (Dç/Np 1/1)

Ya'nî ol şems-i hidâyet mihr-i 'irfânım 'Alî
Dîn îmânım Muhammed şîr-i Yezdânım 'Alî (D/M 10/4)

'Alî damad-i şehriyâr-i mahbûb
'Alîdir cümle ehl-i dilden matlûb (Dç/Np 1/7)

El-meded âh el-meded ey ma'nâ-i esrâr meded
El-meded âh el-meded ey **Haydar-i Kerrâr** meded (D/Mh 23/VI)

Hamduli'l-lâh kim açıldı gonce-i gül-zâr-i dûst
Çün göründi gözime ol **Haydar-i kerrâr** dûst (D/G 16/1)

d) Hz. Peygamber Hz. Ali'yi çok sever ve ona kıymet verirdi. Hz. Muhammed kendisini sevenlerin Hz. Ali'yi de sevmelerini ve korumalarını istemiştir.

'Alîyi sevmeyen didi peyember
Beni sevmez didi ol şâh-i ekber (Dç/Np 1/11)

(Ahmed, Ashap, Bende, Dost, Ehli Dil, Ehli Sünen, Hasan, Hüseyin, Muhammed, Mustafa, Mümin, Resul, Resulullah, Zahit, Zehra)

1.1.2. Aliyyülmürteza (Bkz. Ali)

1.1.3. Atik (Bkz. Ebubekir)

1.1.4. Bu Bekr (Bkz. Ebubekir)

1.1.5. Ebu Bekir (Atik, Bu Bekir, Sıddik, Yarigar)

Ebûbekr, Bekr-i Sıddîk, Sıddîk. H. 572 yılında Mekke’de doğan Ebûbekr’in asıl adı Abdullah b. Ebi Kuhafe b. Amir’dir. Hz. Muhammed’in İslâm’ı tebliğ başlamasından sonra ilk iman eden hür erkeklerin; raşit halifelerin, aşere-i mübeşşerenin ilki olduğu için İslâm peygamberini ilk tasdik eden kişi anlamında *Sıddik* sıfatıyla anılıp bu sıfatla tanındı. *Câmi’ü’l-Kur’ân*, *es-Sıddik*, *el-‘Atik* lakaplarıyla bilinen büyük sahâbî. Hz. Muhammed’in ölümünden sonra ilk halife olan ve cennetle müjdelenen on kişiden biridir.²⁷⁷

Abdü’I-Kâ’be olan adının müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber tarafından Abdullah olarak değiştirildiği rivayet edilir. Servetini Allah yolunda harcayıp eski elbiseler giydiği için “*Zü’lhilâl*”, çok şefkatli ve merhametli olduğu için “*Evvâh*” lakaplarıyla da anılmıştır.²⁷⁸ Azaptan azad edilmiş mânâsına “*atik*”; dürüst, sadık, emin ve iffetli olduğundan dolayı da “*Sıddik*” lâkabıyla anılır. “Deve yavrusunun babası” manasına gelen Ebû Bekir adıyla meşhur olmuştur.²⁷⁹

Peygamberimizin zevcesi Âişe, onun kızıdır. Bütün savaşlarda Peygamberimizin yanından hiç ayrılmamıştır. Peygamberimiz hastalanınca imamlığı; ahirete irtihâli üzerine de halifeliği üstlendi. Müslümanları birleştirmeye büyük gayret sarfetti. İki seneden fazla kaldığı halifelik makamında birçok fetihlere ve İslâm’ın başarılarına sebep oldu. Vefatında (634) Peygamberimizin yanına defnedildi. Kur’ân-ı Kerîm’i ilk defa bir araya toplayan odur. Menkıbeleri, tevazu ve cömertliği dillere destan olmuştur.²⁸⁰

²⁷⁷ Zavotçu, age, s. 208.

²⁷⁸ Mustafa Fayda. “Ebû Bekir”, *DİA*.

²⁷⁹ Zavotçu, age, s. 208.

²⁸⁰ Pala, age, s.131.

Edebiyatta *Ebû Bekir (Bû Bekr)*, *sıddık*, *atik*, *şah sıddık*, *yar-ı gar*, *yar-ı evvel*, *emirü'lmüminin*, *şahne-i kişver-i sıdk* gibi ad, lakap ve vasıflandırmayla hatırlanmış, İslâm peygamberi ve diğer üç halife ile birlikte anılmıştır.²⁸¹ Yar-ı gar Hz. Ebû Bekir'in, hicret yolculuğunun başında Hz. Peygamber ile Sevr mağarasındaki arkadaşlığına işaret eden lakabıdır. Yâr-ı gâr Türk edebiyatında mecazen “yakın dost, güvenilir arkadaş” anlamında da kullanılmıştır.²⁸²

*Mah-i maksûd-i vefâ ya'nî **sıddık***

Oldı mahbûb-i Hudâya o güzel yâr u refîk

*Nâm-i vâlâsıdır ol şah-i dilin dahî '**atik***

Böyledir bunda usûl böyledir erbâb-i refîk

*Çü **Ebû Bekr** 'atıkdir odur 'uşşâka şefîk (D/Mh 6/I)*

Bugz idüp revâfiz misl-i salik kul hazer

***Bû Bekir**dir cümle ashâb içre zîrâ mu'teber*

Sıdkına fahr-i cihâne geldi Allâhdan haber

Nâm-i pâki anıniçün oldı 'indu'l-lâh sadîk

*Cümle ashâb-i Hudâya oldı ol şeyhü'l-'**atik** (D/Mh 7/V)*

Çâr-ashâba diyular anlara diriz çâr-yâr

*Ol **Ebû Bekr** 'Ömer 'Osmân 'Alîdir âşkâr (D/Mh 18/III)*

Böyledir bunda usûl böyledir erbâb-i refîk

*Çü **Ebû Bekr** 'atıkdir odur 'uşşâka şefîk (D/Mh 6/III)*

a) Hz. Ebubekir'in birçok vasfı olmasına rağmen en bilindik olanı “Sıddık”tır.

*Kim **Ebû Bekre** hezâr olsun selâm*

Ehl-i sıdkın sıdkına oldur imâm (M/52)

²⁸¹ Akkuş, age, 2000, s.39.

²⁸² Mustafa Uzun. “Yâr-ı Gâr”, *DİA*.

*Cümle 'âlemde **Ebû Bekir-i siddikdir nâmı**
Sıdk ile geçdi o sultân-i dilin eyyâmı
Buldu **siddik** lakabı ile nice in'âmı (D/Mh 9/II)*

*Çâr-yâr-i Hazret-i Peygamber-i 'âlî-cenâb
Evveli **Bû Bekr-i Siddik** Hudâ kıl intisâb (Dç/K 3/1)*

*Hazret-i **Siddik**in siddik oldı şöhteri
Anın içün evvelâ tasdik itdi Hazreti (D/Mh 21/II)*

(Ali, Al-i Aba, Bay, Bende, Erbabı Refik, Fahrialem, Farhricihan, Geda, İmam, Mahbub, Mustafa, Osman, Ömer, Resul, Salik, Uşşak, Yar)

1.1.6. Ebütürab (Bkz. Ali)

1.1.7. Faruk (Bkz. Ömer)

1.1.8. Haydar (Bkz. Ali)

1.1.9. Haydarikerrar (Bkz. Ali)

1.1.10. Haydariyezdân (Bkz. Ali)

1.1.11. Murtaza (Bkz. Ali)

1.1.12. Osman (Zinureyn)

İslâm'ın üçüncü halifesi olup hayatında cennetle müjdelenen on kişiden biridir. Mekke'li Beni Ümeyye ailesinden Affan'ın oğludur. Soyu dördüncü göbekten Abd-i Menâftan peygamberimize ulaşır. Milâdî 574 yılında doğdu. Beşinci Müslümandır. Ticaretle uğraşan zengin bir zat idi. Peygamberimizin iki kızı (Rukiyye ve Ümmü Gülsüm) ile evlendiği için "*Zi'n-Nureyn (iki nur sahibi)*"

ünvanıyla anılır. Hz. Ömer'in şehid edilmesinden sonra halife olmuştur. 656. Yılında 82 yaşındayken Kur'ân okurken şehîd edildi.²⁸³

Ebu Abdullah, Ebu Ömer, Osman-ı Affan, Şahne-i mülk-i haya lakap ve vasıflarındandır. Döneminin tüccarları arasında yer alan Osman, gazvelerde bütün malını tasadduk (sadaka olarak verme) edecek kadar cömert ve takva sahibi bir şahıstır. Hakkında birçok hadis vardır. Hilyelerde, orta boylu kaba sakallı, esmer çehreli, buğday benizli olarak tasvir edilmiştir. Sakalını kınalar, dişlerine altın tel takardı. Hilmî ve hayâsıyla tanınırdı.²⁸⁴

Dîvân şiiirinde hayâ sahibi olması, Kur'ân-ı Kerîm'i toplatıp kitap haline getirmesi (Osmân-ı Câmî) ve Hz. Muhammed'in iki kızıyla evlenip iki nur sahibi olması (Zi'n-Nûreyn) gibi nedenlerle övülüp anılır.²⁸⁵

*Pertev-i nûr-i celî hazret-i 'Osmân-i velî
O güzeller güzeli cümle velîler güzeli (D/Mh 8/I)*

*Çâr ashâb-i Resûl ya'nî Ebû Bekir 'Ömer
Dahi 'Osmân-i velî sâhib-i düldül Haydar (D/Mh 9/VI)*

*Hem Ebû Bekr ü 'Ömer hazret-i 'Osmân u 'Alî
Çâr erkânla 'âşıklara âletdir bu (D/G 61/6)*

a) İki nur sahibi olması:

*Hem dahi 'Osmân-i zû'n-nûreyn-i zât
Nûr-i 'ilm-i hilm ile tutdı sebât (M/58)*

*Hazret-i 'Osmân-i zî'n-nûreyndir kurb-ı Hudâ
Oldı bâb-i Hakdan 'Osmâna nice dürlü 'atâ (Dç/K 2/I)*

²⁸³ Pala, age, s. 367.

²⁸⁴ Akkuş, age, 2000, s. 147.

²⁸⁵ Zavotçu, age, s. 576.

(Ali, Ashap, Aşık, Ebu Bekir, Haydar, Ömer, Resul, Veli)

1.1.13. Ömer (Faruk)

İkinci halife Ömer M. 591 yılında Mekke’de doğdu. İslâmiyetten önce Mekke’nin idarecilerindendi. Yaklaşık sekiz sene Hz. Peygamber ve Müslümanlara karşı cephe aldı. Peygamber’i öldürmeyi kararlaştıran müşriklerle aynı safta yer alan Hz. Ömer bu işi bizzat üstlenmekten çekinmedi. Fakat bu girişimi onun Müslüman olmasıyla sonuçlandı (618).²⁸⁶

Onun İslâm’ı seçmesiyle birlikte artık İslâm açıktan açığa söylenir olmuştur. Halife Hz. Ebûbekir, vefatından önce onu halife göstermiştir. Halîfeliği zamanında divân ve kadılık müessesesi kuruldu. Doğruluk ve adâletiyle herkesi hayran bıraktı ve İslâm’a hizmet etti.²⁸⁷

Peygamberin ölümünden sonra, hilafet konusundaki görüşmelerde, Ebu Bekr’in hilafetini desteklemiştir. İlk halifelik döneminde gerek iç huzurun temininde gerekse İslam topraklarının genişletilmesinde hep halifeye destek olmuş, büyük yararlar göstermiştir. Ebubekir’in arzusu ve teklifiyle halife olmuş ilk kez emirülmüminin lakabıyla o anılmıştır.

Hz. Ömer dîvân şiiir ve nesrinde adaleti, yardımseverliği, şeytanı bile korkutan yiğitliği, idarecilikteki beceri ve başarısıyla konu edilir. Hayatta iken cennetle müjdelenen on kişiden biri olan Hz. Ömer, adâleti ve farklı yönetimi, haklı ile haksızı ayırmadaki öngörüsü nedeniyle *Fârûk* lakabıyla anılır.²⁸⁸

Cezbî’nin eserlerinde Hz. Ömer; fârik, fârûk-i cihân, fârik-i devrân, edviye-i dermân, mihr-i dirahşân gibi tamlamalarla ifade edilmiştir.

²⁸⁶ Zavotçu, age, s. 581.

²⁸⁷ Pala, age, s. 367.

²⁸⁸ Zavotçu, age, s. 582.

*Kulle-i kâf-i hidâyet dahi 'ankâ-i tarik
Merd-i meydân-i 'atâ server-i meydân 'Ömer (D/K 10/3)*

*Kankısın tarh idesin çâr 'uzuvunun nazar it
Çâr 'unsur gibidir 'âleme sultân 'Ömer (D/K 10/8)*

*Hem Ebû Bekr 'Ömer 'Osmâni sevdim cânla
Cümle ashâb-i habîb-i kibriyâdır sevdiğim (D/K 11/6)*

*Hakk budur kim 'Ömerdir yâr-i gâr
Fahr-ı 'âlem ile oldı nâm-dâr (M/56)*

a) Hz. Ömer manzumelerde adaleti ile ön plana çıkar:

*'Ömerdir nâ'il-i pûst-i şerî'atda olup sâni
'Adâlet menba'ı sâhib-i hükm-kârı 'Ömerdir hâ (Dç/K 1/3)*

*'Adl ü dâd itmede yokdur ana akrân u bedel
'Adl insâfile de mihr-i dirahşân 'Ömer (D/K 10/10)*

b) Faruk vasfıyla anılması:

*Lakabı fârik idi ol idi fâruk-i cihân
Cümle ashâbda odur fârik-i devrân 'Ömer (D/K 10/12)*

(Ebu Bekir, Fahrialem, Osman, Sultan)

1.1.14. Sıddik (Bkz. Ebu Bekir)

1.1.15. Yarigar (Bkz. Ebu Bekir)

1.1. 16. Zinureyn (Bkz. Osman)

1.2. Dört İmam (Çar İmam)

Dîn-i pâk-i Mustafâda işbulardır çâr-imâm

Çâr-mezheb çâ melâ'ik çâr-yâr-i müctebâ (D/K 3/4)

(Mustafa)

1.2.1. İmam Ebu Hanife [İmamazam]

Bû Hanîfe, İmâm-ı A'zam. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'dir. Ehl-i sünnet imamlarının dört büyük müçtehidinden ilkidir. Adı Nu'mân, babasının adı Sâbit'tir. Hicretin sekizinci yılında Kûfe'de doğdu ve H. 150 tarihinde Bağdâd'da vefat etti. Dînî bilgilerini, hocası *Hammâd bin Ebî Süleymân*'dan öğrendi. Kaynakların bildirdiğine göre İmâm A'zam Ebû Hanîfe 4000 kişiden ilim öğrendi. Bilgisi, zekâsı, zühd ve takvâsı ileri derecededir. Ka'be ziyareti ve hac konusu hakkındaki görüşü nedeniyle adından söz edilir.

Fıkıh bilgilerini toplayıp kısımlara, kollara ayırdı, belirli yol ve yöntemler koydu. Hz. Muhammed'in ve Eshâb-ı kiramın bildirdiği îtikad, îmân bilgilerini de toplayıp yüzlerce öğrencisine bildirdi ve ehl-i sünnetin öncüsü oldu. Fıkıhta birçok sorunu çözüp yeni kural ve yöntemler koydu. Bütün dünyada uygulanan İslâmî hükümlerin dörtte üçü İmâm-ı A'zam'a ait olduğu söylenir. Kalan dörtte birinde de ortaktır. İslâmiyyette ev sâhibi, âile reisi olarak anılır. Diğer bütün mezheb bilginleri onun çocukları gibi algılanır.²⁸⁹

*Ol imâm-i a'zam kim a'zamıdır 'âlemin*²⁹⁰ (D/K 3/5)

²⁸⁹ Zavotçu, age, s. 211.

²⁹⁰ Çalışma metnimizin aslında bir mısra eksik yazılmıştır.

1.2.2. İmam Hanbel [Ahmed bin Hanbel]

Hanbelî mezhebinin imamı, muhaddis, fakih. 164 (780) yılı Reblülevvelinde (veya Rebîlülâhir) Bağdat'ta doğdu. Ailesi Merv'den Bağdat'a göç ederken annesi ona hamile olduğu için Merv'de doğduğunu söyleyenler de vardır. Oğlu Sâlih'in rivayet ettiği şecereye göre soyu Hz. Peygamber'in dedelerinden Nizâr'la birleşerek Hz. İsmâil'e kadar uzanır. Dedesi Hanbel b. Hilâl Emevîler devrinde Serahs valiliği yapmış, Abbasîler'in idareyi ele geçirmesinde önemli görevler üstlenmiş, babası da Abbasî ordusunda görev almıştı. Ahmed b. Hanbel, babası otuz yaşlarında öldüğünden, Şeybânoğulları'ndan olan annesi Safiyye bint Meymûne'nin himayesinde büyüdü. Kuran-ı Kerîm'i ezberledikten ve Bağdatlı âlimlerden bir müddet gramer ve fıkıh okuduktan sonra hadis öğrenmeye başladı (795). İlk hocalarından biri, kendisinden pek çok hadis yazdığı tanınmış muhaddis Hüseyim b. Beşîr olup diğer hocaları arasında Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Said el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî, İmam Şâfiî ve Abdürrezzak b. Hemmâm gibi alimler bulunmaktadır. En çok hadis yazdığı hocası Vekî' b. Cerrah'tır. İmam Şâfiî'den ise fıkıh ve usûl-i fıkıh öğrenmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in hayatını dolduran yegâne meşgale hadis olmuştur. Hayatını hadise göre tanzim etmiş, yazdığı her hadis ile mutlaka amel ettiğini söylemiş, kendisinden istenen fetvaları da hadise dayanarak vermiştir. Örnek davranışlarıyla İbn Hanbel'in takdirini kazanmış olan muhaddis ve zahid Abdülvehhab b. Abdülhakem el-Verrâk ona altmış bin fetva sorulduğunu, hepsini de "haddesenâ" ve "ahberenâ" diyerek hadislerle cevaplandırıldığını söylemiştir. Ebû Zür'a er-Râzî'nin birlikte yaptıkları müzakerelerde tesbit ettiğine göre Ahmed b. Hanbel -mükerrerleriyle birlikte- 700 bin (veya bir milyon) rivayeti ezbere bilmekteydi. Ahmed b. Hanbel, en önemli eseri olan el-Müsned dışında kendisine nisbet edilen kitapların hiçbirini bizzat kaleme almamış, hatta kendi söz ve fetvalarının yazılmasına izin vermemiştir. Bundan dolayı eserleri, başta oğlu Abdullah olmak üzere diğer talebeleri tarafından ve ölümünden sonra kaleme alınmıştır. Günümüze ulaşan ve hemen hepsi hadise dair olan eserleri şunlardır: el-Müsned, Kitâbü's-Sünne, Kitâbü 'z Zühd, Kitâbü'l-Vera', Kitâbü'l 'İlel ve Ma'rifeti 'r-ricâl vd.

Ahmed b. Hanbel 12 Rebiülevvel 241 Cuma günü (31 Temmuz 855) Bağdat'ta vefat etti. Halifenin muhtelif kimselere yaptırdığı tahminlere göre, cenazesinde altmış bini kadın olmak üzere 800 bin (veya bir milyon) kişi bulundu. Hayatında iki evlilik yaptı. İlk evliliğinden oğlu Salih doğdu. İsfahan kadısı olan Salih'in annesi vefat ettikten sonra ikinci defa evlendi. Bu hanımından da el-Müsned'i rivayet edecek olan oğlu Abdullah dünyaya geldi. İkinci karısının ölümünden sonra bir cariye aldı. Ondan da üç oğlu ile bir kızı oldu.²⁹¹

Şâfi'î ü Hanbelî ü Mâlikî bu çâr-imâm

İctihâdile bulardur dîn yolunda müntehâ (D/K 3/3)

(Şafi, Maliki)

1.2.3. İmam Malik [Malik bin Enes]

Mâlikî mezhebinin imamı, büyük müctehid ve muhaddis. 93'te (712) dünyaya geldi. Doğum tarihiyle ilgili olarak kendisinden de nakledilen bu rivayet yanında 90-98 (709-717) yılları arasındaki bir tarihte doğduğu da zikredilmektedir. Kâdî İyâz, Vâdilkurâ'nın Zülmerve köyünde doğduğuna, önce Medine yakınlarındaki Akîk mevkiine, ardından Medine'ye yerleştiğine dair bir rivayet nakleder. Soy bakımından Araplar'ın iki ana kolundan biri olan Kahtânîler'e mensup olduğundan bu kabilenin bazı alt kollarına nisbetle Asbahî, Ya'murî, Himyerî ve menşelerinin Yemen olmasından dolayı Yemenî nisbeleriyle anılmıştır.

İmam Mâlik devrin önemli ilim merkezlerinin başında gelen Medine'de yetişti. Önceleri ilim tahsiline rağbet etmeyip güvercinlerle vakit geçirirken bir gün babasının sorduğu bir soruya kardeşi Nadr'ın doğru, kendisinin yanlış cevap vermesi ve babasının, "Güvercinler seni oyaladı" demesi üzerine öğrenime karar verdiğini ve ilk olarak Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec'den hadis dersi almaya başladığını söyler. Kurân-ı Kerîm'i bu sırada ezberlemiş olmalıdır. Büyük tabiin âlimlerinden biri olan bu hocasının yanında geçirdiği yedi yıllık öğrenim hayatından meşhur fakih Rebîâtürre'y'in ders halkasına katıldı. Fıkhî melekесinin gelişmesinde ve usulünün

²⁹¹ M. Yaşar Kandemir. "Ahmed b. Hanbel", *DİA*.

şekillenmesinde re'y taraftarı bu hocasının büyük tesiri olmakla birlikte kendisinin hadis ve esere olan bağlılığı ve Rebîa'nın selefin görüşlerine muhalefeti sebebiyle son zamanlarda onun meclisini terkettiği belirtilir. Bunun ardından bağlandığı ve kendisinden en çok faydalandığı hocası İbn Şihâb ez-Zührî'dir. Bu arada İbn Ömer'in âzatlısı Nâfi', Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, Eyyûb es-Sahtiyânî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Ebü'l-Esved Muhammed b. Abdurrahman ve Hişâm b. Urve gibi âlimlerin ilim meclislerine devam etti. Hadis aldığı hocalarının üç yüzü tabîîn, altı yüzü tebeü't-tâbiîn olmak üzere dokuz yüz civarında bulunduğu söylenir.

Kaynaklarda İmam Malik'in yüz bin civarında hadis ezberlemekle birlikte bu konudaki titizliği sebebiyle ancak az bir kısmını rivayet ettiği belirtilir. Fetva konusunda olduğu gibi hadis rivayeti hususunda da çekingen davranır, çok hadis rivayet edenleri, her bildiğini söyleyenleri kınar, böyle yapanların insanların sapmasına sebep olabileceğini söylerdi. Vefat ettiğinde evinde sandıklar dolusu hadis yazılı sayfalar bulunduğu halde sağlığında bunları rivayet etmediği anlaşılmıştır.

İmam Malik fıkı bir konuda kendisine danışıldığında hemen görüş belirtmez, konu üzerinde uzun süre düşünür, araştırma yapar, sonra cevabını verir. Talebesi İbnü'l-Kasım onun "Bir mesele hakkında on küsür yıldan beri düşünmekteyim, henüz kesin bir görüşe varamadım" dediğini nakleder. Kur'an ve Sünnet'e aykırı davranmaktan, Allah ve Resulü adına yanlış bir hüküm vermekten çekindiği için fetva konusunda son derece hassas davranır ve acele etmezdi.

İmam Malik'in bilinen en önemli eseri el-Muvatta' olmakla birlikte tabakat kitaplarında ona nisbet edilen bazı çalışmalar daha vardır. Kâdi İyâz bunların bir kısım talebeleri tarafından rivayet edildiğini, çoğu ondan sahih senetle nakledilse bile şöhret bulmadığını belirtir. İbn Vehb'e kader ve Kaderiyye'nin reddi konusunda yazdığı risale en bilinenidir.²⁹²

Şâfi'î ü Hanbelî ü Mâlikî bu çâr-imâm

İctihâdile bulardur dîn yolunda müntehâ (D/K 3/3)

(Şafi, Hanbeli)

²⁹² Ahmet Özel. "Mâlik b. Enes", *DİA*.

1.2.4. İmam Şafi [Muhammed b. İdris Şafi]

Şâfiî mezhebinin imamı, büyük müctehid. 150 (767) yılında Gazze’de doğdu. Doğum yerinin Askalan olduğu rivayeti bu şehrin Gazze’ye komşu oluşuna bağlanabilirse de Yemen’de dünyaya geldiğine dair rivayeti izah etmek kolay değildir. Baba tarafından soyu Hz. Peygamber’in dördüncü kuşaktan dedesi Abdümenâf ile birleşir. Şeceresinin çeşitli basamaklarında yer alan dedelerine bağlı olarak Kureşî, Muttalibî, Şafîî nisbeteriyle anılır. Bedir Gazvesi’nde müslümanlara esir düşüp fidye vererek serbest kaldıktan sonra İslam’ı kabul eden dedesi Sâib’e değil onun oğlu Şafî’ye nisbetiyle şöhret bulmuştur.²⁹³

Şâfi’î ü Hanbelî ü Mâlikî bu çâr-imâm

İctihâdile bulardur dîn yolunda müntehâ (D/K 3/3)

(Hanbeli, Maliki)

1.3. On İki İmam

Bazı tasavvuf yollarında Hz. Peygamber’e vâris olduğu kabul edilen kişilerdir. Bu zevât-ı kiramın hepsi peygamber neslindedir. İsimleri kronolojik olarak şöyledir:

1. Hz. Ali, 2. Hz. Hasan, 3. Hz. Hüseyin, 4. Ali Zeynelâbidîn, 5. Muhammed Bâkır, 6. Ca’fer-i Sâdık, 7. Musâ Kâzım, 8. Ali Rızâ, 9. Muhammed Takıyüddîn, 10. Ali Nakî, 11. Hasan-ı Askerî, 12. Mehdî²⁹⁴

Ahmet Cezbî manzumelerinde on iki imamdan övgü ile bahseder.

²⁹³ Bilal Aybakan. “Şâfiî”, DİA.

²⁹⁴ Cebecioğlu, age, s. 381.

1.3.1. Ali (Bkz. Çar Yar)

1.3.2. Ali Musi Rıza [Ali er-Rıza]

İsnâaşeriyeye'ye göre ok ikinci imamın sekizincisi. Büyük bir ihtimalle 153'te (770) Medine'de doğdu. Doğum yılını 148 (765) veya 151 (768) şeklinde gösterenler de vardır. Babası Mûsâ el-Kâzım da Ebü'l-Hasan künyesiyle tanındığından Ali er Rızâ, karışıklığı önlemek için Ebü'l-Hasan künyeleriyle anılmıştır. Kendisine Sâbir, Razî, Vefî ve Rızâ gibi çeşitli lakaplar verilmiş olup bunlar içinde en meşhur olanı, Halife Me'mun tarafından verilen er-Rı zâ'dır. Halife bu lakabı ona ilim, ibadet, zühd ve takva gibi üstün meziyetleri dolayısıyla vermiştir.

Ali er-Rıza Mescid-i Nebevî'de ilim meclisi kurup hayatını öğretimle geçirmiş, fetvalar vermiş ve ömrünün son yıllarına kadar siyasetten uzak kalmıştır. Ancak 816 yılında halife Me'mûn'un davetiyle Merv'e gitmesinden sonra, istemeyerek de olsa siyasete karışmıştır. Me'mûn, Ali er- Rızâ'nın Merv'e gelmesini sağlamak için Recâ b. Ebü'd- Dahhâk'i Medine'ye gönderdi. Merv'e gitmek üzere Recâ ile birlikte yola çıkan Ali er-Rızâ, sırasıyla Mekke, Kûfe, Nibâc, Basra, Erbuk, Horasan, Nîsâbur ve Serahs'a uğradı. Şîî rivayetlere göre Nîsâbur'da suyu az akan ve bugün Aynü'l- Kehlân adı verilen bir pınara uğrayınca suyu çoğalmıştır. Şîîler bu pınarı mukaddes sayıp hala ziyaret ederler. Ali er-Rızâ Nîsâsâbur'da muhaddis Ebû Zür'a er- Râzî ve Muhammed b. Eslem et Tûsî ile karşılaştı ve onlara hadis rivayet etti. Merv'e ulaştığında kendisini iyi karşılayan Me'mûn, yakın çevresi ile sayıları 33.000'i bulan Abbasoğulları'nı topladı. Bunlara yaptığı konuşmada veliahtlığa Ali er-Rıza'dan daha layık birini bulamadığım belirterek onu veliaht ilan etti (817). Önce bu görevi kabul etmek istemeyen Ali er-Rıza iki ay direndiyse de sonunda Me'mûn'un ısrarına dayanamadı ve halife tarafından hazırlatılan ahidnâmeyi imzalamak zorunda kaldı. Daha sonra Me'mûn, sahih kabul edilen rivayete göre kız kardeşi Ümmü Habîbe'yi Ali er- Rızâ ile kızı Ümmü'l-Fazl'ı da Ali er-Rızâ'nın oğlu Muhammed el-Cevâd ile evlendirdi; bayrağın ve askerlerinin üniformasının rengini Abbasi rengi olan siyah yerine yeşile çevirdi; kendisinin ve Ali er Rızâ'nın adını taşıyan altın ve gümüş paralar bastırdı. Me'mûn'un veliahtlığa Ali evlâdından birini getirmesi, özellikle Bağdat'taki Abbasîler'in ayaklanmasına ve Me'mûn'u azledip

amcası İbrâhim b. Mehdî'ye biat etmelerine yol açtı (817). Haberi duyan Me'mûn, yanında Ali er-Rızâ olduğu halde bir ordu ile Bağdat'a doğru yola çıktı. Tûs'un Nûkân kasabasına geldiklerinde Ali er-Rıza fazla üzüm yemesi veya Şî kaynaklara göre Ali b. Hişâm tarafından verilen zehirli bir narı yemesi, başka bir rivayete göre ise hizmetçinin hazırladığı ve bizzat halifenin sunduğu zehirli nar suyunu içmesi sonucu aniden hastalandı, üç gün sonra da öldü. Ali er-Rızâ'nın ölümüne son derece üzülen ve gözyaşları dökten Me'mûn, cenaze namazını bizzat kıldırarak onu babası Hârûnürreşîd'in yanına defnetti.

Ali er-Rızâ hadis, fıkıh ve tıp alanında isim yapmıştır. Hadiste kaynağı babasıdır. Ondan da oğlu Muhammed el-Cevâd, Ebû Osman el-Mâzenî, Abdüsselâm b. Sâlih el-Herevi, Eyyûb b. Mansûr Ali eren-Nîsâbûrî, Ahmed b. Amir et-Tâî, Abdullah b. Abbas ei-Kazvînî gibi râviler hadis rivayet etmişlerdir. Ancak bu ravilerin çoğu hadis ilminde zayıf kabul edilen aşırı Şîilerdir.²⁹⁵

*Kanat açdık biz 'ankâ-i cihanız Kâf-i vâlâya
Biz a'lâlardan a'lâyız 'Alî Mûsî'r-rızâmız var (D/K 8/6)*

*Kanad açdık biz 'ankâyız anın yanında dânyâyız
Biz ednâlardan ednâyız 'Alî Mûsa Rızâmız var (D/G 24/7)*

*Ser-târik-i hânedân-i zât-i pâk-i kibriyâ
Bülbül-igül-zâr-i vuslat ol 'Alî Mûsî Rızâ (D/Mh 38/III)*

*Ol 'Alî Mûsî Rızâdır ehl-i 'aşkun 'aşkıdır
Hem dahi Kâzım sadâkat milketinin sıdkıdır (D/Mh 40/III)*

*Hem Rızâdır nûr-i 'ayn-i 'âşıkân
Ya'ni kim ser-meclis-i 'uşşâk-i cân (M/98)*

²⁹⁵ A. Saim Kılavuz. "Ali er-Rızâ", *DİA*.

(Ali, Düşman, Ehli Aşk, Hüseyin, Kazım, Mest, Uşşak)

1.3.3. Askeri [Hasan el-Askeri]

232 yılının Reb'ülevvel veya Reb'ülâhir ayında (Kasım-Aralık 846) Medine'de dünyaya geldi. Abbasî Halifesi Mütevekkil-Alellah tarafından yeni hilâfet merkezi Sâmerrâ'ya götürüldü. Askerisâmerrâ'da ikamete mecbur edilen ve hayatı boyunca buradan ayrılmasına izin verilmeyen Hasan b. Ali bu sebeple Askerî nisbesiyle anılmıştır. Kendisine ayrıca Samit, Zeki, Nakl, Refik, Hadi ve Halis gibi lakaplar verilmiştir.

Hasan el-Askeri 260 yılı Reb'ülevvel ayının başında (874 Aralık sonu) hastalandı. Bir hafta süren bu hastalık sonunda 8 Reb'ülevvel 260 (1 Ocak 874) tarihinde vefat etti. Bazı İmâmî rivayetlere göre Halife Mu'temid-Alellah'ın evine gönderdiği tabipler tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.²⁹⁶

*'Askerîdir nüsha-i kübrâ ma'nen 'Askerî
Sûre-i ihlâs-ı Hakda muktedâdır sevdiğim (D/K 11/9)*

*'Askerîdir server-i didâr-i yâr-i Haydarî
Mehdî-i hâdîdurur cümle cihânın serveri (D/Mh 40/V)*

*'Askerîdir evliyanın kemmili
Kıldı anı Hak cihânın ekmeli (M/100)*

(Ali, Haydar, Hüseyin, Mehdi)

1.3.4. Cafer Sadık

80 (699) veya 83 (702) yılında Medine'de doğdu. Babası İsnâaşeriyye' nin beşinci imamı Muhammed el Bâkır, annesi Hz. Ebû Bekir'in tarunu olan Kâsım b. Muhammed'in kızı Ümmü Ferve'dir. Böylece Ca'fer es-Sâdık'ın soyu baba

²⁹⁶ Hamid Algar. Hasan-el-Askerî, *DİA*.

tarafından Hz. Ali'ye, anne tarafından da Hz. Ebu Bekir'e ulaşmaktadır. Künyesi büyük oğlu İsmâil'e nisbette Ebû İsmâil ise de onun kendisinden önce vefat etmesi sebebiyle daha çok Ebû Abdullah, bazen de Ebû Mûsâ diye anılmıştır. Lakaplarının en meşhuru Sâdık olup Sabir, Fâzıl, Tâhir ve Âtır lakaplarıyla da zikredilmiştir.

Dedesi Zeynelâbidîn'in ölümü sırasında on beş yaşında olan Ca'fer es-Sâdık, ilk bilgileri ondan ve babası Muhammed el-Bakır' dan aldı. Babasının on dokuz yıl süren imâmetinden sonra kendisi de otuz dört yıl aynı vazifeyi devam ettirdi. Şîî âlimler, Hz. Ali'nin Hasan ve Hüseyin'i kendisinden sonra imam tayin ettiği gibi Muhammed el-Bâkır' ın da oğlu Ca'fer' i imam olarak belirlediği görüşündedirler.

Hadis, tefsir, fıkıh, akaid, cedel, lugat ve tarih gibi alanlarda yoğun bir faaliyetin görüldüğü, değişik fikir ve görüşlerin fırkalaşmayı meydana getirmeye başladığı II. (VIII.) yüzyılda İslâmî konulardaki düşüncelerini daha toplayıcı bir tarzda ortaya koyan Ca'fer es-Sâdık, bununla birlikte sapık fırkalarla mücadele etmekten de geri durmamıştır. Bu sebeple çağdaşlarının takdirini kazanmış, ancak çeşitli zümreler onun farklı meziyetlerini ön plana çıkarmışlardır. İsnâaşeriyye'ye göre o bütün gizli, felsefi, tasavvufi, fikhî, kimyevi ve tabii ilimlere, ayrıca Zebur, Tevrat, İncil'e ve İbrahim'in suhufuna, Hz. Fâtıma' nın mushafına, her türlü helâl ve harama, geçmiş ve gelecekteki bilgi ve haberleri ihtiva eden cefr ilmine vâkıftır; ilâhi ilimlerin taşıyıcısı ve Şîa'nın altıncı imamıdır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan Mûsâ ve Hızır kıssasındaki ihtilafta her ikisinin de haberdar olmadığı hususları bilen, başlangıçtan kıyamete kadar olmuş ve olacak her şeyi Hz. Peygamber'den veraset yoluyla öğrenmiş olan kimsedir.

Ca'fer es-Sâdık Medine'de vefat etti. Şîî rivayetler onun Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından zehirlenerek öldürüldüğü şeklindedir. Cenazesi Cennetü'l- Bakî' da babası Muhammed el-Bakır ve dedesi Zeynelâbidîn'in kabirlerinin yanına defnedildi.²⁹⁷

²⁹⁷ Mustafa Öz. "Ca'fer es-Sâdık", *DİA*.

*İmâm Ca'ferü's-sâdık Hudâ dergâhına lâyık
Mezâhib ü meşâribde o şâha iktidâmız var (D/K 8/5)*

*Ca'ferü's-sâdık odur sıdıkla dü 'âlemde
Kim sadâkatde dahi mihr-i Hudâdır **Ca'fer** (D/K 9/2)*

*Ca'fer oldur kim anın sırr-i pâki ezher
Muktedâdır o güzel kible-nümâdır **Ca'fer** (D/K 9/4)*

*'Arafât-i cebel sırr-i mu'azzamdır kim
'Alem-i ma'na-i hacât-i du'âdır **Ca'fer** (D/K 9/6)*

*Ca'ferü's-sâdık gibi bir şâha itdim iktidâ
Kavl-i pâkinde sırr-i safâdır sevdiğim (D/K 11/4)*

*Açılır eshâra karşı haydarînin gülleri
Ca'ferü's-sâdık emîr-i evliyâ vü asdikâ (D/Mh 37/II)*

*İmâm-i Ca'fer-i sadık Hudâ dergâhına lâyık
Mezheb ü meşâribde o şâhid-i iktidâmız var (D/G 24/5)*

*Ca'ferü's-sâdık ol sıdıkü's-safâ
Oldurur sırr-i rumuz-ı evliyâ (M/96)*

(Ehli Aşk, Evliya, Veli)

1.3.5. Hasan

Dördüncü halife Hz. Alî'nin büyük oğlu, İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in sevgili torunudur. Hicretin üçüncü yılında Medîne'de doğdu.

Cennetle müjdelenmiştir. Dedesi Hz. Muhammed onun için cennet gençlerinin seyyidi demiştir.

Lakabı *Müctebâ* (seçilmiş) dır. Dîvân şiirinde adına sıkça rastlanır. İslâm hâlifelerinin beşincisi, on iki imâmın da ikincisidir. Na'ların sonunda dört halife ile birlikte, Kerbelâ mersiyelerinde ise kardeşi Hüseyin ile birlikte anılır.²⁹⁸ Hasan, kaynaklarda mücteba, takî zeki, sıbt, lakaplarıyla tanınan Hasan, dedesine benzetilmiştir. Cömert, sessiz-sakin vakarlı, siyaset ve kargaşadan kaçınan bir yaratılışa sahiptir. Sabrı ve cömertliği ile tanınmıştır. Peygamber tarafından, cennet ehli gençlerin efendisi sıfatıyla tavsif edilmiştir.²⁹⁹

Cezbî'nin eserlerinde Hz. Hasan; âftâb-i sırr-ı vahdet, nûr-i 'ayn-i ahl-i ref, dide-i Hak-bin-i şefkat, hûb-sûret, muktedâ-yi hâs-i ümmet, Reh-ber-i dergâh-i Hazret, hasen-i hüsnle yektâ, mümtâz, Hasan bin Murtazâ, Hasan-hulkî Rızâ tamlamalarıyla ifade edilmiştir.

*Bu **Hasandır** ki hasen-i hüsnle yektâ idi ol
Sever idi dü cihân fahr idüp anı senâ (D/K 1/8)*

*Nice hayf itmeye ashâb-i dil nâliş-i û
Ki **Hasan** hazretidir pâdşeh-i mülk-i serâ (D/K 1/11)*

*Öyle bir pür-şerefîn nakdidir ol iki gevher
Biri **Hasandır** anın birisi şâh-i şühedâ (D/K 2/9)*

*Bu **Hasandır** ki hele hüsnle mümtâz idi ol
Sever idi dü cihân fahri habîb-i Mevlâ (D/K 2/11)*

*Nakd-i pâk-i Mustafâ Zehrâdır ol sultân-i din
'Âleme rahmetdir anın için **Hasan bin Murtazâ** (D/K 5/2)*

²⁹⁸ Zavotçu, age, s. 327.

²⁹⁹ Akkuş age, 2000, s. 65.

*Her kim itmez iktidâ ol şahâ bulmaz devleti
Muktedâ-yi hâs ümmetdir **Hasan bin Murtazâ** (D/K 5/6)*

*Anınçün çekmeyin gam ta'n-i ağyâr olsada zîrâ
Serîr-i 'aşk içinde hem **Hasan-hulkî** Rızâmız var (D/K 8/2)*

*Ol **Hasan** hulk-i rızadan dönmezim vallâh ben
Hem Hüseyin ibn-i 'Alî şeh-i Kerbelâdır sevdiğim (D/K 11/2)*

*Zulmet-i dillerde zatındır ziyâ-ender-ziyâ
Ey sipîhr-i pertev-i hurşid-i rahşânım **Hasan** (D/K 12/2)*

*Hey meded ey 'itr-i mâ-verd ü müşg-i yâsemin
Hey meded ey sünbül-i pür-bûy-i reyhânım **Hasan** (D/K 12/3)*

*Hem dahi ol ma'den-i dürrü'l-'aden
Gevher-i kenzi'l-nebiyy ya'ni **Hasan** (M/71)*

*'Aşkla giren yorulmaz hânedân-i Ahmede
Çün Hüseyinile **Hasandır** 'arş-i kürs-i istivâ (D/G 2/4)*

***Hasandır** cümle eşhâd ana server
Hasandır âl-i evlâd-i peyember (Dç/Np 2/6)*

(Ağyar, Ahmed, Ali, Hüseyin, Mustafa, Zehra)

1.3.6. Hüseyin (Şahşehid, Şahikerbela)

Hz. Ali'nin oğlu ve peygamberimizin torunudur. On iki imamın üçüncüsü olarak bilinir. Ehl-i beytin beşincisidir. 628 yılında doğdu ve 683 Muharreminin onuncu günü Kerbelâ'da şehit edildi. Şîi-Alevî edebiyatlarında Hüseyin'e özel bir

yer ayrılmış, hakkında manzum ve mensur Maktel-i Hüseyin'ler yazılmıştır.³⁰⁰ Divan şiirinde Hüseyin en çok ağabeyi Hasan'la ve oğlu Zeynelabidin'le birlikte anılmıştır.³⁰¹ Kerbelâ şehidi olduğu için şehîd lakabıyla anılır.³⁰²

*Server-i mülk-i letâfetdir **Hüseyin-i Kerbelâ***

*Dâver-i taht-i sa'âdetdir **Hüseyin-i Kerbelâ** (D/K 4/1)*

Nice hayret itmesün 'âlem anın ahvâline

*Server-i rûz-i harâretdir **Hüseyin-i Kerbelâ** (D/K 4/7)*

Anın 'aşkıyla düşdük biz hevâ-yi 'aşk-i cânâna

*O sevdâ ile bu dilde **Hüseyin-i Kerbelâ**mız var (D/K 8/3)*

***Hüseyin** hazretinin matemidir uşbu şühûd*

Ne 'aceb tâli' imiş îr-i kazâ idi eser (D/K 23/2)

Erba'îne girdi dem-keş dem çeküp yâ Hû diyü

*Ol **Hüseyin** 'aşkına derdin ferâvân eyledi (D/K 24/4)*

Görmedinmi âsmânın geh kızillar giydiğin

*Ol **Hüseyin** kanıdır kim anı heftân eyledi (D/K 25/16)*

*Nice kasd itdi Yezîd **Hüseyin** ile Hasana*

İki 'âlem güzeli bî-bedel serv-i seher (D/G 28/6)

***Hüseyindir** Kerbelâ sultân-i hâlâ*

Hüseyindir cümle ehl-i dilde bâlâ (Dç/Np 3/3)

***Hüseyindir** çünkü mengûş-i dü-'âlem*

***Hüseyindir** şâh-bâz-i merd-i âdem (Dç/Np 3/5)*

³⁰⁰ Pala, age, s.218.

³⁰¹ Akkuş, age, 2000, 81.

³⁰² Zavotçu, age, s. 357.

a) Şehit lakabıyla anılması:

*Öyle bir pür-şerefin nakdidir ol iki gevher
Biri Hasandır anın birisi şâh-i şühedâ (D/K 2/9)*

(Canan, Ehli Dil, Hasan, Sultan, Yezit)

1.3.7. Kazım [Musa el Kazım]

7 Safer 128 (8 Kasım 745) tarihinde Medine yakınındaki Ebvâ'da doğdu. Annesi Hamîde (Humeyde) bint Sâid el-Berberiyye'dir. Hayatının ilk devresini Medine'de babası Ca'fer es-Sâdık'ın yanında geçirdi. Öğrenimiyle ilgili bilgiler son derece sınırlı olmakla birlikte babasından ve Abdülmelik b. Kudâme el-Cumahî'den rivayette bulunduğu bilinmektedir. En-Nefsüzzekiyye diye bilinen Muhammed b. Abdullah el Mehdî'nin 145 (762) yılında Abbâsî Halifesi Mansûr'a karşı başlattığı isyan hareketine baba bir kardeşi Abdullah Eftah'la birlikte katıldığı nakledilir. Babasının 148'de (765) vefatı üzerine imamet konusunda ortaya çıkan farklı görüşlerden kendi imameti dışındaki iddiaları reddetmiştir.

Mûsâ el-Kâzım'ın günümüze intikal eden birkaç eserinden biri, usul ve fîrû konularında elli dokuz hadis ihtiva eden Müsnedü'l-İmâm Mûsâ b. Ca'fer adlı risâledir. Bir diğer eser Vasıyyetü'l-İmâm el-Kâzım li-Hişâm b. El-Hakem olup Fâris Hassûn Kerîm tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca Abdü'l-Hüseyn el Cevâhirî, Tıbbü'l-İmâm Mûsâ el-Kâzım adlı çalışmasında onun tıpla ilgili tavsiyelerini neşretmiştir.³⁰³

*Hem imâm Kâzimin hubbına virdim bir sened
Dönmezdim andan dahi Mûsî Rızâdır sevdiğim (D/K 11/5)*

³⁰³ Mustafa Öz. "Mûsâ el-Kâzım", *DİA*.

Hazret Kâzım imâm kible-gâh ins ü cân

Mescid ü mihrâb minber ol secde-gâh-i sâlikân (D/Msd 6/IV)

Anın dergâhının varı bulanlar anda dîdârı

*Tarîkat mülk-i enbârî o **Kâzım**-i hüdamız var (D/G 24/6)*

*Hem imâm **Kâzım** ol şeh-bâz-i dîn*

Ka'be-i hâcât-i ashâbü'l-yakîn (M/97)

Ol 'Alî Mûsî Rızâdır ehl-i 'aşkun 'aşkıdır

*Hem dahi **Kâzım** sadâkat milketinin sıdkıdır (D/Mh 40/III)*

(Ali, Ali Musi Rıza, Ehli Aşk, Hüseyin)

1.3.8. Mehdi [Muhammed b. Hasan el Mehdi / Mehdi el Muntazar]

Hidayete eren, doğru yolu bulan. Kıyamet alâmetlerinden biri. Kıyametin kopmasına yakın İlahî kanunları yeniden tesis edecek ve bir müddet saltanat sürecektir. İsmi, soyu, doğum yeri, kimliği, hilyesi vs hakkında birbirini tutmayan rivayetler vardır. Birçok kişi ve şahsiyetler için lâkap veya unvan olarak kullanılır. En kuvvetli inanışa göre Mehdî henüz dördüncü kat gökte bulunan Hz. İsâ'dır. Başka bir rivayete göre Mehdî, Peygamberimizin soyundan olacaktı, Bazı hadîslerde de Mehdî düşüncesine rastlamaktadır.³⁰⁴

Süyûtî, Sünnî kaynaklarında nakledilen mehdî rivayetlerinin kırktan fazla olduğunu söyler. İsnâşeriyye Şîası'na ait kaynaklarda bunlara 200'ü aşkın rivayet eklenir. Bu rivayetlerde daha çok mehdînin on ikinci imam Muhammed b. Hasan olduğu iddia edilir. Ona Mehdî el-Muntazar da denilir.³⁰⁵

Günümüz İmâmî Şifleri on ikinci imamın adı anıldığında "*accelellâhu fereceh*" (Allah zuhurunu çabuklaştırın) ifadesini kullanırlar, dualarında da

³⁰⁴ Pala, age, s. 301.

³⁰⁵ Yusuf Şevki Yavuz. "Mehdî", *DİA*.

dünyanın bela ve sıkıntılarla dolduğunu belirterek artık imamın gelip insanları bu durumdan kurtarması için niyazda bulunurlar.³⁰⁶

*İmâm-i Mehdi-i hâdi iden 'uşşâka imdâdı
Resûlu'l-lâhdır ecdâdı imâm-i intihâmız var (D/K 8/10)*

*Çâr deh ma'sûm-i pâk Mehdi-i hâdi dahi
Dînim îmânım kerem kânım Hudâdır sevdiğim (D/K 11/10)*

*Cezbiyâ ben bu gün 'aşk içre sultân olmuşum
Mehdi-i hâdi gibi şâh-i livadır sevdiğim (D/K 11/11)*

*İmâm-i mehdi-i hâdi hidâyet kânıdır kânı
Sürilür âhir anın resm-i pur erkân-i 'unvânı (D/K 15/1)*

*Ol Muhammed Mehdi-i sâhib-'alem
Hâtem-i mülk-i imâmetdir o hem (M/101)*

(İmam, Muhammed, Resulullah, Sultan, Uşşak)

1.3.9. Muhammed Bakır

3 Saf er veya 1 Receb 57 (16 Aralık 676 veya 10 Mayıs 677) tarihinde yâhut bundan bir yıl önce Medine'de doğdu. Babası Kerbela Vak'asından sağ kurtulan Ali b. Hüseyin Zeynelabidin, annesi Fâtıma bint Hasan'dır. Baba tarafından Hz. Hüseyin'in, anne tarafından Hz. Hasan'ın torunudur. Bakır lakabı, "bakirü'l-ilm" tamlamasının kısaltılmış şekli olarak "ilmi yarıp derinliklerine ulaşan, geniş ilim sahibi" anlamına gelir. Zaman zaman Şâkir, Emîn, Hâdi ve Şebîh lakaplarıyla da anılmıştır. Sonuncu lakap onun Hz. Peygamber'e benzemesinden dolayı verilmiştir.

³⁰⁶ Mustafa Öz. "Mehdi el-Muntazar", *DİA*.

Medine'deki ilk fıkıh âlimlerinden biridir. Sünni hadis kaynaklarında az sayıda rivayetlerine yer verilen Bâkır'dan gelen hadisler daha çok sûfi çevrelerce rağbet görmüştür. Şii rivayetlerinde Muhammed el-Bakır, Şiî-dinî ve hukukî öğretilerin başlatıcısı ve daha sonra oğlu Ca'fer'le birlikte imamiyye Şiası'nın kurucusu olarak gösterilir.

Muhammed el-Bakır 114 yılının Zilhicce ayında (Ocak-Şubat 733) Medine'de vefat etti ve Bakî Mezarlığı'na defnedildi. Bazı rivayetlerde ölüm tarihi 1-4 yıl sonra gösterilmektedir.³⁰⁷

Pâdşâh-i mülk-i vahdet ol Muhammed Bâkirî

Bâr-gâh-i hazret-i Hakkın muhakkak Haydarı (D/Mh 36/III)

Hem imâm Bâkır ol şâhü'l-harem

Râh-i 'aşk içer odur pîr 'l-himem (M/94)

(Haydar)

1.3. 10. Naki [Ali el-Hadi]

Medine'nin 3 mil uzağında bulunan ve M s  b. Ca'fer tarafından kurulan Sureyy  köyünde 214 (829) yılında doğdu. Babası Muhammed Cev d et-Tak , annesi Sem ne veya S sen adın da Maėribli bir c riyedir. Künyesi Eb 'l-Hasan, en meşhur lakapları *H d * ve *Nak *'dir. Bunlardan başka Nasih, Fettah, Emin, Murtaza lakaplarıyla da anılır. Samerr 'da altı yıl birlikte yaşıdığı babası ölünce yaşımin k  ukl ğ ne rağmen İsn aşeriyye Şiası tarafından imam kabul edildi. K  uk bir grup ise kardeşı M s 'y  imam olarak tanıdı.

 lim, m ttaki, cömert ve z hid bir kişi olan Ali el-H d 'ye Şii rivayetlerde, çok sayıda yabancı dil bilmesi, beklenmedik fırtınaları ve bazı insanların vefatını

³⁰⁷ Mustafa  z. "Muhammed el-B kır", *D A*.

önceden haber vermesi, avucuna aldığı taş parçalarının altına dönüşmesi gibi kerametler atfedilir.³⁰⁸

*Tutan zevkile ol râhı bulan şevkile Allâhı
Cihân ikliminin şâhı Nakî pür-safâmız var (D/K 8/8)*

*Hem Nakî sûre-i nûr-i hidâyetden eser
Server-i ser-çeşme ehl-i gazâ sevdiğim (D/K 11/8)*

*Bâr-gâh-i 'ilm ü 'irfân-i Hudâda ol velî
Bir mükemmel kâfile-sâlâr-i ma'nâdır Nakî (D/K 18/3)*

*İncelâ-yi şem'-i dildir her velî pervânesi
Bâr-gâh-i 'ind-i Hakda çün tecellâdır Nakî (D/K 18/5)*

(Ehli Gaza, Veli)

1.3.11. Şahîkerbela (Bkz. Hüseyin)

1.3.12. Taki [Muhammed Taki]

1003 (1594) yılında İsfahan'da dünyaya geldi. Doğum yerine nisbetle İsfahânî, aile büyüklerinin geldiği bölgeye izâfeten Âmilî diye anılır. İnsanlarla kolay anlaşır çevresinde sohbetler gerçekleştirildiği için *Meclisî* lakabıyla meşhur olmuş, soyundan gelenler de aynı lakapla zikredilmiştir. Şîa'nın en hacimli hadis kaynağı Bihârü'l-envâr'ın müellifi oğlu Muhammed el-Bâkır'dan ayrılması için kendisine Meclisî-i Evvel denilmiştir. İlimle meşgul olan bir aileden gelmektedir. Soyu baba tarafından Hilyetü'l-evliyâ adlı eserin müellifi Ebû Nuaym el-İsfahânî'ye, anne tarafından Cebeliâmil'in büyük müctehidlerinden Derviş Muhammed b. Hasan el-Âmilî'ye dayanır.

³⁰⁸ Ahmet Saim Kılavuz. "Ali el-Hâdî", *DİA*.

Meclisî başta Bahâeddin el-Âmilî, Abdullah et-Tüsteri ve İshak el-Esterâbâdî olmak üzere devrin önde gelen âlimlerinden ders aldı. Kısa zamanda tefsir, hadis, fıkıh ve rical gibi alanlarda yetişerek dönemin seçkin simalarından biri haline geldi. Hayatını genellikle yetiştiği muhitte geçiren Meclisî zaman zaman Küfe, Meşhed, Kerbela gibi Şia merkezlerine seyahat etti.

Hayatının önemli bölümünü Hz. Peygamber'den ve on iki imamdan nakledilen rivayetleri derlemeye ve eser telifine ayıran Meclisî İsfahan'da vefat etti. Kaynaklarda, çocukları arasında hadis derleme yolunda babasının izini takip eden ve zamanla onu çok aşarak Şîa'nın en büyük hadis külfiyatını meydana getiren Muhammed Bâkır el-Meclisî ile kızlarından Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî'nin eşi bilhassa zikredilmektedir.

Meclisî tefsir, fıkıh ve tasavvuf gibi ilimlerle meşgul olmuşsa da onun yoğunlaştığı temel alan hadis ilmi olmuştur. Kaynaklarda kendisinden Safevîler döneminde imamlardan nakledilen rivayetleri neşreden ilk âlim olarak söz edilir. Meclisî rivayetleri derlemekle kalmamış, bunların halka yansımama da büyük önem vermiştir. Şîa'nın dört temel hadis külliyatından ikisine dair yazdığı şerhlerle de bunu göstermiştir.³⁰⁹

Ol Takîdir sîrr-i 'aşkı bana ta'lîm eyleyen

Anın için dilde ol kân-i 'atâdır sevdiğim (D/K 11/7)

Tâc-dâr-i taht-i 'ilm ü ma'rifet sultân-i dîn

*Hem tabîb-i sîrr-ı hikmet derde dermânım **Takî** (D/K 17/5)*

Âl-i evlâd içre sensin muttaki-i mülk-i cân

*Sînem içre berk uran her demde îmânım **Takî** (D/K 17/6)*

³⁰⁹ İlyas Üzüüm. "Muhammed Taki", *DİA*.

*Hem Takî vü Nakîdir pür-himem
Sâhib-i keşf ü kerâmâtü 'l-kerem (M/99)*

*Ol Takî vü bâ-Nakîdir gevher-i âl-ı 'abâ
Ol Hüseyin-i Kerbelâdır mazhar-i dîdâr-i yâr (D/Mh 40/IV)*

(Ali, Aliaba, Aliyülmürteza, Hüseyin, Naki, Sultan, Yar)

1.3.13. Zeynel Abidin

Doğum tarihi konusunda değişik rivayetler bulunmakla birlikte genelde 38 (659) yılında Medine’de doğduğu kabul edilir. Babası Hz. Hüseyin; Sülâfe, Selâme ve Gazâle adlarıyla bilinen annesi Hz. Ömer devrindeki fetihler sırasında Medine’ye getirilen, son Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd’in kızı Şehbânû’dur. *Ebû Muhammed* ve *Ebü 'l-Hüseyin* künyeleriyle de anılmakla birlikte daha çok *Zeynelâbidîn* lakabıyla meşhur olmuştur.

Zühd ve takvâda ümmetin önde gelenlerinden olan Zeynelâbidîn büyük bir tâbiî idi. Babası ve amcası dışında Hz. Âişe, İbn Abbas, Ebû Hüreyre, Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Ömer ve Ümmü Seleme gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiş, tâbiînden Saîd b. Cübeyr, Seleme b. Dînâr gibi kişilerle ilmî sohbetlerde bulunmuştur. Zeynelâbidîn’in vefat tarihiyle ilgili çeşitli rivayetler bulunmakla birlikte çoğunluğa göre o, 94 yılı Rebülevvel ayında (Aralık 712) Medine’de vefat etti ve Bakî’ Mezarlığı’nda amcası Hasan’ın yanına defnedildi.³¹⁰

*Anın 'aşkıyla düşdük biz hevâ-yi 'aşk-i cânâna
Tarîkat tahtının şâhı bizim Zeynü 'l-'abâmız var (D/K 8/4)*

*Hazret-i Zeynü 'l-'abâ ahdim ol ikrârım ol
Kim Muhammed Bâkirî ol merd-i vefadır sevdiğim (D/K 11/3)*

³¹⁰ Ahmet Saim Kılavuz. “Zeynelâbidîn”, *DİA*.

*Şâfi'-i rûz-i kıyâmet nûr-i 'ayn-i evliyâ
Mazhar-i sırr-ı kerâmet **hazret-i zeynü'l-abâ** (D/Mh 34/V)*

*Ya'nî ol ser-çeşme-i merd-i Hudâ
Nâm-i pâkidir anın **zeyne'l-'abâ** (M/89)*

*'**Âbidîn** hazretleridir dâde-i Hak-bin-i cân
Bâkirîdir bir zer-i hâlis Hudâdan râygân (D/Mh 40/II)*

***İmâm 'Âbidîn**in kavliyim kurbânyım ben kim
O şâh-i evliyâ gibi bizim elde 'asâımız var (D/G 24/4)*

(Aliyülmürteza, Cafer Sadık, Ehli Aşk, Evliya, Hüseyin, Muhammed,
Muhammed Bakır (Bakır), Mustafa)

1.4. Peygamberler

Klasik Türk edebiyatının en önemli kaynaklarından bir tanesi İslâm dinîdir. Kuran başta olmak üzere peygamberler ve hayatları manzumelere konu edilir. Peygamber (peygâm-ber/peyâm-ber) kelimesi Farsça olup sözlükte “haber getiren” demektir. Eski Türkçe karşılığı yalvaçtır (yalavaç), ancak peygamber kelimesi erken dönemde Türkçe'ye geçip yerleşmiştir. Kur'anı Kerim'de peygamber karşılığında nebî, resûl ve mürsel kelimeleri, peygamber göndermeyi ifade etmek için irsâl, ictibâ, ıstifâ ve ba's kökünden fiiller kullanılır. Nebî sözlükte “haber veren; mertebesi yüksek olan; açık seçik yol” anlamlarına gelir. Resul ve mürsel kelimeleri de “gönderilmiş kişi” manasındadır. Gerek nebî gerek resul Kur'an'da “Allah'ın buyruklarını ve öğütlerini muhataplara bildirmek üzere seçtiği elçi” anlamında, resul ayrıca Allah ile peygamberleri veya diğer bazı yaratılmışlar arasında elçilik yapan melekler hakkında kullanılır. Peygamberlerin bir kısmı Kur'an'da zikredilmekle birlikte bir kısmından hiç bahsedilmemiştir. Peygamberlerin ilki Hz. Adem, sonuncusu Hz. Muhammed'tir. Tarihte bazen peşpeşe, bazen aynı zaman dilimi içinde, bazen da kısa veya uzun aralıklarla peygamberler gönderilmiştir. Bu peygamberler ve onlara verilen vahiyler birbirini teyit etmiş, son nebî ve resul olan

Hız. Muhammed'in getirdiği Kur'an ise bütün peygamberleri ve ilahi kitapları doğrulayıp onlara şahitlik etmiştir.

Kuran'da kendilerinden nebî veya resul diye bahsedilen kişiler şunlardır: Adem, İdris, Nuh, İbrahim, İsmail, İshak, Yakup, Yusuf, Lût, Hûd, Sâlih, Şuayb, Musa, Harun, İlyas, Elyesa', Yûnus, Eyyûb, Dâvûd, Süleyman, Zekeriyâ, Yahyâ, İsâ ve Muhammed.

Peygamberlerin görevleri: a) Allah'tan başka İlah bulunmadığı gerçeğini tebliğ edip muhataplarını sadece O'na ibadet etmeye davet etmek. b) Hak ve batıl inançları tanıtip hak olanların benimsenmesini, batıl olanların terkedilmesini istemek. c) Ahiret hayatının mutlaka geleceğini vurgulayıp cennete girmeye vesile olanlar yanında cehenneme girmeyi gerektiren inanç ve davranışları tanıtmak. d) İlahi emirleri tebliğ edip açıkladıktan sonra bunları bizzat uygulayarak insanlara örnek olmak. e) İnsanları var oluşun ve hayatın anlamını düşünmeye çağırıp bunun yollarını göstermek. f) Nefsani arzuların baskısını azaltıp erdemli bir hayat şekli kurmaktır.³¹¹ Aşağıda Ahmet Cezbî'nin eserlerinde geçen peygamberler verilmiştir:

1.4.1. Adem

Dünyâda ilk yaratılan adam, ilk peygamberdir.³¹² İslâmî kaynaklarda insanlığın atası olması sebebiyle *Ebü'l-beşer (İnsanlığın babası)*, Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın seçkin kıldığı kişiler arasında sayılmış olduğundan *Safiyullah (seçkin kul)* unvanlarıyla da anılmaktadır.³¹³ İbrâni dilinde, Âdem kelimesinin toprak anlamında edimden geldiği rivayet edilir. Yaratılış silsilesinde Âdem, yer ve gök yaratıldıktan sonra yaratılmıştır. Âdem yaratılmadan önce, çeşitli topraklardan oluşan bir balçık halinde bekletilmiş, sonra ruh üflenmiştir. Yaratılışı bir süreye yayılmıştır. Bu konuda bilinenler rivayetlerden ibarettir. Yeryüzünde Âdem'den önce yaratık olarak cinler vardır. Âdem'den önce yeryüzünde Hin ve Bin veya Tim ve Rim adlı varlıklar bulunduğu kanaati, İsrailiyyat ve İran folkloru ile ilgili anlatmalardır. Kuran'da

³¹¹ Yusuf Şevki Yavuz. "Peygamberler", *DİA*.

³¹² Devellioğlu, age, s.11.

³¹³ Süleyman Hayri Bolay. "Adem", *DİA*.

Âdem'in mükemmel bir şekilde yaratıldığı, diğer canlılar içinde üstün varlık olduğu ve peygamberliğine dair çeşitli ifade ve işaretler bulunmaktadır.³¹⁴

Cennet'i ilk gören o oldu. Allah'ın hitabını duyan ilk insan olma şerefine kavuştu. Yeryüzüne halife ve bütün neşre baba yaptı. Bağışlanma dileyip bağışlanan ilk insan oldu. Yeryüzünün ilk konuğu, ilk peygamberi ve ilk mucize göstereni Âdem oldu. Kendisine on sayfalık bir suhûf verildi. Onda, insana yararlı ve zararlı olanlar ile tabiat bilgisi, şeytan ve cinlere dair bilgiler vardı.³¹⁵

Cenâb'ı Allah Âdem'i topraktan, eşi Havvâ'yı, Âdem'in kürek kemiğinden yarattı. Bütün meleklerle Âdem'e secde etmelerini ferman buyurdu.³¹⁶ Hepsi secde ettiler. Yalnız İblis, Âdem'in topraktan yaratılmasına mukabil, kendisinin ateşten halkedildiğini söyleyerek secde etmedi. Allah da ona lânet etti ve melek sûretinden çıkarıp İblis suretine soktu.

Allah, Âdem ile Havva'yı cennete gönderdi. İblisten sakınmalarını, cennette mevcut diledikleri nimetten bol bol yemelerini, ancak buğday ağacına yaklaşmamalarını Âdem'e tembih etti. İblis cennetten kovulduğu için kin besliyordu. Cennete girip Âdem'i kandırmak emelinde idi. Âdem'i kandıramayınca Havva'ya yaklaştı ve onu kandırdı. Havva ağaçtan yedi.³¹⁷

Allah'ın emirlerine karşı geldiklerinden dolayı cennetten çıkarıldılar. Âdem Hindistan'daki Serendip dağına, Havva Arabistan'da Cidde'ye, İblis Bülle'ye düşmüştür. Yıllarca süren yalvarıp yakarmalardan sonra tövbesi kabul olmuş ve Havva ile Arafat dağında buluşmuşlardır. Adem ve Havva buluştuktan sonra bir daha ayrılmamışlardır. Âdem yeryüzüne geldiğinde Nisan ayından beş gün geçmişti, günün yedinci saatiydi ve günlerden de Cuma idi. Allah onun için buğdayı yarattı, Cebrâil bir değirmen kurdu ve Âdem'e un yapmasını ve ekmek pişirmesini öğretti. Değişik bir rivâyete göre, Âdem dünyaya gelince açlıktan şikâyet etmişti. Bunun üzerine Allah Cebrâil vasıtasıyla ona yedi buğday tanesi gönderdi. “Âdem, ‘bu nedir’

³¹⁴ Akkuş, age, 2000, s.3.

³¹⁵ Zavotçu, age, s, 48.

³¹⁶ Onay, age, s.35.

³¹⁷ Levend, age, s.108.

diye sorduğunda Cebrâil ona ‘seni cennetten çıkararak nesne işte budur.’ cevabını vermiştir.³¹⁸

Âdem divan şiirinde çamurdan yaratılması, ruhu verilmeden önce âb u gil içinde beklemesi, meleklerin kendisine secde etmeleri, Ezâzîl’in secdeye yanaşmaması ve şeytan oluşu, yasak meyveye el sürmesi, Cennet’ten kovulması ve oradaki hayatın özlemiyle uzun yıllar ağlaması vs. ile başta telmih olmak üzere birçok sanat dolayısıyla anılmıştır. Bazen sevgilinin Âdem’e, rakib’in de şeytana benzediği olur.³¹⁹

a) Müellif insanoğlunun yaratıldığı zamana telmihte bulunur. “Devr-i Âdem’den müellifin içinde bulunduğu döneme kadar geçen zamanda” anlamı verilerek uzun bir süreçten bahsedilmiştir.

Devr-i Âdemden beri olmuş değil

Mislini bir kimseler görmüş değil (M/324)

‘Ayn-i ‘ibret ile her eşyâya eyle dikkati

Hazret-i Âdemden al muhî vü mevtâsın gözet (D/G 14/6)

b) Divan şiirinde Âdem ve Havva’nın bütün insanlığın temsilcisi olarak adeta bir sembol gibi kullanıldığı da görülür.

Âdem-i safî Şît u Nûh cümlesi sensin

Ma’nen yine senden görünür Âdem ü Havvâ (D/K-N1/4)

Müzeyyen eyledi dünyâyı teşrif-i şerifinle

Kudûmun kıldı Hak zînet-fezâ hem Âdem ü Havvâ (Dç/G 1/3)

³¹⁸ Tökel, age, s. 280.

³¹⁹ Pala, age, s.7.

Cemî'-i halk olan 'âlem dahi Havvâ ile Âdem

Senin zâtındurur akdem şehâ Cezbî kulun emraz (Dç/G 26/4)

(Havva, Kul, Nuh, Şit)

1.4.2. Ahmed (Bkz. Muhammed)

Daha, pek, çok, en çok methedilmiş olan, erkek adı.³²⁰ İslam peygamberi Hz. Muhammed'in adlarındandır.³²¹ Kur'ân-ı Kerîm'de Peygamberimiz için "Ahmed" kelimesinin Arapça karşılığı zikredilir.³²²

1.4.3. Ahmedimuhtar (Bkz. Muhammed)

Muhtâr, "istenmiş, seçilmiş" demektir.³²³

1.4.4. Emirülmüminin (Bkz. Muhammed, Ömer, Ali)

Mü'minlerin emîri, reisi. İlk defa Hz. Ömer için kullanılan bu unvan daha sonraki dönemlerde İslam padişahları için de kullanılmıştır. Osmanlılar döneminde hilâfetin saltanattan ayrılması üzerine bu tabir unutulmuş ve Abdülmecid'e yalnızca "Halife" lâkabı verilmiştir.³²⁴

1.4.5. Fahrialem (Bkz. Ali, Muhammed)

Âlemin övüncü, İslâm peygamberi Hz. Muhammed.³²⁵

³²⁰ Devellioğlu, age, s.20.

³²¹ Zavotçu, age, s. 54.

³²² Pala, age, s. 13.

³²³ Pala, age, s. 13.

³²⁴ Pala, age, s. 138.

³²⁵ Zavotçu, age, s. 228.

1.4.6. Fahricihan (Bkz. Muhammed)

1.4.7. Fahrihabib (Bkz. Muhammed)

1.4.8. Fahrikainat (Bkz. Muhammed)

1.4.9. Habibiekrem (Bkz. Muhammed)

1.4.10. Habibimücteba (Bkz. Muhammed)

1.4.11. Halil (Bkz. İbrahim)

1.4.12. Hızır

Muhtelif rivayetlere nazaran üç ismi vardır: Ermiyâ, Elyasâ, Belyâ. Bir gün bir taş üstüne oturmuş, ayağa kalkınca taş yürümüş; bu sebepten ona Hızır demişler. Bir rivayette de ayağını bastığı yerden yeşil bittiği için Hızır ismini almıştır.³²⁶ Kuran'da peygamber olarak zikredilen Hızır, Âb-ı Hayat münasebetiyle ele alınır. Rivayete göre Hızır, İlyas ve İskender zulümât ülkesine Âb-ı Hayat'ı aramaya gitmişler. Bir müddet sonra ayrılmışlar. Daha sonra, bir su başında mola veren Hızır, ellerini yıkarken yanında bulunan pişmiş balığa bir damla su damlatmış. Balık dirilerek suda kaybolmuş. Âb-ı Hayat'ı bulduğunu anlayan Hızır, ondan içmiş ve İlyas'a da içirmiş. İkisi de ölümsüzlüğe ermiş. İskender'e de bildirmek istemişse de Allah söylememelerini emrettiğinden o bu sudan içememiş.³²⁷

Hızır etrafında teşekkül eden inanç ve telâkkilerden onun yardımda bulunması, denizdekilerin imdadına koşması veya boğulanları karaya çıkarıp namazını kılması, İsâ peygamber gibi ebedî hayata mazhar oluşu da zikredilmektedir.³²⁸

a) Hızır ve İlyas'ın âbı-hayat hikâyesine telmih:

³²⁶ Tarhan, age, s. 256.

³²⁷ Kurnaz, age, 2012, s.58.

³²⁸ Çavuşoğlu, age, s.47.

Gâh Hızr u gâh İlyâs olupen geldik bu gün

Baş çıkardık gâh gâh sad hırka-i merdânenen (D/G 57/20)

1.4.13. İbrahim (Halil)

Halîl, *Halîlullah* ve *Halîlürrahman* sıfatlarıyla anılır. Arapların ve İsrailoğullarının, kendinden sonraki nebîlerin, İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in atası kabul edilen, iki çocuğu peygamber olan tek peygamberdir. Oğlu İsmâ'il peygamber Arapların atası ve Hz. Muhammed'in dedelerindedir. İshâk peygamberin ise Yahûdilerin atası olduğu rivâyet edilir.³²⁹

Kur'an-ı Kerim'de kendisinden en çok söz edilen Ululazm peygamberlerden biridir. Hz. İbrâhim, Kur'an ve hadislerde sadece "*İbrâhim*" şeklinde anılırken diğer İslâmi kaynaklarda bu adın "İbrahim", "İbrâhim" ve "İbrahim" telaffuzlarına da rastlanmaktadır. Müslüman tarihçilerin kaydettiğine göre kâhin ve müneccimlerin o sene bölgede doğacak İbrahim adlı bir çocuğun halkın dinini değiştireceğini, Nemrut'un saltanatına son vereceğini söylemeleri, diğer bir rivayete göre ise kendisinin bu mahiyette bir rüya görmesi üzerine Nemrüd hamile kadınları bir yere toplamış ve doğacak bütün erkek çocukların öldürülmesini, ayrıca erkeklerin eşlerinden uzaklaştırılmasını emretmiştir. Bunun üzerine Azer, İbrahim'e hamile kalan karısını Kufe ile Basra arasındaki Ur şehrine (veya Verka denilen yere) götürüp bir mağaraya saklamıştır. İbrahim bu mağarada doğmuştur. İbrahim mağarada on beş ay kalmış, ancak bir ayda dışarıdaki bir yıl kadar gelişme göstererek on beş yaşındaki bir çocuğun vücut ve zekâ seviyesine erişmiştir.³³⁰

İbrahim henüz küçük yaşta iken, babasının satmak üzere verdiği putları ip takarak yerde sürükler ve onları kırardı. Birgün Babil'in büyük mabedine girerek balta ile putları kırdı ve baltayı en büyük putun boynuna astı. Ve sonra halkı imana davet etti. Nemrut, İbrahim'i yakmak için meydanda ateş yaktırdı. İbrahim'i mancınıkla ateşe attılar.³³¹

³²⁹ Zavotçu, age, s. 369.

³³⁰ Ömer Faruk Harman. "İbrahim", *DİA*.

³³¹ Levend, age, s.110.

Ateşten kurtulduktan sonra önce Kudüs'e, oradan da Şam'a gidip Hz. Sârâ ile evlenmiş, ardından da karısının isteği üzerine çocuk sahibi olabilmek için bir köle olan Hz. Hacer'le evlenmiştir. İbrahim Allah'a yalvararak kendisine bir evlât verirse evlâdını O'nun adına kurban edeceğini söylemiştir. Duadan sonra iki oğlu oldu. Bir zaman sonra bir ses İbrahim'e oğlunu kurban edeceği sözünü hatırlatınca oğlu İsmail'i kurban etmeye götürdü. O sırada bir melek koç getirdi ve oğlunun yerine koçu kurban etmesini söyledi. İslâm dinindeki kurban geleneği o günden kalmadır.³³²

Edebiyatta bütün yönleriyle söz konusu edildiği gibi hilye türündeki eserlerde de yer almış, hatta hakkında Halîlnâme adlı bir mesnevî de yazılmıştır. Divân şiirinde sevgilinin yanağı ateş olarak düşünülünce âşık İbrâhîm olmak ister. Bazen sevgilide İbrâhîm'lik özellikleri var gibi gösterilir.³³³

Halîl, Halîlullah, İbrâhim Âzer olarak zikredilen bu peygamber; Kâ'be'yi bina etmesi ve misâfir severliğiyle anılmaktadır.³³⁴

*Bu Cezbî şem'-i cânâne tutuşub misl-i pervâne
Düşüp nâre **Halîl**âne gönül sensiz karâr itmez (D/G 42/6)*

***Halîl** ü hem Fir'avn anda Fir'avn-i bî-vücûd anda
Saki vü hem mes'ûd anda Mevlâ olan cânân imiş (D/G 44/9)*

a) Hz. İbrâhim'in ateşe atılması ve ateşin gül bahçesine dönmesine yapılan telmih:

*Hudâya rûy-i âbın hürmeti kurb oldı **İbrâhîm**
Ziyân irmedi âteşden gülistân eyledi Mevlâ (Dç/G 1/7)*

***Halîl** olan arar imiş
Ol nâr gülistân tolu (D/Ds 2/IV)*

³³² Özer Şenödeyici vd., *Osmanlı Edebi Metinlerini Anlama Kılavuzu*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016, s. 527.

³³³ Pala, age, s. 226.

³³⁴ Çavuşoğlu, age, s. 46.

b) İlahi aşka ulaşmış olan Hz. İbrahim'in atıldığı ateşin cennet bahçesi olması Hakk'a ulaşmanın güzelliğini göstermektedir. Cezbî de bu aşk uğruna ne kadar yanarsa yansın sonunda gül bahçesiyle karşılanacağına inanmaktadır.

*Ben **Halil**-i nâr-i 'aşkıma düşmüşüm bir nâre ben
Nâr-i 'aşk içre gülistân olduğumdur suçum (D/G 54/5)*

***Halil** ad u sanda imiş
Ol nâr ana gülzâr kamu (D/Ds 1/XIV)*

*Emr olunduk hem **Haliliyyetle** Nemrûd üstine
Lîk atıldık nâr-i Nemrûda yed-i tuğyânedan (D/G 57/17)*

*Ol **Halil**-âsâ atılsa nâr-i Nemrûd üstine
Cânib-i Hakdan ana tamu ise gül-zâr olur (D/G 39/2)*

(Canan, Firavun, Saki)

1.4.14. İlyas

İsrailoğullarına gönderilmiştir. Kavmi, Ba'l adındaki puta tapan İlyas Peygamber, onları Allah'a ibadete çağırdıysa da yüz döndürdüler. Allah da onların memleketinden bereketi kaldırdı. Yağmur yağmaz oldu. Açlıktan leşleri yemeğe başladılar. Sonunda İlyas'ı arayıp buldular ve sözüne uydular. Sonunda yine azdılar. O zaman İlyas Peygamber o memleketi terk etti, yerine Elyasa geçti.

İlyas Peygamber bir ara çok sıkıntıya uğradı. Kırlarda, mağaralarda yaşadı. Allah ona bir şehre gitmesini, orda ne görürse korkmadan binmesini söyledi. İlyas orada ateşten bir ata bindi ve gözden kayboldu. Allah onu M.Ö. 880 yılında böylece göğe çekti. Hızır ile görüşükleri ve her yıl onunla buluşup hacca gittiklerine dair bir rivayet vardır. İlyas karada sıkıntıya düşenlere yardım edermiş. Kıyamete dek

yaşayacakmış. Hızır ile İlyas'ın buluştukları gün Hızır-İlyas'tan bozma olarak bugün Hıdırellez denilmektedir.³³⁵

a) Hızır ile İlyas'ın hikâyesine yapılan telmih:

*Gâh Hızr u gâh İlyâs olupen geldik bu gün
Baş çıkardık gâh gâh sad hırka-i merdânenen (D/G 57/20)*

(Hızır)

1.4.15. İsa (Mesih)

Îsâ-yı Mükerrerem, Mesîh. Meryem'in oğlu olan Hz. Îsâ bir mucize eseri olarak babasız dünyaya geldi. Cebrâ'îlin Meryem'e ruh üflemesiyle babasız olarak dünyaya geldiği için *Rûhullah* sıfatıyla da anılır. Doğum yeri Filistin'de Nasıra olarak bilinir. Doğum tarihi de milâdî takvimin başlangıcıdır.

Dört büyük ilâhî kitaptan üçüncüsü olan İncil, Îsâ'ya gönderildi. Getirdiği dinin adı hıristiyanlıktır. Bu dine adına nispetle İsevilik de denir. Hz. Îsâ peygamber olarak görevlendirildikten sonra bu dinin temeli olan tevhîd inancını tebliğ etti, fakat kendisine inanan pek az oldu.³³⁶

Kendisine samimi olarak on iki kişi inanmış; bunlara da havari denmiştir. Yahudiler Îsâ'yı öldürmeye çalışınca havarilerden biri ona ihanet etmiş ve Yahudiler de İsa suretinde onu çarmıha germişlerdir. Cenab-ı Hakk'ın emriyle, melekler Îsâ'yı çarmıha gerilmekten kurtarıp onu dördüncü kat göğe yükseltmişlerdir.³³⁷

Edebiyatta *İsa, İsi, Mesih, Ruhul-kuds, Ruhullah, İbn-i Meryem, Mesih-i Meryem, İsa-yı mücerred* gibi çeşitli adlandırma ve lakaplarla da anılır. İsa adı İdris, Musa, Muhammed gibi peygamberler, Aristo, Felatun ve Ebu Hanife gibi düşünür ve ilmi şahsiyetler; Hızır- İlyas ve Mehdî gibi tasavvurî şahsiyetler; Meryem, Rüstem,

³³⁵ Pala, age, s. 231.

³³⁶ Zavotçu, age, s.385.

³³⁷ Şenödeyici vd., age, s. 531.

Zühre ve Hasid adları ile birlikte anılmıştır. Edebiyatta mucizeleri, doğumu ve bebeklik döneminde gelişen olağanüstü olaylar; Meryem'in gebe kalış şekli, dünyayı önemsememesi, bir eşek sırtında dolaşması, kendi söküğünü kendi dikmesi, göğçe çekilişi, dördüncü katta oluşu ve maddeden arınması, şiirde muhtelif mazmunlara konu olmuştur. Dünyaya tama ve boş verme ikileminde Eş'ab-İsa (tecrid) tezadı kurulur.³³⁸

Meryem' in Îsâ'ya gebe kalışı, doğumu esnasında ve bebekken gerçekleşen olağanüstü hâller, peygamberlik mucizeleri, özellikle elle dokunması (mesh) ve nefesi ile körleri gördürüp hastaları iyi etmesi, ölüleri diriltmesi, dünyaya değer vermemesi, bir merkep sırtında gezmesi, kendi söküğünü kendisi dikmesi, ölmeyip göğçe çekilmesi, dördüncü kat gökte bulunması, maddeden arınmış olması ve hiç evlenmemişi vs. birçok yönlerden eski şiirimizde çeşitli hayal ve sembollere konu olmuştur.

“Mesîh” lâkabıyla bilinir ve kendisine *Rûhu'l-Kudüs* denir. Şiirlerde çok defa bir hayat emaresiyle birlikte “Dem (nefes)” kelimesiyle yanyana anılır. Sevgilinin dudağı can bağışlamakta Îsâ'ya benzer.³³⁹ Mesîh-dem, dem-i Îsâ, Îsî-nefes, rûh-efzâ, cân-bahş, ihyâ, diriltmek, sözle adam öldürmek, ölümlüsü dirilmek, reşkinden ölmek, güneş, dördüncü gök (çarh-ı çârüm), tecerrüd, tecrid, başı göğçe ermek, süzen-i Îsâ, rişte-i alâka, diken, göz dikmek, eşek (har), nefha-i Rûhullah, Îsâ-yı Rûhullah, büt, sanem, deyr, zünnâr, şarap, kâfir, Havâriyyûn, ehl-i necât vb. kelimeler, Hz. Îsâ ile ilgili motiflerin işlendiği beyitlerde sık sık tenasüp halinde zikredilmektedir.³⁴⁰

Yakın oldu dem-i 'Îsâ' alâmetler olup peydâ

Kanı rahm ü mürevvet kanı ahkâm-i Kur'ânî (D/K 15/8)

Mesîh ile olur hem-pâ düzülür 'âlem-i dünyâ

Cenâb-i Hakkın 'inde yücelür kadr-i zî-şânı (D/K 15/6)

³³⁸ Akkuş, age, 2000, s. 96.

³³⁹ Pala, age, s. 235.

³⁴⁰ Kurnaz, age, 2012, s. 58.

Lât u 'Uzzât gönül Meryem'inin talibiyim

İnse dir yine Mesih hak ide mercân serim (Dç/Mr 2/V)

(Meryem)

1.4.16. Kelim (Bkz. Musa)

1.4.17. Mahmud (Bkz. Muhammed)

1.4.18. Mesih (Bkz. İsa)

1.4.19. Muhammed (Ahmet, Ahmedümahmut, Habibiekrem, Habibimücteba, Fahrialem, Fahrıcıhan, Fahrıhabib, Fahrıkainat, Mahmut, Mustafa, Mücteba, Mükerrerem)

İslam peygamberi ve Allâh'ın son elçisi (Mekke 571-Medine 632). Mekke'nin soylu Hâşimoğulları ailesindedir. Soyağacı şu şekildedir: *Muhammed bin Abdullâh bin Abdulmuttalib bin Hâşim bin Abdimenâf bin Kusayy bin Kilab bin Mürre bin Kab bin Lüey bin Gâlib bin Fihri bin Mâlik bin İlyâs bin Mudar bin Nizâr bin Meâd Adnân. Sahîh-i Buhârî*'de peygamberimizin nesebi Adnân'a kadar, Tâberî Tarîhi'nde ise Hz. İbrâhîm'e kadar götürülür.

Babası Abdullah, Benî Zühre kabilesi reisi Vehb bin Abdimenaf'ın kızı Âmine ile evlendi. Peygamberimiz daha dünyaya gelmeden, genç bir yaşta babası öldü. Onun ölümünden sonra eşi Âmine Hatun M. 571 yılında kameri Rebi'ü'l-evvel ayının on ikinci gecesi sabaha doğru nurlu bir erkek çocuk dünyaya getirdi.

Muhammed, pek çok hamd ü senâ olunmuş, övülmüş demektir. Peygamberimizin dünyaya geldiği gece gün doğmadan âlem nûr ile doldu. İlk peygamber ve ilk insan Hz. Âdem'den sonra babadan oğula geçen son peygamberlik nuru O'nda sahibini buldu. Hz. Muhammed İslam-Türk topluluklarında birçok ad ve sıfatla anılır. Bunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz: Ahmed, Ahmed-i Muhtâr, Bahr-i Kerem, Fahrü'l-Kirâm, Fahr-i Cihân, Habîbullah, İki Cihân serveri, İmamü'l-

Enbiyâ, Mahbûb-ı Hudâ, Mahmûd, Mustafa, Rasûl, Rasûlullah, Ümmî Hazret vs. ad ve sıfatları ile mucizeleri şairlerin beyitlerini süsler.³⁴¹

Resûlü Ekrem efendimize kırk yaşlarında nübüvvet, kırk üç yaşlarında da risalet gelmiştir. O, yirmi üç senelik peygamberlik hayatında durmadan dinlenmeden çalışmış, insanları Allah'ın nizamında hak ve adalete, gerçek eşitliğe ulaştırmak için bulunduğu her fertle görüşmüş, topluluklara hitap etmiştir. O, hayatında bir defa olsun yalan söylemediği, vadinden dönmediği için düşmanları tarafından dahi *Emîn* sıfatı ile anılmıştır.³⁴²

İslam peygamberinin edebiyatta yer alışı şu ayrıntılarla verilebilir: Adına yazılan Hilye ve şemail-i şerîf, Kırk/Yüz Hadis tercümelere, Siyer, Seriyeye ve Gazve gibi bizzat kendisiyle ilgili eser ve türlerden başka, hayatı, mücadelesi, İslam tarihi, mucizeleri, hadisleri, sünneti hakkındaki âyetler gibi onun yüce ve kutsal şahsiyeti ile ilgili sayısız özellik, şiirde çok sayıda mazmun, hayal ve tasavvurun oluşmasını sağlamıştır. Hz. Muhammed, edebî metinlerde birçok ayet, hadis, vecize, kelam-ı kibar iktibas ve mucizeleriyle anılmıştır. Mucizeleri arasında, ayı ikiye bölmesi, parmaklarından su akması, başı üstünde sürekli bir bulutun bulunması ve diktiği hurma ağacının anında meyve vermesi şiire konu olmuş mucizelerinden bazılarıdır.³⁴³ Ahmet Cezbî de manzumelerinde Hz. Peygamber'i çeşitli isim ve sıfatlarla övmüştür. Bunlardan bazıları şunlardır:

Mihr-i tecellâ, şâh, ma'na-i Kur'ân-i Hudâ, şeh-i kevnî, nûr-i mücellâ, şa'sa'a-i pertev-i nûr-i Mevlâ, mah, sultân-i nebî, pâdşeh-i mülk-i kerem, a'lem ü ekrem, dâver-i şefkat, mir'ât-ı hudâ, şâh-ı mu'allâ, ka'be-i huccâc'ı ma'ni, sultân-i 'atâ, Resûl-i Kibriyâ, tâc-i ser, rehber, habîb-i Kibriyâ, Resûlu'l-lâh, sultân-ı a'zam, sultân-i kevneyn, mir'ât-i Hak, mir'ât-i pâk-i kibriyâ, Muhtar Muhammed, hâce-i âlem, 'ulemâ, kudemâ, mahbûb-i Hudâ, şems-i eflâk-i nebî, mihr-i semevât-i vefâ, tâc-ser, âftâb-i enver, şâh-i şerefdâr, mazhar-i esrâr, nebî, cümle-i eşyâ, pâdşâh, hâtib-i minber, zât-i şerif, gevher-i pâkîze-i esrâr-i Resûl, kadr-i âl-i Mustafâ, Hubb-i âl-i, habib-i hazreti Hak, mahbub, âlemin sultanı, habib-i ekrem, sâdiku'l-va'di'l-emin, hâce-i âlem vb.

³⁴¹ Zavotçu, age, s. 500.

³⁴² Pala, age, s. 300.

³⁴³ Akkuş, age, 2000, s. 123.

*On sekiz bin 'âlem içre bî-bedelsin bî-mesel
Kim benim tâc-i serimsin yâ **Resûl-i Kibriyâ** (D/K-Nt 3/2)*

*Mescid-i iklim-i dilde hutbe-yi Levlâkile
Hem hatîb-i minberimsin yâ **Resûl-i Kibriyâ** (D/K-Nt 3/5)*

*Yüzün mir'ât-i pâk-i kibriyâdır yâ **Resûlu'l-lâh**
Sözün la'l-i nebât-i enbiyâdır yâ **Resûlu'l-lâh** (D/K-Nt 4/1)*

*Çün sen sultân-ı a'zamsın şefâ'at kâni sultânım
Şefâ'atde senin şânın 'alâdır yâ **Resûlu'l-lâh** (D/K-Nt 4/5)*

*Sana mağrur olan olmaz dü 'âlem kimseye muhtâc
Ki mislin gelmemişdir dü cihâne yâ **Resûlu'l-lâh** (D/K-Nt 5/5)*

*Ki sen mir'ât-i Haksın görinür seninile mevlâ
Çü sırrın sırr-i 'aşka 'âşkâne yâ **Resûlu'l-lâh** (D/K Nt 5/6)*

*Yâ **Muhammed** na't okur ümmetlerin heb adına
Dergehinde kâk kabul red itme gel imdadına (N 6/1)*

*Şeb-çerâğ-i din-i **Ahmed** a'zam-i 'ilm-i Hudâ
Nûr-i kandîl-i fetîl-i bezm-i sırr-i **Mustafâ** (D/K 3/1)*

*Bi-hamdi'l-lâh behey zâhid **Muhammed Mustafâ**mız var
Kulı Mevlâsına ilter 'Aliyyu'l-Murtazâmız var (D/K 8/1)*

*Dîn-i **Ahmedde** odur eşca'i vâdî-i hüner
Server-i cümle velî fâtihi el'ân 'Ömer (D/K 10/4)*

Anı medh itdi **Resûl** hazreti bî-pâyân
Oldı gün gibi dü 'âleme sultân 'Ömer (D/K 10/9)

Râh-i aşk içre **Muhammed Mustafâ**dır sevdiğim
Şîr-i Hak hem Murtazâdır sevdiğim (D/K 11/1)

Şefî-i rûz-i mahşersin sâhib-i mîzânsın dahi
Cümlenin o demde sâye bânı sensin yâ bint-i **Resûlu'l-lâh** (D/K 13/3)

Nice medh itmeye ins ü cin sen şâh-i zenânı
On sekiz bin 'âlemin vird-i zebânı sensin yâ bint-i **Resûlu'l-lâh**
(D/K 13/5)

Senden vücûda geldi iki gevher kim Hüseyin Hasan
Nice gevher-i pâkîzelerin kani sensin yâ bint-i **Resûlu'l-lâh**
(D/K 13/6)

Hacâlet tutdı dünyâyı kıyâmetden 'alâmetdir
Kanı seccâde-i dîn-i **Muhammedde** bulan anı (D/K 15/9)

Kanı 'âkil kanı 'âmil 'ulûm-i dîn-i **Ahmedde**
Azaldı ümmet-i **Ahmed** zer oldı halkın îmânı (D/K 15/10)

Sürülür anda şer'i pâk-i hazret-i **Ahmed**
Görür ol günleri ol güne kalan nice seyrânı (D/K 15/19)

*Hânedân-i **Mustafâ**da çünkü oldur muttaki
Muttekiyân içre birdir dürr-i bürhânım Takî (D/K 17/2)*

*İtmedi aslâ terahhum ol pelidândan eşed
Kadr-i âl-i **Mustafâ**yı yakdı vîrân eyledi (D/K 25/10)*

*'Âşıkın kaydı değil dünyâ vü uhrâ bir taraf
Hubb-i âl-i **Mustafâ**yı aldı 'irfân eyledi (D/K 25/21)*

*Çok ezâlar itdi a'dâ hânedân-i **Ahmede**
Yine bu ef'âl ile da'vâ-yi îmân eyledi (D/K 25/22)*

*'Âşıklara sensin güzelim **Ahmed-i Muhtâr**
Kimdir kim ide şân-i şeref-dârını inkâr (D/Mr 6/I)*

*Hep böyle yazar nâm-i kerem-kârını defter
Kim evvel ü ahirde **Muhammed**dir o dil-ber (D/Mr 6/VII)*

*Zerre denlü yok mesûbumdan eser
Yâ **Resûla'l-lâh** meded senden meded (D/Mr 8/III)*

*Şer'i dîn **Ahmed**inin eyle zâtın a'lemi
İr tarikat râhına ol 'ilm-i küllün mahremi (D/Mh 2/IV)*

*Ey **Ahmed** ü **Mahmûd** u **Muhtâr Muhammed**
Ey pür-şeref-i 'âlem-i devvâr **Muhammed** (D/Mh 5/I)*

*Evvêlâ tasdik eden oldur **resul-i ekremi**
Kesdi tîg-i sıdkile kalbinde şekk-i mübhemi (D/Mh 7/II)*

*Kim odur mecma'-i 'âlemde şefîk-i a'zem
Anı yarattı anı sevdi **Habîb-i Ekrem** (D/Mh 9/I)*

*Şefâ'at ıssı sâhib-merhamet kenz-i hidâyetdir
Habîb-i Hazret-i Hak cümleye Hakdan 'inâyetdir (Dç/K-Nt 1/1)*

*Nice a'mâ-yi nâ-binâ-yi 'aynı eyledi ihyâ
Tulû'un 'âleme baht-güşâdır yâ **Resûlu'l-lâh** (Dç/K-Nt 4/5)*

*Serîr-i minber-i ahkâm-i **Ahmedden** gelüp hâlâ
Ziyâ'-i dîn-i 'âlem menba'-i 'ilm-i Hudâ vâ'iz (Dç/G 28/2)*

*Geldi âdemden hezârân enbiyâ
Cümleden kıldı **habibin** müntehâ (M/22)*

*İdelüm bî-hadd salât sad-selâm
Rûh-i pâk-i **Mustafâya** bi't-temâm (M/25)*

*Gel 'azîzim bulmak istersen necât
Rûh-i pâk-i **Mustafâya** kıl salât (M/33)*

*Yâ İlahî ol habibin hürmeti
Cümlemiz eyle **Muhammed** hürmeti (M/34)*

*Pâdişâh-i enbiyâ vü evliyâ
Çünkü oldur mustafâ vü **müctebâ** (M/29)*

*Ol **habîb-i müctebâ**yı zatına mir'ât idüp
Eyledi ol zât-i nurundan ziyâ kıldı nihâl (Dç/K 4/4)*

*Şerîfîm siz sırr-ı Kur'an-i ekremden müsellemsin
Habîbim nüsha-i İncil-i a'lâdan **mükerremsin** (Dç/Mr 3/II)*

*İmân u dil-i mecmu'a-i mahluk-i Hudâsın
Hem pür-şeref cümle nebi vü '**ulemâsın** (D/Mh 5/VI)*

*Bûse-gâh olmuş iken **fahr-i cihana** gül-fem
Nice cür'et idüben gördi 'adû semme sezâ (D/K 1/9)*

*Ruhdur **fahr-i cihân** ten gibidir çâr-ashâb
Her 'uzuv üzre döner her tene cânân 'Ömer (D/K 10/7)*

*Nice olmaya 'Ali müntehab-i **fahr-i cihân**
Lahmuke şân-i şerîfile tevellâdır 'Alî (D/K 22/5)*

***Fahr-i cihân** sevgilisi ehl-i dilin muhteremi
Çâr ashâbdır anı iki cihân semeni (D/Mh 8/VI)*

***Fahr-i 'âlem** bâğının bir gonçe-i ra'nâsısın
Bâğ-ı dilde yâsemensin yâ Aliyyu'l-Murtazâ (D/K 6/3)*

***Fahr-i 'âlem** yoluna ol mihr-i merdân-i Hudâ
Ne ki vâ varı anın eyledi bi'l-cümle fedâ (D/Mh 6/III)*

*Yâr-i gâr **fahr-i 'âlem** ehl-i sıdkın menba'ı
Ya'nî Bû Bekr 'Ömer 'Osmân 'Alîdir âşkâr (D/Mh 21/1)*

(Ali, Aliyülmurtaza, Bu Bekir, Hasan, Hüseyin, Osman, Ömer, Sultan,
Taki, Ümmet, Zahit, Zenan)

1.4.20. Musa (Kelim)

Hem Yahudilik ve Hıristiyanlığa hem de İslam'a göre büyük bir peygamber ve İsrailoğulları'nı Firavun'un zulmünden kurtarıp hürriyete kavuşturan bir liderdir. Hakkında Ahd-i Atik'in Tevrat dışındaki bölümleriyle Ahd-i Cedid'de kısmen bilgi bulunmakla birlikte onunla ilgili yegâne kaynak Tevrat ile Kur'an -ı Kerim'dir.³⁴⁴ Yüce Allah Musa'ya peygamberlik yanında büyük mucizeler de vermiştir. En büyük mucizeleri yere attığı asanın yılan olması, göğsüne sokup çıkardığı zaman ellerinin bembeyaz olması (*Yed-i Beyza*) ve denizi yarararak geçmesidir.³⁴⁵

Yahudi efsaneleri ve kutsal kitap kayıtlarında Musa aynı şekilde anlatılır. Firavun'un kendi devletini yıkacak bir çocuk geleceğini öğrenmesi üzerine yaşanan macerada İmran'ın oğlu Musa sarayda büyümüştür. Diğer çocuklar gibi öldürüleceği korkusuyla Bebek Musa annesi tarafından bir sandık veya sepet içinde Nil nehrine bırakılmıştır. Rivayetlerde Musa'yı Firavun'un karısı veya kızı Asiye sarayın önünde bulur ve onu evlat edinir. Bebek Musa sütannelerin sütünü emmemiş, ancak sütanne adayı olarak saraya getirilen annesini emmiştir. Musa kırk yaşında aslını öğrenmiş, sarayı terk edip ailesinin yanına dönmüştür.³⁴⁶

Mısır'dan kaçan Musa, Şuayb Peygamber'in yanında on sene koyun güttükten sonra, ailesini ve iki çocuğunu alarak tekrar Mısır'a dönmek üzere yola çıktı. Tûr-ı Sîna'ya yaklaştığı zaman şiddetli bir rüzgâr ve yağmurla karşılaştı. Yolunu şaşırıp ateş yakmak istese de çakmağı ateş almadı. O sırada uzakta bir ateş gözüne ilişti. Ateşe yaklaşınca, ateşin bir ağaç tepesinde olduğunu gördü. O zaman ağaçtan “Ya Musa ben âlemlerin Rab’bi olan Allah’ım” diye bir nida işitti.³⁴⁷

“Rabbi O’na kelâmıyla iltifatta bulununca: ‘Ey Rabbim, göster bana kendini, Sana bakayım’ dedi. O da buyurdu ki: ‘Beni katiyyen göremezsin, ancak dağa bak, eğer yerinde durursa demek beni göreceksin!’” Derken Rabbi tecelli buyurunca onu

³⁴⁴ Ömer Faruk Harman. “Mûsâ” *DİA*.

³⁴⁵ Şenödeyici vd., age, s. 528.

³⁴⁶ Akkuş, age, 2000, s.131.

³⁴⁷ Levend, age, s. 118.

un ufra (toz duman) ediverdi. Mûsâ da baygın düştü.” (A’raf 7/143) ³⁴⁸ Musa, Tur dağında Cenâb-ı Hak’la konuştuğu için *Kelîm* (konuşan) lakabıyla da anılmıştır. ³⁴⁹

Mısır’a varınca Firavun’u hak dine davet etti. Firavun’un davete icabet etmemesi üzerine bir zaman tayin ederek bütün İsrailoğulları ile haberleşti ve geceleyin onları Mısır’dan çıkardı, Süveyş denizi kenarına götürdü. Firavun bunu duyunca askerleriyle peşine düştü. Mûsâ asasıyla denize vurdu ve deniz yarıldı, on iki yol açıldı. On iki kabilenin her biri bir yoldan gitti. Firavun da askerleriyle onları izledi. İsrailoğulları geçip kurtulduktan sonra deniz tekrar kapandı ve Firavun ile askerleri boğuldu.

Suları kan şeklinde akıtmak, kurbağa yağdırmak, büyük sinek ve çekirgeler sürüsü ortaya çıkarmak, öküz vebası, insanlar vücudunda yara ve ur çıkarmak gibi mucizeleri vardır. Edebiyatta Allah ile konuşması, ejdarha olabilen asası, Yed-i Beyzâ’sı Firavun’u suda boğması vs. yönlerden ele alınır. ³⁵⁰

a) Hz. Mûsâ’nın asasının mucizesine ve Tûr-ı Sîna’da Allah ile konuşmasına telmih:

Hem Kelîm-âsâ varub Tûr-i tecelliden yana

Dest-i bî-envârımız nşr eyledik nûrânedden (D/G 57/19)

b) Firavun ile Mûsâ Peygamber arasında yaşanan olaylara telmih:

Hem Mûsa-i pür-dâd anda

Nûr-i tecelli-dâr kamu (D/Ds 1/XV)

(Firavun, Mümin, Şeddad)

³⁴⁸ Kuran İkerim

³⁴⁹ Şenödeyici vd., age, s. 528.

³⁵⁰ Pala, age, s. 335.

1.4.21. Mustafa (Bkz. Muhammed)

1.4.22. Mücteba (Bkz. Muhammed)

1.4.23. Mükerrerem (Bkz. Muhammed)

1.4.24. Nuh

Hz. İdris göğe çekildikten sonra insanların doğru yoldan ayrıлып putlara tapmaya başlaması üzerine Allâh tarafından onlara Hak yolu göstermek için gönderildi. Hz. Nûh uzun yıllar kavmini îmâna davet etti. Yalnız oğulları Sâm, Hâm, Yafes ile hanımları ve diğer kimseler îmân edip başkası kulak asmadı. Nuh, sonunda ümitsizliğe düştü ve onlara beddua etti. Duası kabul oldu ve Allâh'tan kendisine “Gemi yap!” buyruğu geldi.³⁵¹

Geminin inşâsı bitti, Tufân alametleri görüldü. Hz. Nûh mü'minler ile gemiye bindi ve her çeşit hayvandan birer çift aldı. Tufân her yeri kapladı. Yeryüzündeki insanlar ve hayvanlar tamamen yok oldu.³⁵² O sırada Nûh'un gemisi dağlar gibi büyük dalgalar arasında yüzüyordu. Gemi bir rivayete göre Cûdi dağının üzerine oturdu ve gemidekiler kurtuldu. Ondandır insanlar Hz. Nûh'un üç oğlundan türedi. Onun için Hz. Nûh'a “İkinci Adem” denildi. Nûh Peygamber 1000 veya 950 yıl yaşadı. Bu nedenle Nûh ömrü deyimi halk arasında yaygınlaşmıştır.³⁵³

Nuh edebiyatımızda gemi, tufan ve kurtuluş terimleriyle birlikte, insanlığın ikinci atası ve canlıların devamını sağlayıcısı olarak anılmıştır. Uzun ömrün, ebedi hayatın sembolüdür. Şiirde *Nuh Nebi* (Nuhunnebi) şeklinde kullanılır. Askeri terimlerin tenasübüyle, erenlerin dalga dalga savaş alanına yayılması ve düşmanın başına tufan kopması ilgisizlikle Nuh tufanı terkibiyle kullanılır.³⁵⁴

Âdem-i safî Şît u Nûh cümlesi sensin

Ma'nen yine senden görünür Âdem ü Havvâ (D/K-Nt 1/4)

³⁵¹ Zavotçu, age, s. 569.

³⁵² Pala, age, s. 361.

³⁵³ Zavotçu, age, s.570.

³⁵⁴ Akkuş, age, 2000, s.131.

*Cenâb-i Hazrete makbul iden şân-i 'azîmindir
Husûsâ oldı tahlis Nûh senin şânın ile deryâ (Dç/G 1/5)*

a.) Ömrünün uzunluğu ile anıldığı beyt:

*Zât-i pâkin mürşid-i 'alemdir ey şeyhu 'ş-şüyûh
Sadr-i pür-nûrunda 'ömrün ola tâ mânend-i Nûh (D/Np 1/13)*

b.) Tufan hadisesi ile anıldığı beyt:

*Nûh olup keştî-i tûfânı saldı hayrete
Çây akdı arayub bulduk demi tûfânedden (D/G 57/13)*

(Adem, Havva, Şit)

1.4.25. Resul-Resuli Kibriya (Bkz. Muhammed)

1.4.26. Resulullah (Bkz. Muhammed)

1.4.27. Süleyman

Dîvân şiirinde Süleymân kelimesi güce, eşsiz bir saltanat ve hükümdarlığa sahip olma; insanlara, hayvanlara, cinlere ve devlere hükmetme, rüzgâra emir verip onu istediği şekilde kullanma, kuşların dilini bilme özellik ve mucizelerini çağrıştırmanın yanında, ona atfedilen kimi efsânevî yönleri ifade eder. Süleymân (a.s.)'ın olağanüstü özellikleri ve onun hakkında pek çok efsanenin uydurulmasına da sebep olur. Çoğunlukla Tevrat veya İsrailiyyattan kaynaklanan bu efsâne içerikli bilgiler dîvân şiirinde telmih sanatına ve mazmunlara kaynaklık eder.

Edebiyatta, özelde de dîvân şiirinde Hz. Süleymân'ın tahtından çokça söz edilir. Onun tahtı varlık ve zenginlik simgesidir. Bazı kaynaklara göre Süleymân Peygamberin tahtı kızıl altından, bazı kaynaklara göre göre de çeşitli mücevherlerden yapılmış, dört köşeli süslü ve görkemli bir tahttı.

Dîvân şiiirinde hâtem (mühür) olarak anılan Süleymân'ın yüzüğü hakkında kaynaklarda farklı söylentiler vardır. Bu söylentilere göre Hz. Süleymân'ın gücü ve saltanatı bu yüzükte gizliydi. Allâh (c.c) o yüzükte hikmeti icrâ etmeyi murat buyurdu. Yüzüğü diğer taşlardan ayırarak kendisine bir üstünlük verdi, bu yüzük söylentiye göre cennetten bir taş idi. Yüzüğü parmağına taktığı anda, insanlar, hayvanlar, cinler ve diğer yaratıklar hemen ona itaat ederdi.³⁵⁵

Didi Fisâgürse Süleymân nebî

'Aşk ne dir kim yandırır cân u teni (M/164)

(Fisagur, Nebi)

1.4.28. Şit

Şit (Şis), Kuran'da adı bulunmayan kişiliklerdendir. Şit hadisler, tarih ve tefsir kayıtlarıyla bilinir. Süryanice'de Uriya (muallim), İbranice'de Or (ışık, nazariye) Şit demektir.³⁵⁶ Hz. Âdem'in oğludur. Elli sahifelik bir kitap ile Allah'ın emirlerini tebliğ ediyordu. Hz. Âdem'in yaratılışından 120 sene sonra doğmuş ve 912 sene yaşamıştır. Ebu Kubays dağında babasının yanında medfundur.³⁵⁷

Hz. Âdem'in ölümünden sonra Şit yeryüzünde halîfe oldu. Rivâyet ederler ki Âdem vefât ettiği zaman oğul ve torunlarının sayısı 40.000'e ulaşmıştı. Şit hepsine padişah oldu. Mekke' de oturup ömrünü orada geçirdi.³⁵⁸

Kâbe'yi ilk defa taştan bina eden odur. Kılıcı bulan ve kâfirlere karşı kılıçla ilk defa savaşıyan da odur. Adı Kur'ân-ı Kerîm'de hiç zikredilmemiş olup hâdis-i şerifler ile bilinir. Hud peygamber onun neslindedir.³⁵⁹

³⁵⁵ Zavotçu, age, s, 679.

³⁵⁶ Akkuş, age, 2000, s. 165.

³⁵⁷ Pala, age, s, 433.

³⁵⁸ Zavotçu, age, s, 722.

³⁵⁹ Pala, age, s.433.

Âdem-i saft Şît u Nûh cümlesi sensin

Ma'nen yine senden görünür Âdem ü Havvâ (D/K-Nt 1/4)

Şît olupen halkı da'vet itdik âdem hükmüne

Ehl-i şirkin küfr ü şirkin pâke her bir câneden (D/G 57/12)

(Adem, Ehli Şirk, Havva, Nuh)

1.4.29. Ulema (Bkz. Muhammed)

1.4.30. Yakup

İbrahîm Peygamberin torunu ve İshâk peygamberin oğludur. Dayısının iki kızıyla evlenmiş ve bunlardan on iki oğlu dünyaya gelmiştir. Oğulları içinde Yûsuf ve Bünyamîn aynı anneden doğmuşlardır.

Kardeşlerinin Yûsuf'u kuyuya atmalarından sonra onun hasretiyle Beytü'l-ahzen (hüzünler evi) denilen kulübesinde yıllarca ağlamış ve ağlamaktan gözleri kör olmuştur. Yıllar sonra oğlu Yûsuf, Bünyamîn ile ona gömleğini göndermiş ve gözleri açılmıştır. Ömrünün sonunda Yûsuf'un yanında rahat bir hayat sürmüştür.

Yâkup peygamberin lâkabı “İsrâîl'dir.” Onun soyundan gelenler “Benî İsrâîl (İsrailoğulları) diye anılmıştır. Yakûp ile Peygamberimiz arasında gelen bütün peygamberler onun zürriyetindedir. Kur'ân-ı Kerimde onunla ilgili on beş kadar âyet-i kerîme vardır. Hz. İbrahim'in yanına gömülüdür.

Edebiyatta daima Yusûf ile ilgili olarak anılır. Gözlerinin görmez oluşu, yıllarca ağlaması, külbe-i ahzân'ı, gözlerinin açılışı vs. telmih konuları ile ele alınır. Âşık bu çileleri yüzünden kendini veya gönlünü Hz. Yakûb'a benzetir.³⁶⁰

³⁶⁰ Pala, age, s. 478.

Hız. Yakûp Müslüman milletlerin kültür ve edebiyatında, halk inanışlarında adı çokça geçen ve hayatına dair bilgi verilen peygamberlerden biridir. Kaynaklarda duasının bereketiyle bir koyunun tek batında dört kuzu doğurması, sesinin üç konak mesafeden duyulacak kadar gür olması, attığı okun çok uzaklara gitmesi, duasıyla dağları yerinden oynatması, oğlu Yûsuf hakkında kurtlarla konuşması, çok uzak mesafeden Yûsuf'un kokusunu alması gibi mûcizeleri nakledilir.

Edebiyatta daha çok etkili duasıyla anılan Hız. Yakûp'la ilgili bilgiler Kur'an'da Yûsuf sûresinde yer alır. Kısas-ı enbiyâ kitaplarında, Yûsuf u Züleyhâ mesnevilerinde, hilyelerde, siyer ve mevlitlerle, mirâciyyelerde, Envârü'l-âşikin ve Ma'rifetnâme gibi eserlerde Yâkup daha çok Yûsuf'la birlikte zikredilir. Tasavvuf edebiyatında Yâkup'la ilgili konular çeşitli yönlerden ele alınmış ve bu alanda zengin bir birikim oluşmuştur. Yûsuf u Züleyhâ mesnevilerinde Hız. Yâkup'un babasından dua alması, peygamber olması, evlenmesi ve on iki oğlu anlatılır. Bu eserlerde genellikle Yûsuf tanıtıldıktan sonra Yâkup'dan söz edilir.³⁶¹

a) Hız. Yâkup'un hüznü ve Hız. Yusuf ile anıldığı beyt:

Hüzn-i Ya'kûba giriftâr olalı hâsılı dil

'Aşkımı Mısr-i dile Yûsuf-i Ken'ân itdim (D/G 52/6)

(Yusufikenan)

1.4.31. Yunus

Yûnus, Tanrı tarafından peygamber olarak Ninova (Ninevâ) halkına, kötü yoldan dönmedikleri takdirde kırk gün sonra helâk edileceklerini bildirmek üzere gönderilmiş, fakat Yûnus, İsrâilliler'in düşmanı olan Ninova halkını uyarmak istememiş, böylece ilâhî emre uymayıp Tarşış'e gitmek amacıyla Yafa'dan bir gemiye binmiştir. Denizde büyük bir fırtına çıkınca gemideki ağırlıklar denize atılmış, bu felâketin kimin yüzünden başlarına geldiğini anlamak için gemi yolcuları arasında kura çekilmiş ve kura Yûnus'a isabet etmiş, Yûnus, İbrânî olduğunu bildirerek gerçeği anlatmış ve denize atılmasını istemiştir.

³⁶¹ Mustafa Uzun. "Yakub", *DİA*.

Yûnus denize atılınca fırtına dinmiş, Rabb'in emriyle onu büyük bir balık yutmuş, Yûnus üç gün üç gece balığın karnında kalmıştır. Balığın karnında iken Allah'a niyazda bulunmuş, Allah duasını kabul etmiş ve balık onu karaya kusmuştur. Tekrar Ninova'ya gönderilen Yûnus halka yakında kendilerine ilâhî azabın geleceğini bildirmiş, azap günü gelince olabilecekleri görmek için şehrin dışına çıkmış ve bir çardak yaparak orada oturmuştur. Fakat bu sırada Ninova halkı Tanrı'ya iman etmiş, kötülüklerden vazgeçmiş, oruç tutup affedilmeleri için dua etmiş, Tanrı da onları affetmiştir.³⁶²

Yüziide keştî-i tufan güzer olmadı müsta grak

Ya Yûnus batn-i mâhîde olup olmadı nâ-bîna (Dç/G 1/6)

1.4.32. Yusuf (Yusufikenan)

İsrailoğullarının büyük peygamberlerindedir. Yusuf, Yakup ve Rahil'in oğlu, İbrahim ve İshak'ın torunudur. İslami kaynaklarda MÖ.1740'ta Harran'da doğmuş, babasıyla Kenan'a geçmiştir, lakabı *Sinan*'dir. Kur'an'da bazı sûrelerde adıyla anılır. Günümüzde Yusuf hakkında oluşan hikâyenin temeli, ahsenül-kasas olarak bilinen Kuran kıssalarından biridir. Kıssa kendi adıyla anılan Yusuf sûresinde kayıtlıdır. Yusûf suresi, kuyuya atılma olayı ile başlar, Mısır'da mali işlerden sorumlu bir göreve getirilmesi ile biter.³⁶³

Yusuf, Divan şiirinde adı en çok zikredilen peygamberlerdendir. Eşsiz güzelliğinden dolayı sevgili Yusuf'a benzetilir. Hatta sevgili *Yusuf-ı Sâni*'dir (İkinci Yusuf). Kur'an'da Yusuf kıssasıyla ilgili temel motifler şairlerin de en çok kullandığı temsil ve mazmunlardandır. Yusuf'un güzelliği, kardeşlerinin onu kıskanması, kuyuya atılması, yok pahasına satılması, daha sonra Mısır'da ağırlığınca altın değerinde alıcı bulması, Zeliha'yla olan ilişkileri, zindana atılması ve orada yıllarca kalması, rüya tabirini bilmesi, bir köle ve mahpusken bilâhare Mısır'a sultan olması

³⁶² Ömer Faruk Harman. "Yunus", *DİA*.

³⁶³ Akkuş, age, 2000, s.173.

vesileleriyle birçok beytin mazmununu oluşturur. Adı bazen *Mâh-ı Kenân* olarak zikredilir.³⁶⁴

Yusuf'la ilgili tamlamalar: *Çâh-ı Yûsuf*: Yûsuf'un kuyusu; *gurg-i Yûsuf*: Yûsuf'un kurdu; *pîrâhen-i Yûsuf*: Yûsuf'un gömleği; *delv-i Yûsuf*: Yûsuf'un kovası; *hüsn-i Yûsuf*: Yûsuf'un güzelliği; *hâb-ı Yûsuf*: Yûsuf'un rüyası; *Yûsuf-ı cân*: evlat; *Yûsuf-ı hüsn*: güzel; *Yûsuf-ı dilhâ*: sevgili, güzel; *Yûsuf ruh*: sevgili; *Yûsuf ruh-i meşrikî*: güneş; *Yûsuf rûz*: güneş; *Yûsuf-ı zamâne*: zamanın güzeli; *Yûsufistân*: güzeller yurdu; *Yûsuf-ı semavî*: güzel; *Yûsuf sıfat*: güzel, dilber, *Yûsuf suret*: güzel yüzlü; *Yûsuf ızâr*: güzel yüzlüdür.³⁶⁵

Böyle sayyâd-ı cihân ol nâzenin
*Sayd olup **Yûsuf** dahi dir âferin (M/681)*

a) Hz. Yusuf'un güzelliğine yapılan telmih:

Şöyle ra'nâdır ol nâzik teni
***Yûsuf-ı sâni** yaratmışdır ganî (M/839)*

b) Mısır'a sultan olmasına yapılan telmih:

*Bî-hamdan taht-gâh-i **Yûsufi** rabt itdi nusretle*
Süyûf u tob u tîrîn ede Hak a'dâ kâmet-i dâli (Dç/K 6/7)

Cân u dilden bende-i sultân idi
*Mısır içinde **Yûsuf-i Ken'ân** itdi (M/470)*

*Îl-i Mısırın **Yûsufi Ken'ânıdır***
Milket-i 'aklın yüce sultanıdır (M/607)

³⁶⁴ Tökel, age, s.312.

³⁶⁵ Nimet Yıldırım, Fars Mitolojisi Sözlüğü, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2008, s.731.

c) Zindan'a atılmasına yapılan telmih:

Derd ile dil Yûsufun nâlân iden
Öz vücudun dâr-i der-zindân iden (M/192)

d) Yusuf'un Züleyha ile birlikte anılması:

Kanı Yûsuf u Züleyhâ-yi cihân
Kanı yâ bunca güzellerden nişân (M/251)

Yûsufiyim ol Züleyhâdur bana
Arada yok kimse ancak ol ola (M/261)

Kanı Yûsuf u Züleyhâ âşkâr
N'oldı anlar neyledi gör rüzgâr (M/714)

(Nalan, Sultan, Züleyha)

1.4.33. Yusufikenan (Bkz. Yusuf)

2. DİĞER DİNİ KİŞİLİKLER

2.1. Fatıma (Zehra)

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in küçük kızı. Asıl adı *Ümmü'l-Haseneyn Fâtıma bint Muhammed ez-Zehrâ* olup Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilişinden yaklaşık bir yıl önce Mekke'de doğdu. *Zehrâ* (parlak ve aydınlık yüzlü kadın) ve *Betül* (iffetli ve nâmûslu kadın) lakaplarıyla da anılan Fâtıma, M. 624 yılında Hz. Alî ile evlendi ve bu evlilikten doğan çocuklarıyla Hz. Muhammed'in soyunu devam ettirdi.

Dîvân edebiyatında Ehl-i Beyt'i işleyen manzum ve mensur metinlerde Fâtîma'nın da adı anılır. Bu metinlerde İslam peygamberi Hz. Muhammed, Halîfe Hz. Alî, çocukları İmâm Hasan ve Hüseyin'e yakınlığı ve özellikleri ile söz konusu edilir.³⁶⁶ İslâm peygamberinin Fatîma'ya, eşi Ali'ye ve torunlarına karşı beslediği şefkat ve sevgisinin sonucu onları abasının altına alışı nedeniyle ehl-i beyt, al-i aba terimleri ile birlikte anılmıştır. Kuran'da geçen Ehl-i beyt ifadesinin İslam peygamberinin ailesini karşıladığı düşüncesinden hareketle Fatîma, Şîî kültüründe rivayetlere konu olan şahsiyetlerdendir.³⁶⁷

Cezbî, *bint- Resûlu'l-lâh, zübde-i evlâd, ahhûb-i ehad* tamlamalarıyla Hz. Fatma'yı ifade eder.

*Hazret-i hayrî 'l-beşer dür-dânesi zehrâ-i dîn
Ya 'nî kim ol **Fâtîme** engüşter-i rûy-i zemn (D/Mh 16/I)*

*Çünkü ol dürrine sen bir kânsın yâ **Fâtîme**
Sûre-i ser-nüşa-i Furkânsın yâ **Fâtîme** (D/Mh 17/V)*

*Çün odur gevher-i pâkîze-i esrâr-i Resûl
Sırr-i Hak zübde-i evlâd-i 'Alî vü **Zehrâ** (D/K 1/3)*

*Nakd-i pâk-i Mustafâ **Zehrâ**dır ol sultân-i dîn
'Âleme rahmetdir anın için Hasan bin Murtazâ (D/5 K/2)*

*Bilünür kadr-i âl-i Murtazâ vü hazret-i **Zehrâ**
Anların münkirine nâ-sezâdır Hakkın ihsânı (D/K 15/20)*

*Fatih-i kal'a-i Hayber ser-i meydân-i hüner
Yâ 'nî damad-i Resûl şüher-i **Zehrâ** Haydar (D/K 7/18)*

³⁶⁶ Zavotçu, age, s. 233.

³⁶⁷ Akkuş, age, 2000, s.53.

Yâdgâr-i hazret-i Zehrâdır

Şeb-çerağ-i dünyeye vü 'ukbâdır (M/80)

'İnd-i Hakda dahi mergûb u mahbûbdur o şâh

Çünkü damad-i Resûl şevher-i Zehrâdır 'Alî (D/K 22/6)

(Ali, Hasan bin Murtaza, Haydar, Mahbub, Mustafa, Münkir, Peygamber, Resul, Sultan, Zehra)

2.2. Havva

İlk yaratılan kadın. Hz. Âdem'in zevcesi ve insan neslinin annesi. İbrânîce Tevrat'ta adı Havvâh'tır. Tevrat'a göre insan neslinin annesine Havvâ adı bütün yaşayanların annesi olduğu için canlı, yaşayan anlamında Hz. Adem tarafından verildi. Tevrat tefsirlerine göre Havvâ, Âdem'in sol böğründeki on üçüncü kaburga kemiğinden yaratıldı.³⁶⁸

Ümmü'l-beşer (insanlığın annesi) lâkabıyla anılır. Kız ve erkek, çifter çifter kırk sekiz çocuğu olmuştur. Âdem'den bir yıl sonra vefât etmiştir. Kadınlarla iyi geçinmek ve onların hatrını hoş tutmak hususunda hadîslerde eğri bir kemiğe benzetilen kadının üzerine fazla gitmemek gerektiği ve çabucak kırılıvereceği anlatılmıştır.³⁶⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de Havvâ'nın yaratılışından bahsedilmemekte, kocası Âdem ile birlikte cennete yerleştirilmeleri ve sonra oradan çıkarılışları anlatılmaktadır.³⁷⁰ Osmanlı şiirinde Âdem-Havva hep birlikte anılmıştır. İnsan soyunun başlangıcı, erkek ve kadın soyu; cennetten kovulma, çıplaklık, yeryüzünde yerleşme temel motiflerdendir.³⁷¹

³⁶⁸ Zavotçu, age, s. 335.

³⁶⁹ Pala, age, s.199.

³⁷⁰ Ömer Faruk Harman. "Havvâ", *DİA*.

³⁷¹ Akkuş, age, 2000, s. 70.

Âdem-i safî Şît u Nûh cümlesi sensin

*Ma'nen yine senden görünür Âdem ü **Havvâ** (D/K-Nt 1/4)*

Müzeyyen eyledi dünyâyı teşrif-i şerifinle

*Kudûmun kıldı Hak zînet-fezâ hem Âdem ü **Havvâ** (Dç/G 1/3)*

*Cemî'-i halk olan 'âlem dahi **Havvâ** ile Âdem*

Senin zâtındurur akdem şehâ Cezbî kulun emraz (Dç/G 26/4)

(Adem, Kul, Nuh, Şit)

2.3. Meryem

Hz. İsbâ'nın annesinin adıdır. Süryânice'de hâdim (hizmetçi) anlamına gelir. İslâm'da üstün nitelikleriyle övülen, iffet ve itaat simgesi bir şahsiyet olarak gösterilen Meryem, Hristiyanlıkta tanrı doğuran olarak nitelenip Hristiyanların ibâdetlerinde önem atfedilen bir insandır.³⁷²

Davûd Peygamber'in soyundan İmran adlı bir zatın kızıdır. Anne-babasından çocuğu olmamış. Onlar da çocukları olursa mabede bağışlamayı adanmışlar. Meryem doğunca oranın imamı Zekeriyya peygamberi teslim etmişler. 15 yaşındayken, adı Kur'ân'da geçen Yusuf Neccâr'a nişanlanmış ise de ona varmadan Cebraîl vasıtasıyla üflenip gebe kalmıştır. Yahudiler ona çok eziyetler etmişlerdir. Nişanlısı onu alıp Nâsıra'ya götürmüştür. Filistin kralı Herod, doğacak çocuğun öldürülmesini emredince de Mısır'a veya Anadolu'ya gitmişlerdir. Hz. İsbâ'nın hayatı boyunca annesi Meryem de hayatta imiş. Hz. İsbâ'nın göge çekilmesinden bir süre sonra vefat etmiştir.

³⁷² Zavotçu, age, s. 486.

Divan şiirinde Hz. İsa'yı doğurması, Cebraîl tarafından üfürme yoluyla gebe bırakılması gibi hususiyetleriyle ele alınır.³⁷³

Halk arasında, Meryem'in kullandığı iki kat olmadan görünmeyen ince iplik ve Meryamana adlı bitkinin (Meryem ana eli, Buhuru Meryem), Meryem'in doğum sırasında acıyla kıvrılırken tutunduğu çiçek olduğuna dair rivayetler vardır. Meryem doğum sırasında bu çiçeğe tutunduğu için şeklinin beş parmağa benzediğine inanılır. Güzel kokulu yaprakları olan bu bitki büyüde tütsü olarak kullanılır. Kuran'da bu bitki bir hurma ağacıdır. Bereket sembolü olarak kullanılır. Nahle-i Meryem adıyla edebiyata geçmiştir.³⁷⁴

*Lât u 'Uzzât gönül **Meryem**'inin talibiyim*

İnse dir yine Mesîh hak ide mercân serim (Dç/Mr 2/V)

(Mesih)

2.4. Veysel Karenî

Tâbiîn'in büyüklerindedir. Peygamberimizin zamanında bulunduysa da O'nu göremedi. Yemen'in Karen köyündendir. Peygamberimizi görmeden Müslüman olmuştur. Annesinin sözüne o denli bağlı idi ki Medîne'ye Peygamberimizin kapısına kadar geldiği halde annesinin "O'nu bulamazsan geri dön." sözüne uymak için Peygamberimizin hâne-i saadetine dönmesine beklemeden Karen'e doğru yola çıkmıştır. Peygamberimiz eve dönünce onun kokusunu duymuş ve hırkasının ona verilmesini vasiyet etmiştir. Hakkında birçok menkıbeler vardır.

Hz. Ömer zamanında Medîne'ye gelmiş ve çok hürmet görmüştür. Hz. Ömer kendi elleriyle Hırka-i saâdet-i ona vermiş ve Peygamberimizin vasiyetini yerine getirerek onun duâsını istemiştir. Hz. Ali'nin askeri arasındayken hicretin 37. Yılında şehîd oldu.³⁷⁵

³⁷³ Pala, age, s. 308.

³⁷⁴ Akkuş, age, 2000, s. 119.

³⁷⁵ Pala, age, s. 474.

Veysel'in Yemen'de iken nasıl Müslüman olduğu, Kûfe'deki hayatı, vefatı ve şahsiyetine dair hadis kitaplarında ve erken dönem kaynaklarında yeterli bilgi yoktur. Rivayetlere göre Veysel Karanî Yemen'de deve çobanlığı yaparak, hurma çekirdekleri toplayıp satarak geçimini sağlayan bir zâhitti. Muhtemelen İslâm'ı anlatmak üzere Yemen'e giden Müslümanlar vasıtasıyla İslâmiyet'i kabul etmiştir.³⁷⁶

a) Veysel Kareni Divan şiirinde Peygamberimizin hırkasının kendisine hediye edilmesiyle anılır.

Veys-i vaktiz hırka-i sad-pâre'i kıldık libâs

Hîce virdik hırka-i semmûre-i vîrânedan (D/G 57/23)

2.5. Zehra (Bkz. Fatıma)

2.6. Zeliha (Bkz. Züleyha)

2.7. Zülayha (Zeliha)

Yûsuf peygamber ile aralarında çeşitli olaylar geçen ve sonunda onun eşi olan kadın.³⁷⁷ Mağrip sultanının kızı olan Züleyha, rüyasında Yûsuf'u görerek âşık oldu. Çok güzel olan Züleyhâ'ya bütün hükümdarlar talip olmuşlardı. Fakat Züleyha evlenmek istemedi. Babası Züleyha'yı Aziz Mısır'a verdi, Züleyha da Mısır'a geldi. Bu sırada Yusuf satılmak için mezada çıkarılmıştı. Züleyha'nın ısrarı üzerine, Aziz Mısır Yusuf'u satın aldı. Züleyha Yusuf'a meftun oldu. Onu kendine cezbetmek için birçok ısrarda bulduysa da Yusuf razı olmadı.³⁷⁸

Züleyhâ, bu kıssa sebebi ile eski edebiyatımızda sıkça anılır. Genellikle güzelliğine hayran olunan kişiyi ve âşığın durumunu anlatmak için örnek oluşturur. Güzeli yüz Yûsuf'a, ona âşık olan da Züleyhâ'ya benzetilir.³⁷⁹

³⁷⁶ Necdet Tosun. "Veysel Karanî", *DİA*.

³⁷⁷ Pala, age, s. 490.

³⁷⁸ Levend, age, s. 115.

³⁷⁹ Zavotçu, age, s. 817.

Divan edebiyatında mesneviler dışında gazellerde de Züleyha kıssası mazmun olarak yer almış, teşbih ve telmihlerle ondan bahsedilmiştir. Züleyha'nın aşkı, rüyaları, güzelliği, hilekârlığı, Yûsuf'u zindana attırması, Yûsuf'un eteğinin yırtılması gibi olaylar birer mazmun halinde çeşitli bağlantılarla şiirlere girmiştir.³⁸⁰

*Kanı Yûsuf u Züleyhâ-yi cihân
Kani yâ bunca güzellerden nişân (M/251)*

*Yûsufiyım ol Züleyhâdur bana
Arada yok kimse ancak ol ola (M/261)*

*Neyledigin 'aşkın Zelfihâdan gözet
Kıl nazar Mecnûn u Leylâdan gözet (M/193)*

*San Züleyhâ-yi zemândır bî-şek ol
Çeşm-i âhûsı ider 'uşşâkı kul (M/676)*

(Kul, Leyla, Mecnun, Uşşak, Yusuf)

3. TARİHİ-EFSANEVİ KİŞİLİKLER

3.1. Dara

İran'ın Keyaniyan sülâlesinin dokuzuncu ve sonuncu hükümdarıdır. Mecazen büyük hükümdarlara da Dârâ denir. İskender'le yaptığı büyük muharebede mağlûp olmuş ve kaçarken ölmüştür. Keyaniyan sülâlesi bu suretle sona ermiştir.³⁸¹

Dârâ, Divan şiirinde adı en çok geçen Acem hükümdârlarından birisidir. Büyük bir saltanat ve şa'aaya malik olması, İskender'le olan Efsânevî savaşları, tac ve tahtıyla dillere destan olmuş bir hükümdâr olması, hem Acem hem de Türk şiirinde adından çokça bahsedilmesine sebep olmuştur. Dârâ, Divan şiirinde, bir

³⁸⁰ Zehra Öztürk. "Züleyha", *DİA*.

³⁸¹ Levend, age, s.161.

ululuk, azâmet ve şa'şaa sembolüdür. Genellikle memdûh övülürken onun üstünlüğünü ifade için kullanılmışsa da, bazen de dünya hayatının geçiciliğini ve şâirlerin istiğnâ hallerini ifadede zikredildiği olmuştur.³⁸²

Şehnâme'nin başlıca kahramanlarından biri olarak karşımıza çıkan Dârâ, birçok beyitlere konu olmuştur. “Dâver-i dâverân-ı Dârâ derban (Dârâ'nın kapıcı olduğu sultanlar sultanı)” deyimini padişahların övgüsü için kalıplaşmış bir sözdür. Bunun için “derbân (kapıcı)” kelimesiyle de birlikte kullanılır.³⁸³

Nice 'ifriteleri itmiş idi ol şîr zebun

*Nice **Dârâ** vü Sikenderler ana oldu gedâ (D/K 2/8)*

(Geda, İfrit, Sikender)

3.2. Feridun

İran'ın destanî hükümdarlarından Cemşîd'in soyundan gelen Atbîn'in (Abtîn) oğludur. Efsaneye göre annesi Ferânek Ferîdun'u doğurduğu sırada permâye adlı inek de doğum yapar. Zulmü ile tanınan hükümdar Dahhâk saltanatı için tehlikeli gördüğü Ferîdun'u öldürmeye karar verir. Önce babası Atbîn'i öldürtür, beynini de omuzlarında yaşayan yılanlara yedirir. Durumu öğrenen Ferîdun'un annesi ineğin bakıcısına giderek Ferîdun'u ineğin sütüyle beslemesi için onun yanına bırakır. Üç yıl sonra Dahhâk bunu haber alınca da annesi çocuğunu geri alır ve Elburz dağına götürür, orada dindar bir kişiye teslim eder.

Ferîdun on altı yaşına girince annesinden Dahhâk'ın babasını öldürdüğünü öğrenir ve intikam için kendini hazırlamaya başlar. Bu sırada Kâve, Dahhâk'e karşı ayaklanır ve Ferîdun'un yanına gelip onu padişah olarak ilân eder. Kâve ile birlikte Dahhâk'in üzerine yürüyen Ferîdun askerini Dicle nehrinden gemilerle geçirmek ister, ancak kendisine gemi verilmez. O da atını suya sürer, askerler de kendisini takip eder. Sonunda Dahhâk'in yaşadığı Gengdej Buht Kalesi'ne gelen Ferîdun onun

³⁸² Tökel, age, s. 155.

³⁸³ Pala, age, s. 106.

köşküne girer ve Cemşîd'in kız kardeşleri olan Şehnaz ve Ernevaz adlı hanımlarını kurtararak onlarla evlenir. Bu sırada Hindistan'da bulunan Dahhâk durumu öğrenince gelip gizlice kaledeki köşküne girer ve Ferîdun'u Şehnaz'la birlikte öldürmek ister. Ancak Ferîdun kafasına vurarak onu yere yıkar ve Demâvend dağında bir mağarada zincire vurur.

500 yıl yaşadığı rivayet edilen Ferîdun Selm, Tûr ve Îrec adlı üç oğlunu Yemen şahının kızları ile evlendirir ve ülkesini bu üç oğlu arasında bölüştürür. İran'ı Îrec'e, Turan'ı Tûr'a ve Rûm'u da Selm'e verir. Tûr ve Selm kıskançlıklarından Îrec'i öldürürler. Ferîdun Îrec'in intikamını almayı torunu Minûçîhr'e bırakır. Minûçîhr amcalarını öldürür ve İran padişahı olur.

Ferîdun efsanesine başta Firdevsî'nin Şâhnâme'si olmak üzere birçok eserde geniş yer verilmiştir. İran'da Ferîdun'un Dahhâk'i yendiği gün olarak kabul edilen Mihricân (Arapça şekliyle Mihricân) bayramı Nevruz gibi kabul edilir.³⁸⁴

*Ferîdûn u Sikender tarz-i seyfin cümle a'dâya
Muserrih ile tola bâb-i fethi tuta akvâli (Dç/K 6/5)*

(Ada, Sikender)

3.3. Firavun

Azamet ve ceberut sahibi olmak anlamına geliyorsa da eski Mısır kavimlerinden Amalika hükümdarlarına lâkap olarak verilmiştir. Birçok Firavunlar olmasına rağmen içlerinden en meşhuru Hz. Musâ zamanında yaşamış olanıdır. Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Musâ ve kavmine zulmeden bu Mısır kralının hikâyesi, Yusuf Sûresinde anlatılır. Buna göre Hz. Musâ'nın îmana davetini reddeden Firavn, tanrılık iddiasında bulunur ve kavmini de buna inandırır. Hz. Musâ'nın gösterdiği mucizelere

³⁸⁴ Tahsin Yazıcı. "Ferîdun". DİA.

de inanmaz. Kendisine inananları onun zulmünden kurtarmak için Mısır'dan ayrılan Musâ'yı takip ederken Kızıldeniz'de boğularak ölür.³⁸⁵

Arap, Fars ve Türk klasik edebiyatlarında zalim, inatçı, kibirli ve gururlu gibi menfi vasıflarla ön plana çıkan Firavun genellikle Hz. Mûsâ ile birlikte anılır. Hanımı Âsiye ile veziri Hâmân ve Hz. Hârûn da Firavun ve Hz. Mûsâ'nın yanında adları zikredilen diğer kahramanlardır. Eski Türk edebiyatında Firavun, Hz. Mûsâ ve Hâmân, başta Kur'an-ı Kerîm olmak üzere hadislerden ve tefsir kitaplarındaki çoğu İsrailiyat'tan gelen bilgilere dayalı olarak çeşitli vasıflarıyla birer mazmun ve remiz şeklinde yer almıştır. Bilhassa tasavvufî metinlerde Firavun mazmunu bütün menfi yönleriyle nefsi ifade etmek için kullanılmıştır.³⁸⁶ Firavunların asıl adları için Arap kayıtlarında Velid İbn-i Musab, Meneftah, Reyyan ibn-i Velid gibi Arap adları geçer. Firavun grup temsilci olarak bir semboldür. Çokluk ifade eden kelime gruplarıyla anlatılmıştır.³⁸⁷

Firavun, Divan şiirinde bir kötülük ve şer sembolüdür. Genellikle sevgilinin hatt'ı Firavun'un askerleri olarak anılır ve âşıkta verdiği sıkıntılardan dolayı olumsuz niteliklerle anılır. Firavun'un Musa ile olan mücadelesi ve mağlubiyeti de sık sık zikredilen beyitler arasındadır.³⁸⁸

*Halîl ü hem **Fir'avn** anda **Fir'avn**-i bî-vücûd anda*

Saki vü hem mes'ûd anda Mevlâ olan cânân imiş (D/G 44/9)

***Fir'avn**ile Şeddâd anda*

Mü'min ile ilhâd anda (D/Ds 1/XV)

(Canan, Musa, Mümin, Saki, Şeddad)

³⁸⁵ Pala, age, s. 157.

³⁸⁶ Mustafa Uzun. "Firavun", *DİA*.

³⁸⁷ Akkuş, age, 2000, s.56.

³⁸⁸ Tökel, age, s. 353.

3.4. İbni Mülcem

Himyeri asıllı olduğu ve Hz. Ömer zamanında Medine'ye gelerek Muâz b. Cebel'den Kur'an öğrendiği bilinmektedir. Mısır'ın fethine katılıp orada yerleşen İbn Mülcem Sıffin'de Hz. Ali'nin saflarında savaştı, fakat Hakem Vakasından sonra diğer Hariciler'le birlikte ona karşı cephe aldı.³⁸⁹

a) Katil olmasına teşbih:

İbn-i Mülcem gibi bir kâtil-i bed-hilkat-i dîn

Göre itdiğini tâ yevm-i cezâda o la'în (D/Mh 33/IV)

(Katil)

3.5. İskender (Sikender)

Tarihte iki İskender vardır. Birine büyük İskender denir. Asıl İskender-i Zülkarneyn budur. Hem Peygamber, hem padişah olmuştur. Kuran'da da ismi geçer. Âb-ı hayatı bulmak için Hızır'la beraber zulümata giden İskender'in bu olması gerekir.

Diğeri ise Makedonya hükümdarı olan Filip'in oğlu İskender'dir. Buna da Zülkarneyn derler. İran'ı baştanbaşa zaptetmiştir.³⁹⁰

Gâh İskender olupen kıldık sefer-ender-sefer

Vâdî-i Ye'cüc sedd itdik bu gün her yaneden (D/G 57/16)

Bi-hamdi'l-lâh meserret oldı geldi revnak-ı 'alî

Salâbet-dâr-i İskender şehidir sûrun icmâlî (Dç/K 6/1)

³⁸⁹ Ethem Ruhi Fığlalı. "İbn Mülcem", *DİA*.

³⁹⁰ Levend, age, s.160.

*Ferîdûn u Sikender tarz-i seyfin cümle a'dâya
Muserrih ile tola bâb-i fethi tuta akvâli (Dç/K 6/5)*

*Nev ki mu'ciz çün beyânım feth-i İskenderdurur
Ma'na-i sedd-i beyânım Cezbiyâ cevşen silâh (Dç/G 8/5)*

(Feridun, Yecuc)

3.6. Kahraman

İran'ın Pişdadiyan sülâlesine mensup hükümdarlarından Tahmurs'un oğlu olup Kahraman-ı Kaatil lâkabını alan meşhur bir pehlivandır. Efsanevi maceraları İran şairlerinin dillerine destan olmuştur.³⁹¹

Kahraman küçük bir çocukken, devler onu çalarak götürür ve kendi aralarında yetiştirirler. On dört yaşına gelen Kahraman, birgün suda aksini görerek, kendisini bir dev olmadığını anlar ve onlarla savaşır. Nihayet bir gergedanın sırtına binerek insanların bulunduğu diyara gelir. Kahraman-ı Katil olarak da anılır.

Esâtiri şahsiyetlerinden biri olan Kahraman, Divan şiirinde bir kahramanlık ve yiğitlik sembolüdür. Âşık'ın sevgiliyle olan mücadelesinden, tesiri ve öldürücülüğünden dolayı sevgilinin gözleri Kahraman olarak nitelendirilmiştir.³⁹²

*Her biri mânend-i Sâm u Kahramân
Nize-i cânsızları bilmez emân (M/307)*

*Çün kuruldı anda bir bâzâr-i cân
Habt olurdı görse Sâm u Kahramân (M/323)*

(Sam)

³⁹¹ Levend, age, s. 156.

³⁹² Tökel, age, s. 163.

3.7. Nemrut

Yahudi kutsal metinlerinde geçen Nimrod isminin İbrânîce marad (isyan etmek) kökünden türediği ve “isyan edeceğiz” anlamına geldiği ileri sürülmüştür. Ayrıca Talmud’da Nimrod kelimesi Amrafel ismiyle özdeşleştirilirken başka kaynaklarda Eski Mezopotamya tanrısı Ninunta’nın isminden çıkarılmış olabileceği hususu tartışılmıştır. Tanah’a göre Nemrud, Nûh’un oğullarından Hâm’ın torunu ve Kuş’un (Cush) oğludur. Hâm’ın soyundan gelenlerin tarihin erken dönemlerindeki en sert ve saldırgan insanlar olduklarına, krallıklar kurup insanların kaderine hâkim olmaya çalıştıklarına ve Mısır, Libya, Arabistan, Hindistan gibi ülkelerin oluşumuna öncülük ettiklerine inanılmaktadır. Nemrud adı Kur’an’da yer almamakla birlikte Bakara sûresinde (2/258) Allah’ın kendisine mülk ve hükümdarlık bahsettiği için şımarıp İbrâhim’le tartışıklarından söz edilen kişinin Nemrud olduğu müfessirlerce kabul edilmiştir. Bunun dışındaa Hz. İbrahim’in cezalandırılması ve ateşe atılmasıyla ilgili âyetlerde de Nemrud’a bazı göndermeler olduğu düşünülmektedir.³⁹³

Nemrud, inançsızlığı ve Hz. İbrâhim’le mücadelesi dolayısıyla divan şairleri tarafından telmihlere ve mecazlara konu edilen isimler arasında yer almıştır. Hz. İbrahim’in Allah’a bağlılığı, Nemrud’a karşı gelmesi, başkasından yardım istememesi, ateşe atılmaya razı olması yanında inancı uğruna seve seve çektikleri âşıkla mâşuk arasındaki ilişkinin derecesini gösteren bir ölçü olarak kabul edilmiştir. Nemrud’un Hz. İbrâhim’i öldürmek için yaktığı ateş ve bu ateşten çıkan duman üzerinde duran şâirler ateşi sevgilinin al yanağına ve yanak üzerindeki duman renkli ayva tüylerini o ateşin dumanına benzetmişler, üstte kalan zülüflerle kaşları da İbrâhim’i ateşe atmak için kurulan mancınıkla karşılaşmışlardır. Nemrud’a benzeyen rakiplerin kıskançlık ateşinden âşığın çekinmemesi, eziyetlerine sabretmesi ona olgunluk kazandıracacağı şeklinde yorumlanmıştır.³⁹⁴ Ateş-gül bahçesi telmihine başvurulur. Rakip’in verdiği rahatsızlık Halil-Nemrut ilgisiyle hatırlanır. Nemrut, doğu kültüründe diğer zalimlerle birlikte zulmün sembolüdür. Şiirde bu özelliğine de yer verilmiştir.³⁹⁵

³⁹³ Cengiz Batuk, “Nemrud”, *DİA*. 555

³⁹⁴ Pala, age, s.556.

³⁹⁵ Akkuş, age, 2000, s.142.

Nâr-i Nemrûd anda imiş

Mancınık mîzânda imiş (D/Ds 1/XIV)

Ol Halîl-âsâ atılsa nâr-i Nemrûd üstine

Cânib-i Hakdan ana tamu ise gül-zâr olur (D/G 39/2)

Emr olunduk hem Halîliyyetle Nemrûd üstine

Lîk atıldık nâr-i Nemrûda yed-i tuğyânedan (D/G 57/17)

Nâr-i Nemrûd anda imiş

Mancınık mîzânda imiş (D/Ds 1/XIV)

3.8. Neriman

İran hükümdarlarından Feridûn zamanından cihan pehlivanı olan Sâm'ın babasıdır.³⁹⁶ Şehnâme'de adı geçen ünlü kahramanlardandır. Birçok kahramanın savaş ve yiğitlikleri Şehnâme'de uzun uzun anlatılırken Neriman'ın hayat ve mâcerâlarından bahsedilmemektedir. Firdevsî zaman zaman Rüstem'i, Neriman'ın soyundan diyerek övmeye başlar ve böylece onun yiğitliğine atıflarda bulunur. Efrâsiyab bir ara Gâve'nin menekşe renkli bayrağını görünce, karşısına gelen kahramanın Neriman'ın soyundan gelen fil gövdeli Rüstem olduğunu anladı.

Neriman'ın mâcerâlarıyla ilgili olarak Şehnâme'de sadece onun ölümüne sebep olan olaylardan bahsedilmektedir. Bir ara Zâl, oğlu Rüstem'i çağırarak, Sipend dağına giderek Neriman'ın öcünü almasını istiyor. Neriman, Feridun'un emriyle bu kuş yuvası kadar ulu ve yüksek kaleye saldırmaya gelmiş, fakat içeri girememiş, yıllarca kapısında beklemiş, sonunda yukarıdan kafasına atılan bir taşla öldürülmüş, Sam babası Neriman'ın intikamını almak için çok uğraşmış ama kaleye ulaşamamış.

³⁹⁶ Levend, age, s.164.

Divan şiirinde Neriman da kahramanlık ve yiğitlik sembolü şahsiyetlerden biridir. Şâirler, övdükleri şahısların üstünlüklerini ifade etmek için, diğer Acem kahramanlarını olduğu gibi Neriman'ı da kullanırlar.³⁹⁷

Uyan gâfil o mehdî-i zemânın vaktidir geldi

Çıkar elbetde anın seyf-i bürrân-i Nerîmânı (D/K 15/17)

Ebrûları mânendi Nerîmân-i kavs-rû

Âmâde dile sîne-i dilden güzzer olmuş (Dç/G 23/3)

(Gafil)

3.9. Rüstem

Zâloğlu Rüstem ki Firdevsi'nin Şehnâme'sinde adı çok geçen meşhur bir kahramandır. Birçok efsanevi maceralar ve kahramanlıklar kendine isnat olunmuştur.³⁹⁸ Neriman'ın torunu, Zâl'in oğludur. Keykûbad'ın asrından Keyhüsrev'in saltanatı sonuna kadar cihan pehlevânı, emîrû'l ümerâ. Zâbilistân, Seyistân onun tasarrufunda idi. Sekiz yüz sene ömür sürdüğü menkûldür.³⁹⁹

Rüstem'in dillere destan olacak ilk kahramanlığı, bir gece yarısı etrafa saldıran, herkesin kendisinden kaçtığı azgın bir fili öldürmesiyle başlamıştır. Bu kahramanlığı üzerine babası onu, dedesi Neriman'ın ölümüne sebep olan, babası Sam'ın da bir türlü ulaşamadığı Sipend dağındaki gizemli ülkeyi fethetmeye gönderiyor. Bu yere giden Rüstem, olağanüstü kahramanlığı ve şaşkıncu hileleriyle büyük bir zafer kazanarak, artık herkesin tanıdığı ve yiğitliğine hayran olduğu bir kahraman haline geliyor.

³⁹⁷ Tökel, age, s. 246.

³⁹⁸ Levend, age, s.165.

³⁹⁹ Onay, age, s.11.

Rüstem Şehname’de en çok anlatılan ve övülen kahramanlardandır. Turan hükümdarı Efrasyâbı da dize getirmiş, esir edilmiş olan Keykavus’u kurtarmış, Heft-hân adı verilen ve kimsenin geçemediği tehlikeli yolu geçebilmiştir. Bu yolu geçebilen ikinci kişi de İsfendiyâr’dır. Tanımadığı oğlu Sührâb’a er meydanında yenilmiş ve bir hileyle onu alt etmiştir. Bu yüzden hileyle savaş kazanmanın da sembolü olmuştur. Rüstem’in meşhur atının ismi de Rahş’tır. Rüstem bütün bu özellikleriyle Divan şiirine konu edilir.⁴⁰⁰

Rüstem, Divan şiirinde kahramanlık sembollerinden biridir. Efsanelere karışmış büyük bir kahraman olan Rüstem, şâirler tarafından çeşitli vesilelerle kullanılmıştır:

1. Rüstem, daha ziyâde memdûh için bir kıyas malzemesi olur. Şâir övdüğü kişinin kahramanlık ve yiğitliğinden bahsederken, Rüstem’in de adını anar ve Rüstem’in övdüğü kişi yanında zavallı bir kişi olduğunu söyler. Bu tür beyitlerde memdûh dâima Rüstem’den daha üstün veya onunla denktir.

2. Rüstem, bazı şâirlerce aşkın çeşitli maceralarını anlatmada da kullanılmıştır. Bu durumda genelde sevgilinin kirpikleri öldürücülüğü, acımasızlığı yönünden Rüstem’in yayına benzetilmiştir. Rüstem’in sıfatı olan dâstân kelimesi aynı zamanda hile anlamına da geldiğinden, şâirler sevgilinin kaş, göz, kirpik, gamze vs. unsurlarını Rüstem’le beraber kullanmışlardır.

3. Rüstem ve onun dillere destan kahramanlığı şâirler tarafından değişik meselelerde bir kıyas malzemesi olarak kullanılmıştır.⁴⁰¹

Lîk var idi hem-civârı bir emîr

Rüstem-âsâ pehlevân-i bî-nazîr (M/231)

(Pehlevan)

⁴⁰⁰ Şenödeyici vd., age, s. 544.

⁴⁰¹ Tökel, age, s. 264.

3.10. Sam

Şehnâme’de adı geçen bu kahraman, Feridun zamanında yaşamıştır. Nerîman’ın oğlu olup çok kuvvetli imiş. Oğlu Zâl doğduğu zaman saç, kirpik ve kaşlarının bembeyaz olmasından dolayı onu dağa atıp gelmiştir. Nûh peygamberin oğullarından birinin adı da Sâm olup sâmi ırkın babasıdır. İsâ peygamberin mucize olarak dirilttiği üç kişiden biridir. Hatta dirildiği zaman saç ve sakalı ağarmış ve Hz. İsâ da “Yâ Sam! Sizin zamanınızda saç ve sakal ağarmazdı. Niçin ağardı?” diye sorunca cevap olarak: “Ya İsâ! Sen kalk deyince kıyamet koptu da mahşere çağrıldım sandım. Dehşetten saçım ve sakalım ağardı” demiştir. Rivayete göre Hz. İbrahim zamanına dek saç ve sakal ağarmazmış.⁴⁰²

Sam adıyla tarihe karışmış başka hikâyeler de vardır. İran’ın efsânevî kahramanlarından biri olan Sam, Divan şiirinde daha çok bir kıyas malzemesi olarak kullanılır. Şâir, övmüş olduğu şahsiyetin kahramanlık ve yiğitliğinden bahsederken, Sam’ı da söz konusu eder ve Sam’ı övdüğü kişi yanında âciz bir kişi olarak çizer. Sam, şiirlerde genellikle Neriman’la birlikte kullanılmaktadır.⁴⁰³

Her biri mânend-i Sâ'm u Kahramân

Nize-i cânstızları bilmez emân (M/307)

Çün kuruldı anda bir bâzâr-i cân

Habt olurdı görse Sâ'm u Kahramân (M/323)

(Kahraman)

3.11. Sikender (Bkz. İskender)

3.12. Sultan Hamid Han?

Ol zemân Sultân Hamîd Hân idi

Kutb idi hem server-i bürhân idi (M/801)

⁴⁰² Pala, age, s. 390.

⁴⁰³ Tökel, age, s. 203.

3.13. Süleyman

Yavuz Sultan Selim'in oğludur. Annesi Hafsa Hatun'dur. Doğumundan sonra Kur'ân-ı Kerîm'den fal bakılarak (tefe'ül) Süleymân adı konuldu. Çocuk yılları babasının sancak beyi olarak görev yaptığı Trabzon'da geçti. İlk öğrenimini Trabzon'da özel hocalardan dersler alarak tamamladı. On beş yaşında Kefe sancak beyi oldu. Babasının Padişah olması üzerine Saruhan sancakbeyliği ile Manisa'ya gönderildi. 1520 yılında babasının ölümü üzerine İstanbul'a gelip onuncu Osmanlı padişahı olarak tahta oturdu. 46 yıllık saltanatının bir bölümünü seferlerde geçirdi ve yaptığı savaşlarda büyük başarılar kazandı.⁴⁰⁴

Osmanlı padişahlarının çoğu gibi şair olan Kanuni Sultan Süleyman *Muhibbî*'den başka *Muhib* ve Meftun mahlaslarını da kullanmıştır. Kaynaklar onun şiirden iyi anladığı, âlim ve şairlere itibar gösterdiği ve onları himaye ettiği hususunda birleşir. Selânikî'nin naklettiğine göre Baki gibi büyük bir şairi bulup onu yakınları arasına almayı en önemli işlerden biri saymıştır. 3000 civarındaki şiiriyle padişahlardan en çok şiir yazarlar arasında yer alan Muhibbî'nin daha ziyade büyük babası II. Bayezid'in etkisinde yazdığı ilk manzumeleri dil ve duygu bakımından zayıftır. Ancak zamanla aşk, tabiât, bezm-i rezm gibi konularda lirizme ulaşmış, padişah olduktan sonra büyük şairlerle yakın teması neticesinde ustalık kazanmış ve şiiri olgunlaşmıştır. Kanuni Sultan Süleyman, yorulmak bilmez bir fütuhât azmi ve gayreti içinde bulunmakla beraber ruhindaki sanatkâr taraf onun aynı zamanda ince duygu ve düşünceler şairi olmasını sağlamıştır. Yazdığı aşk, kahramanlık ve düşünce şiirleriyle büyük bir divan meydana getirmiştir. "Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi / Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi" beytinde olduğu gibi dillerden düşmeyen ve atasözü niteliği kazanan hikeml beyitler de söylemiştir.⁴⁰⁵

Zemân ol an hoş-hâl 'iyân olur kamu ahvâl

Eger dünyâ eger 'ukbâ bular vaktin Süleymânı (D/K 15/5)

⁴⁰⁴ Zavotçu, age, s. 689.

⁴⁰⁵ Coşkun Ak. "Süleyman", *DİA*.

Kıssa-i İskendere bak hisse al Şeddâddan
Neyledi taht-i Süleymânı haber sor bâddan (D/N 1/1)

Gâh Süleymân-i zemân olup hükûmet tahtını
Bâde emr ittik getürdi 'âlem-i gam-hânedan (D/G 57/15)

(İskender, Şeddad)

3.14. Şeddad

Yemen'deki Âd kavminin hükümdarlarındanır. Şeddâd cenneti taklit etmek üzere İrem adıyla meşhur olan bir bağ yaptırmıştır. Bağın tertibatı bitince, görmek üzere kalkıp gitmiş, bağa yaklaştığı sırada birdenbire zuhur eden bir (sayha-i âsmâni), Şeddâd'ı yanındakilerle beraber helâk etmiştir.⁴⁰⁶

Şeddad, bazı kaynaklara göre Hud peygamber zamanında yaşamıştı. Devr-i iktidarında pek çok binalar, değişik ve muazzam yapılar ve muhteli bendler inşa ettirmiş, kibir ve gururun galibiyeti ile tanrılık iddaa etmeye başlamıştı. İslami kaynaklarda, Şeddad'ın hikâyesi, kaynakların sıhhati ve güvenilirliği dikkate alınmaksızın uzun uzun bahislerle anlatılmış, çoğu israiliyyat olan bu hikâyeler, Divan şiirinde kaynakları ve malzemeleri arasında yer almıştır.

Divan şiirinde Şeddad daha ziyade yaptırmış olduğu dillere destan Bağ-ı İrem ve bu bağdaki muhteşem binalarla söz konusu edilmiştir. Hatta asırlar boyunca çok güzel, debdebeli ve sağlam binalar Şeddâdî binâ olarak anılmıştır. Şâirler bina kelimesini çeşitli anlamlarda kullanarak, Şeddad'ın yaptırdığı binaların bir tanesinin bile yeryüzünde kalmadığını, dolayısıyla bütün güzelliklerin geçici olduğunu söylemişlerdir.⁴⁰⁷

Kıssa-i İskendere bak hisse al Şeddâddan
Neyledi taht-i Süleymânı haber sor bâddan (D/N 1/1)

⁴⁰⁶ Levend, age, s. 153.

⁴⁰⁷ Tökel, age, s. 312.

(İskender, Süleyman)

3.15. Yezit

Hz. Muâviye'nin oğlu ve Emevî Devleti'nin ikinci halifesidir. Şam'da doğdu. Acıklı Kerbelâ olayı onun zamanında meydana geldi.⁴⁰⁸

Halifeliği kabile asabiyetine dayanan bir mücadele sonunda elde eden Muâviye 50 (670) yılında, müslümanların hilâfet meselesi yüzünden yeni bir iç savaşa sürüklenmesini engellemeyi gerekçe göstererek vefatının ardından yerine geçmesi için oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmeye karar verdi ve bu niyetini valilerine bildirdi. Basra Valisi Ziyâd b. Ebîh'in bazı uyarıları dolayısıyla veliahtlık işini Ziyâd'ın ölümüne kadar (53/673) erteledi. Bu arada Yezîd'i halk arasında oluşan tepkiyi bertaraf etmek ve onu veliahtlığa hazırlamak amacıyla önemli görevlere getirdi. 49 veya 50 (669 veya 670) yılında gerçekleştirilen, ashabın ileri gelenlerinden bazılarının katıldığı ilk İstanbul kuşatmasında oğlunu komutan, 51 (671) yılında da hac emîri tayin etti. Yezîd, ikinci görevi esnasında Hicaz halkına bol miktarda bağışlarda bulunup onların gönüllerini kazanmaya çalıştı. Ziyâd b. Ebîh'in vefatından sonra veliahtlık meselesini tekrar gündeme getiren Muâviye kabile liderleri üzerindeki hâkimiyeti sayesinde hedefine ulaşmakta fazla zorlanmadı. Ancak Medine'de Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Ömer gibi sahâbîlerden bir grup, bu uygulamanın hilâfeti saltanata çevirmek olduğunu söyleyip kendisine şiddetle karşı çıktı. Bunun üzerine Muâviye bizzat Hicaz'a gitmesine rağmen onları ikna edemeyince bazı tarihçilerin ihtiyatla karşıladığı bir rivayete göre kendilerinden tehditle biat aldıktan sonra Dımaşk'a döndü. Ardından Mekke ve Medine halkı da Yezîd'in veliahtlığını kabul etti.

Muâviye vefat edince Yezîd Dımaşk'ta halife olarak biat aldı (Receb 60 / Nisan 680). Medine dışındaki şehirlerde de ona biat edildi. Veliaht tayin edilmesine karşı çıkan Medineli grubun halifeliğine de karşı çıkmasından endişe eden Yezîd,

⁴⁰⁸ Zavotçu, age, s. 784.

Medine valisine haber göndererek babasının ölümü duyulmadan muhalif grubun biatını almasını emretti. Ancak valinin kendilerini çağırmasından Muâviye'nin öldüğünü anlayan Abdullah b. Zübeyr ile Hz. Hüseyin o gece yola çıkıp Mekke'ye gittiler ve Yezîd aleyhindeki faaliyetlerini Mekke'de sürdürdüler. Hz. Hüseyin'in Kûfe'deki taraftarları kendisine mektup yazarak Kûfe'ye gelip başlarına geçmesini istediler. Bu hareketi organize etmesi için Hüseyin'in Kûfe'ye gönderdiği Müslim b. Akıl Şehirde onun adına biat almaya başladı. Ancak durumu öğrenen Yezîd, Kûfe valiliğine Ubeydullah b. Ziyâd'ı tayin etti ve Müslim yakalanıp öldürüldü. Hz. Hüseyin, Müslim'in kendisini Kûfe'ye davet eden mektubunu alınca hemen yola çıkmıştı. Müslim ve taraftarlarının başına gelenleri ancak Kadisiye'ye yaklaştığı sırada öğrendi. Daha sonra Kerbelâ'da Emevî ordusu tarafından kuşatıldı ve Yezîd'e biat etmesi istendi. Hz. Hüseyin bunu kabul etmeyince 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) tarihinde beraberindekilerden yetmiş iki kişiyle birlikte feci şekilde öldürüldü.⁴⁰⁹

Bûse-gâh olmışidi fahr-i cihana gül-fem

*Nice cür'et idüben gördi **Yezîd** semme sezâ (D/K 2/12)*

*La'n-i Hak ola **Yezîd**-i bed- 'anîde rûz şeb*

Kıydı ol sultâna râhatdır Hüseyin-i Kerbelâ (D/K 4/8)

Süflî gözle hele böyle görülmüşmi 'aceb

*Bu **Yezîd** itdiğini şâh-i şehide kim ider (D/K 23/4)*

Nice la'n eyleme cân u Yezîde bu zebân

*Yakdı yandırdı **Yezîd** Hüseyin ile Hasanı (D/K 24/17)*

⁴⁰⁹ Ünal Kılıç. Yezîd I, *DİA*.

*O Hasan hazretidir semm-i **Yezîd**ile şehîd
Oldu ol semm-i 'adû ol güzelin pîrehehi (D/K 24/21)*

*Şol gümânı sineden atdık **Yezîde** la'neti
Tîr-i la'nin hâricîler zümresi ihrâcıdır (D/G 34/5)*

*Gice gündüz **Yezîde** eyle la'net
Ki kıldı âl ü evlâda 'adâvet (Dç/Np 3/8)*

*Ah kim oldur şehîd hem sa'id
Anı tsmim itdi ol hâ'in **Yezîd** (M/73)*

*'Âkıbet kıldı şehîd **Yezîd**
Ol pelîd ibn-i pelîd nâ-bedîd (M/86)*

*Bilmedi kadr-i şeref-dârını a'dâ **Yezîd**
O pelîd idiye ola Hakkın la'ni (D/K 24/8)*

*Hüseyin hazretinin tig-i **Yezîd** kâtilidir
Nice la'n itmeye ol hâ'ine ol halkın deheni (D/K 24/22)*

*Bu ne cür'etdir 'adâvetdir **Yezîdin** itdiği
Ehl-i beytinsinesin yakdı perîşân eyledi (D/K 25/12)*

(Adu, Ehlibeyt, Ehli Tuğyan, Harici, Hasan, Hüseyin, Katil, Pelid, Sultan)

4. MUTASAVVIF KİŞİLİKLER

4.1. Ak Şemseddin

Fâtih Sultan Mehmed'in hocası, şâir Hamdullah Hamdî'nin babası.⁴¹⁰ Fatih 1453 yılı baharında İstanbul'u muhasara etmek üzere ordusuyla Edirne'den yola çıkınca Akşemseddin, Akbıyık Sultan ve devrin diğer tanınmış şeyhleri de yüzlerce müritleriyle ona katıldılar. Akşemseddin kuşatmanın en sıkıntılı anlarında gerek padişahın gerekse ordunun manevi gücünün yükseltilmesine yardımcı oldu.

Araştırmacılar, Akşemseddin'in bu sıkıntılı anlarda zaferin yakın olduğu müjdesini vererek sabredip gayret göstermesi gerektiğine dair Fatih'e yazdığı mektupların fethin kısa zamanda gerçekleşmesinde büyük bir tesiri olduğunu belirtmektedirler. Fetihden sonra Ayasofya'da kılınan ilk cuma namazında hutbeyi Akşemseddin okuduğu gibi, İslam ordularının daha önceki kuşatmalarından birinde şehid düşmüş olan sahabeden Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin kabrini de Fatih'in isteği üzerine yine o keşfetti.⁴¹¹

Ak Şemse'd-din yolunda çün bulardır bî-behâ

Kim 'azîmindir benim ser-tâc-i sırr-ı etkiyâ (D/Msd 3/IV)

(Şeyh Yahya, Uşşak)

4.2. Cemaleddinzade?

İrci'i emri iricek hâsılı dil sem'ine

Bu Cemâle'd-dîn-zâde didi yâ Hû cân fidâ (D/T 2/9)

⁴¹⁰ Zavotçu, age, s. 61.

⁴¹¹ Semavi Eyice. "Akşemseddin", *DİA*.

4.3. Hacı Bayram Veli

Anadolu topraklarında doğup büyüyen bir Türk mutasavvıfı tarafından kurulmuş ilk tarikat olan Bayramiyye'nin piri Hacı Bayram-ı Veli, XIV. yüzyılın ilkyarısında Orhan Gazi döneminde Ankara'da doğdu.

Doğum tarihi, adı, ailesi ve hayatının diğer safhaları hakkında bilgi yoktur. Bursalı Mehmed Tâhir, Abdülkâdir b. Yûsuf el-İsfahânî'ye ait 832 (1428-29) tarihli vakfiyede Hacı Bayram'ın adının “Kutbü'l-evliyâ eş-Şeyh el-Hâc Bayram b. Ahmed b. Mahmûd el-Ankaravî” olarak geçtiğini yazar. Mübarek Galib, Hacı Bayram'ın babasının ve dedesinin adını tesbit açısından çok önemli olan bu vakfiyenin vaktiyle yandığını söyler. Ancak daha sonra, ölümünden iki yıl önce Ankara'da kurulan bazı vakıflara şahitlik ettiğine dair Ramazan 831 (Haziran 1428) tarihli bir başka vakfiye daha tesbit edilmiştir. Ahmed Çelebi, İbn Mehmed Çelebi, Mecdüddin Ahmed b. Abdülhak, Abdülhak b. Ahmed ve Kadı Mehmed Celâleddin tarafından tesis edilen vakfın vakfiyesinin tesciline şahitlik eden on bir kişinin başında Hacı Bayram'ın adı “Kudvetü's-sâlikin, kutbü'l-evliyâi ve'l-ârifîn, el-hâdî ilâ tarîkı'l-Hakkı ve'l-yakîn, vâkıf-ı esrâri'l-vâsılîn... Hacı Bayram b. Ahmed b. Mahmud ...” şeklinde geçmektedir. Bu ifadeden, Hacı Bayram'ın künyesi ve daha hayatta iken çok büyük manevi nüfuza sahip olduğu da öğrenilmektedir.⁴¹²

Dâne-i bârân-i rahmet saçılır

*Hazret-i Sultân **Hâcî Bayrama** gel (D/Mr 7/I)*

***Hâcî Bayram Velidir** kible-i hâcâtımız*

Anın için gösterir Hak râhını mir'âtımız (D/Mh 43/III)

***Hâcî Bayram** Hazret-i sultân itdim iktidâ*

Anın için menzirim oldı tarik-i evliyâ (D/Msd 3/I)

⁴¹² Nihat Azamat. “Hacı Bayrâm Velî”, *DİA*.

*Nûr olur zikr-i tevhidinde olan
Benim pîrim **Hacı Bayram-i Velî** (D/K 2/3)*

(Bayrami, Ehlullah, Evliya, Gulam, Pir, Sultan, Şeyh Beha)

4.4. Hallac Mansur

Tasavvufun gelişmesine önemli katkılarda bulunan ünlü mutasavvıf. Dîvân şiir ve nesrinde çokça anılan ünlü bir sûfidir. Tasavvuftaki üstadı ise Ebu Amr Osmân-ı Mekki'dir. H. 244/ M. 858 yılında İran'ın Fars eyaletinde bulunan Beyzâ'nın kuzeydoğusundaki Tûr'da doğdu. Dedesi Mahamma Mecûsî idi. Asıl adı Hüseyin olduğu halde İran'da ve Osmanlılar'da daha çok Mansûr ve Hallâc-ı Mansûr adıyla anılır. Cünayd-i Bağdâdi ile sohbetleri olur. Aşk sarhoşluğu ile Ene'l-Hak (Ben Hakk'ım) der, bu sözünden dolayı asılır.⁴¹³

- a) Cezbî ilahi aşka ulaşma özlemi yaşamaktadır. Hallac Mansur'un Hakk yolunda kendisini feda ettiği gibi ilahi aşka kavuşup benliğini yok etmek istemektedir.

*Fâş-i esrâr eyleme nâ-mahreme 'aşk neydiğin
Gir yola **Mansûr**-veş dâr-i belâdan al haber (D/G 28/2)*

*Dâr-i 'aşk-i Murtazâ vü Mustafâya el uran
Hazret-i **Mansûr**-âsa 'âşkın mi'râcıdır (D/G 34/4)*

*Cezbî-i 'âciz varub âşıkların meydânına
Cân fedâ eyler 'aceb **Mansûr**-veş **Hallâc**ıdır (D/G 34/6)*

*Cezbî-i 'âciz hezâr-ender-hezerân la 'net it
Hâricînin ehl-i diller cân alan **Hallâc**ıdır (D/G 35/5)*

⁴¹³ Zavotçu, age, s. 471.

*Âh kim Mansûr-i 'aşk itdi beni sultân-i 'aşk
'Aşk-i mutlakdan görindi suret-i ikrâr Hû (D/G 62/4)*

*'Urûc it 'âlem-i 'ulvîye süflâda karâr itme
Ene'l-Hak suretin ur Mansûr-âsâ yüz sürüp dâre (D/G 71/15)*

*Mânsûr-i dâr-ı dil-dâr ol yûri Cezbî müdâm
Eyle da'vâ-yi ene'l-Hak kim gide câna kafes (Dç/G 22/5)*

*Vâdî-i 'aşkın bugün Mansûruyum
Çünkü 'aşkın cân ile mecbûruyum (M/871)*

(Aşık, Dildar, Ehli Dil, Harici, Murtaza, Mustafa, Sultan)

4.5. Himmet Efendi

Bolu'nun Dökmeci mahallesinde doğdu. Doğum yılı Ayvansarâyî'ye göre 1000'dir (1592). Hacı Ali Merdan adlı bir zâtın oğludur. 1018 (1609) yılında tahsil için İstanbul'a gitti. Seyyid Yûnus Efendi'nin yanında mülâzım oldu. Medrese tahsilinden sonra 40 akçe ile müderris tayin edildi. Bu yıllarda aslen Halvetî olmakla birlikte Hamzavî kutbu İdrîs-i Muhtefî'ye de mensup olan Bezciâde Mehmed Muhyiddin Efendi'nin halifesi Şeyh Hüseyin Hüsâmeddin Efendi'ye intisap etti. Seyrû sülûkünü tamamlayıp hilâfet aldıktan sonra müderrislikten ayrılarak Bolu'ya döndü. Burada, tarikat silsilesi Akşemseddin'in halifelerinden Hamza Şâmî'ye ulaşan Bayramî şeyhi Bolulu Hacı Ahmed Efendi'ye biat etti. İcâzet alıp İstanbul'a gittiğinde defterdar İbrâhim Efendi'nin Şehremini Yenibahçe'de kendisi için inşa ettirdiği tekkede *Bayramî* şeyhi sıfatıyla irşad faaliyetine başladı.

Hüseyin Vassâf'ın anlattığına göre Himmet Efendi, İstanbul'da başında Bayramî tacıyla ilk mürşidi Hüsâmeddin Efendi ile karşılaşınca gönlü kırılmasın diye hemen elindeki havluyu dörtgen şeklinde katiyıp tacın üstüne örtmüş, duruma vakıf olan Hüsâmeddin Efendi de, “Oğlum Himmet, tarîk-i Bayrami'de bu senin ictihadın olsun” diyerek onun gönlünü almıştır. Hüseyin Vassâf, Himmet Efendi'nin bu

olaydan sonra Bayramiyye'nin Himmetiyye kolunun kurucusu sayıldığını ve Himmetiyye tacındaki dört terkinin havluyu dörtgen şeklinde katlayarak tacın üzerine koymasına işaret olduğunu söyler. Şiirlerinde Himmet, Derviş Himmet, Himmetî mahlaslarını kullanan ve tekke şiirinin dikkati çeken isimlerinden biri olan Himmet Efendi Yunus Emre'nin etkisinde kalarak aruz ve hece vezniyle şiirler kaleme almış, bazı manzumeleri aralarında Hâfız Post' un da bulunduğu bestekarlar tarafından bestelenmiştir.⁴¹⁴

*Çün oldır gevher-i nâ-yâb-i pîr-i hazret-i **Himmet***

Ma'ânâ nice sâhib-himmeti merd-i cihân itdi (D/K 16/9)

*Hazret-i **Himmet**den iste himmeti*

Himmete gel himmete gel himmete (D/Mr 5/I)

Şâhbâzân-i tarik-i Himmetîyiz Himmetî

***Himmetî** pîrânla bulduk serîr-i hikmeti (D/Mr 28/I)*

(Pir)

4.6. Behaeddin [Şeyh Beha Behaeddin]

718'de (1318) Buhara yakınlarında daha sonra Kasrîârîfân adını alacak olan Kasrîhindûvân köyünde doğdu. Hz. Peygamber'in neslinden olduğunu, dedeleri arasında İmam Ca'fer es-Sâdık'ın da bulunduğunu ileri süren rivayetler ihtiyatla karşılanmalıdır. Mürşidi Emîr Külâl'in Hüseyinî bir seyyid olduğuna işaret eden eski kaynaklar ona böyle bir nesep atfetmemektedirler. Bu hususta Bahâeddin'in aile nesebiyle tarikat silsitesinin birbirine karıştırılmış olması mümkündür. Bahâeddin Nakşibend uzun yıllar Emîr Külâl' in yanında kaldı. Henüz kemale ulaşmadığı halde halinden memnun görünmesi üzerine mürşidi onu tekkeye abdest suyu taşımakla görevlendirdi. Tarikat âdâb ve erkânını öğrendiği bu dönemde gördüğü bir rüya

⁴¹⁴ Nurettin Albayrak, "Himmet Efendi", *DİA*.

üzerine, kendisinin doğumundan yaklaşık bir asır önce (617 1 1220) vefat etmiş olan Abdülhâlik-ı Gucdüvânî'nin ruhaniyetine intisap etti ve Üveysi lakabını aldı.

Bahâeddin kurduğu tarikatın mensuplarınca özellikle Türkiye'de Şâh-ı Nakşibend unvanıyla tanınır. Nakşibend unvanının taşıdığı mâna ve bu unvanın ona ne zaman ve nasıl verildiği konusunda ilk Nakşibendi kaynaklarında bilgi yoktur. Sonraları bu unvanın devamlı yapılan hafî zikrin kalpte bıraktığı nakş'a (iz) bir işaret olduğu söylenmiş ve bu yorum genel kabul görmüştür. Bahâeddin'e atfedilen birçok şiir ve risâlenin ona ait olması imkânsız gibidir. Ancak eski Nakşibendî metinlerinde geçmeyip okunması da Nakşibendî âdâbının bir parçası olmamakla birlikte onun adını taşıyan el-Evrâdü'l-Bahâ'yye kendisi tarafından telif edilmiş olabilir. Bahâeddin'in sözleri başkalarının telif ettiği eserler yoluyla günümüze intikal etmiştir. Bunların başlıcaları Fahreddin Ali Sâfi'nin Reşehât'ı, Abdurrahman-ı Câmî'nin Nefehât'ı, Selâhaddîn-i Buhârî'nin Enîsü't-tâlibîn' i ve en önemlisi Hâce Muhammed Pârsâ'nın Risâle-i Kudsiyye'sidir.⁴¹⁵

*'Azîzim behâdır ol **Behâ'e'd-dîn-i pür-himmet***

Ki sırr-i Hakki 'aşk ehline bir âb-ı revân itdi (D/K 16/12)

Kim 'azîzîmdir benim bu yolda kutb-i evliyâ

*Sırr-i ser-tâcım 'azîzim **Şeyh Behâdır** bî-behâ (D/Msd 3/I)*

*Sırr-ı ser-tâcım 'azîzim Şeyh Behâdır **Şeyh Behâ***

Âftâb-i burc-i himmetdir o şeyh-i müntehâ (D/Msd 3/V)

(Aşık, Ehli Hak, Evliya, Gulam, Hacı Bayram)

4.7. Şeyh Mustafa?

Kurdi âhir haymesin birden civâr-i rahmete

*Gûş idecek irci'i emrin varub **Şeyh Mustafâ** (D/T 1/5)*

⁴¹⁵ Hamid Algar. "Bahâeddin Nakşibend", *DİA*.

4.8. Şeyh Yahya [Yahya Şirvani]

XIV. yüzyılın sonlarında Şirvanşahlar'ın başşehri Şamahı'da doğdu. Şirvânî nisbesi yanında hayatının önemli bir kısmını geçirip vefat ettiği Bakü'ye nisbetle Bakûvî diye de anılır. Soyu İmam Mûsâ el-Kâzım'a dayanır. Babası Seyyid Bahâeddin ve ataları, Şirvanşahlar Devleti'nde nakîbüleşraflık vazifesini üstlenmişlerdir. Yahyâ-yı Şirvânî tahsilini çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği Şamahı'da Şemseddin Ahsîkesî, Kutbüddin es-Serabî ve Mevlânâ Tâceddin gibi âlimlerin yanında tamamladı. Bu sırada gördüğü bir rüya üzerine Şamahı'da faaliyet gösteren Halvetî şeyhi Sadreddîn- i Hiyâvî'ye intisap etti.

Yahyâ-yı Şirvânî'nin tarikat silsilesi Sadreddîn- i Hiyâvî, Hacı İzzeddin Türkmânî, Ahî Mîrem Halvetî vasıtasıyla Halvetiyye'nin kurucusu Ömer el-Halvetî'ye ulaşır. Halvetiyye'de yedi isimle uygulanmakta olan zikre beş isim daha ekleyerek on iki isimle zikir yaptırmayı, Virdü's-settâr diye bilinen evrâdı tertip etmesi, halvet ve zikir âdâbıyla ilgili yenilikler yapması dolayısıyla tarikatta *ikinci pîr (pîr-i sâni)* olarak kabul edilmiştir. Onun riyâzete çok önem verdiği, yaz aylarında sahraya çıkarak halvet ve ibadetle meşgul olduğu, savm-ı visâl yaptığı nakledilir.⁴¹⁶

Dahi ol şeyh-i sânim Şeyh Yahyâ gibi zât olmaz

Nice dil mürdeyi sîrâb-i pâki zinde cân itdi (D/K 16/13)

Şeyh-i sânim Şeyh Yahyâdır ki Himmet-zâdeler

'Aşk-i Hakda sırr-ı 'aşk-i Allâha âmâdeler (D/Msd 3/IV)

(Ak Şemseddin, Himmet, Uşşak)

⁴¹⁶ Mehmet Rıhtım. Yahyâ-yı Şirvânî, *DİA*.

5. BİLGİN KİŞİLİKLER

5.1. Fisagur

Pisagor'un (Fisagor, Pythagoras) hayatı, kişiliği ve çalışmalarıyla ilgili bilinenler genellikle menkıbeye dayandığından kesin değildir. Kaynaklarda milattan önce 570 civarında Sisam (Samos) adasında dünyaya geldiği, otuz yaşlarına kadar burada yaşadığı, daha sonra tiran Polykrates'in yönetiminden hoşlanmadığı için Güney İtalya'daki Kroton'a göç ettiği ve orada felsefi, dinî, siyasî mahiyette bir okul kurduğu anlatılır.

Pisagor'un kişiliği ve inançlarıyla ilgili değişik rivayetler bulunmaktadır. Onun inancına göre Tanrı evreni sayılar vasıtasıyla düzenlemiştir. Tanrı birlik, dünya çokluktur ve zıtlardan meydana gelmiştir. Bu zıtlar on çifttir: Sınırlı ve sınırsız, tek ve çift, bir ve çok, sağ ve sol, erkek ve dişi, sükûnet ve hareket, doğru ve eğri, aydınlık ve karanlık, iyi ve kötü, kare ve dikdörtgendir. Bu çiftlerin ilk unsurları düzen ilkelerinin, ikinci unsurları düzensizlik ilkelerinin ifadesidir. Bu dinî çerçeve içinde ruh göçüne ve bu göçün yalnız insandan insana değil her canlıya olabileceğine inanılır. Pisagor "filozof" terimini ilk kullanan kişidir. Kaynaklara göre kendisini "sophos" (bilge) olarak nitelememiş, onun yerine "philosophos" (bilgelik seven) demeyi tercih etmiştir.

Eserleri günümüze ulaşmayan Pisagor'un çalışmaları hakkında genelde Aristo'nun, Pisagorcu Filolaos ve Diogenes Laertios'un yazdıklarından bilgi edinilmektedir. Pisagor ve öğrencileri matematiğe büyük önem vermişler ve onu bilim mertebesine yükseltmişlerdir. Günümüzde Pisagor daha çok matematikçi kimliğiyle tanınır. Ancak ona atfedilen buluşların bizzat kendisine mi yoksa okulunun mensuplarına mı ait olduğunu belirlemek mümkün değildir. Çünkü öğrencilerinin ustaya saygı ilkelerinden dolayı yeni buluşlar daima ona mal edilmiştir.⁴¹⁷

⁴¹⁷ Melek Dosay Gökdoğan, "Pisagor", *DİA*.

Didi Fisâgûrse Süleymân nebî

'Aşk ne dir kim yandırır cân u teni (M/164)

Didi Fisâgûrs eyâ ey sâf-dil

'Ömrün eفزûn eylesün dâ'im celîl (M/171)

(Nebi, Süleyman)

5.2. Lokman

Divan şiirinde hikmetin sembolü olarak geçen şahsiyetlerden biridir. Peygamber veya veli olduğu hususunda ihtilaflar vardır. Kur'an'ın 31. Suresi onun adını taşır. Bu suredeki bir âyette kendisine hikmetin verildiğinin söylenmesi, Lokman'ın hikmet sembolü bir şahsiyet olarak anılmasına yeter sebep teşkil etmiştir. Taberî'ye göre Lokman, Davud Peygamber zamanında gelmişti. Esmer ve kırcal renkli bir zattı ve tam 3700 yıl ömür sürmüştü. Lokman, hikmetli sözleri ve oğluna verdiği öğütlerle kendisinden Kur'an'da da övgüyle bahsedilen bir şahıstır. Kendisinin ölümden ve yaşlılıktan başka her derdin devasını bildiği, bütün otların sırrına vakıf olduğu yolunda bilgiler halkın arasında da yaygın olan rivayetlerdendir. Divan şiirinde söz konusu edildiği kadar halk şiirinde de sıkça bahsedilen kişilerden biridir.

Lokman hakkında; bitkilerin dilini bildiği, hangi otun hangi hastalığa iyi geldiğine dair derin bir ilminin bulunduğu, ölümsüzlük otunu aradığı, bulmasına rağmen bir yılanın gelerek bu oto kapıp gittiği veya rüzgârın ölümsüzlüğü havi ilacı ırmağa attığı şeklinde anlatmalar vardır. Doğuda hem hikmetin hem de tıbbın ustası olarak kabul edilir.

Lokman Divan şiirinde hikmet sembolü şahsiyetlerden birisidir. Tıp sahasındaki üstatlığı sebebiyle sık sık kendinden bahsedilmiş, fakat onun ancak bedenî arızalara şifa bulabileceği, aşktan mütevellit belâlara hiçbir şey yapmayacağı söylenmiştir. Zaman zaman Lokman, İbn-i Sina ile aynı beyitlerde zikredilerek, şâirler kendilerinin aşk sahasındaki mahir bilgilerini bunlarla kıyaslamışlar ve

kendilerini üstün görmüşlerdir.⁴¹⁸ Divan şiirinde bilgelik, hikmet konularında Lokman, Felatun ile birlikte anılır. Hikmetli söz, bahs etmek, hekim, fil-mesel, ölmek ifadeleriyle birlikte anılır.⁴¹⁹

Sen devâ-yi derdi dilersin cenâbındır tabîb

*Ey kerem-kârâ tabîb-i Hızr-i **Lukmân**ım Hasan (D/K 12/5)*

Tabîb-i haste-gân-i rûz-i cezâsın efendim sen

*Bî-kes müznibinin **Lukmân**ı sensin yâ bint-i Resûlu'l-lâh (D/K 13/1)*

*Nice bîmâr-dile Hızrile **Lukmân** dahi ol*

Ten-i bî-rûha dahi rûh-i mücellâdır 'Alî (D/K 22/2)

Derd-i 'aşka çâre istersen bûy-i kânıyım

*Ben o derdin çâre-sâzî mülkinin **Lukmân**ıyım (D/G 50/1)*

Anlaşılmaz bir 'aceb derddir o kim

*Olsa ger bulmaz devâ **Lokmân Hakîm** (M/611)*

(Ali, Hasan, Müznib, Resulullah, Tabip)

6. EDEBİ KİŞİLİKLER

6.1. Hayati?

***Hayâti** gibi hayy-i ma'nevîsi pûst-i kudretde*

İder 'âşıklara ma'nî yüzünden nice ilhâmı (D/K 14/9)

(Aşık)

⁴¹⁸ Tökel, age, s. 336.

⁴¹⁹ Akkuş, age, 2000, s. 112.

6.2. Nesimi/Seyyid Nesimi

Hayatı hakkında çok az bilgi vardır. Bağdat yakınlarında Nesim adlı kasabada doğmuştur. Önce medrese öğrenimi görmüş, daha sonra tasavvuf ile ilgilenerek Hallâc-ı Mansur'dan çok etkilenmiştir. Bundan dolayı ilk mahlâsının Hüseyinî olduğu ileri sürülmüştür. Fazullah Hurufî ile tanıştıktan sonra Hurifliğe bağlanmış ve Nesîmî mahlâsını kullanmıştır. Ancak hayatının dönüm noktaları sayılan Fazlullah ile buluşmaları, Anadoluya gelişi ve Halep'e yönelmesi belgelerle izlenememiştir. Nesîmî insan yüzünde bitmez tükenmez bir ilham kaynağı bulmuş, genellikle "yüz"ün cemâli, cemelullâhı yansıttığını, ona delâlet ettiğini ve böylece insanın ilahî güzellikten dğduğunu temellendirmiştir. Türkçesi açık, sade ve ahenklidir, bundan dolayı onun için "Divân edebiyatının Yunus Emre'sidir" denilmiştir.

Nesîmî'nin iki eseri vardır: 1.Farsça Divân, 2.Türkçe Divân.⁴²⁰

Açıla dirsən eger kim râz

Sende kıl varun Nesîmî-veş nemâz (M/582)

6.3. Selman [Selmân-ı Sâvecî]

Asıl adı Cemâleddîn Mehmed olan İran'lı şâir. M. 1309 yılında Save'de doğdu. Bu nedenle Selmân-ı Sâvecî adıyla tanındı. İlhanlılar devletinde maliye memuru olan babasının yanında özel öğrenim görerek yetişti. Edebi alandaki çalışmaları İlhanlı sultanı Ebu Sa'îd Han'ın ilgisini çekti ve onun koruması altına girdi. Daha sonra Bağdat'a gidip orada Celâyirli Şeyh Hasan-ı Bozorg'un hizmetinde bulundu. Kendisine saray şairliğinin yanı sıra sonradan sultan olan Üveys'i yetiştirme görevi verildi. 1376 yılında Bağdat'ta öldü. Selmân, hemen her nazım şekliyle şiirler yazdı, şiirlerinde anlamdan çok söz oyunları ve sanatlara yer verir. Dîvân şiirinde şiire yatkınlığı ve yeteneği ile anılan bir şâirdir.⁴²¹

⁴²⁰ İlhan Genç, Örneklerle Eski Türk Edebiyatı Tarihi Giriş, Kanyılmaz Matbaası, İzmir, 2008, s. 248.

⁴²¹ Zavotçu, age, s.639.

Selmân gazelde Sa'dî-i Şîrâzî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin takipçisidir. Özellikle Sadî'nin tesirir açıktır. Selmân ile Hafız Şîrâzî'nin vezin, kafiye ve mazmun beraberliği aralarındaki yakın irtibata işaret etmektedir. Hâfız, Selmân'ı zamanın önde gelen kişisi ve şiir ülkesinin padişahı olarak över. Selmân, Farsça ve Türkçe yazan daha sonraki şairler tarafından örnek alınmış, şiirlerine nazîreler yazılmıştır.⁴²²

Hakkâ ki dil iklimine sultân 'Alîdir

*İklîm-i muhabbetde **Selmân** 'Alîdir (D/Mh 20/I)*

(Ali, Canan, Haydar, Haydariyezdan, Sultan)

⁴²² Adnan Karaismailoğlu. "Selmân-ı Sâvecî", *DİA*.

SONUÇ

Varlığın oluşumu ve yaratılış hakkında çeşitli felsefeler ve tartışmalar vardır. Geçmişten günümüze kadar oluşturulan teorilerin çoğunluğu insanın yaratılanların en üstünü olduğu konusunda hemfikirdir. Akıl, irade, ilham, inanç gibi özellikler insanları diğer varlıklardan farklı kılmıştır. Yerleşik hayata geçmesiyle beraber toplumları, daha sonra medeniyetleri oluşturan insanlar var oldukları zamandan beri çeşitli kavramlarla karşılık bulmuşlardır. Bu kavramlar zamanla belli bir kesimin genel özelliklerini ifade etmek için kullanılan tipleri meydana getirmiştir. Yaşayış biçimleri, savaşlar, afetler, dinî inanışlar, estetik görüşler vb. değiştikçe var olan tiplere farklı anlamlar yüklenebildiği ya da yeni tiplerin kendiliğinden oluştuğu görülmüştür. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında askeri ve siyasi başarıların üst düzeylerde yaşandığı sıralarda “gazi tipi ve alp tipi” manzum ve mensur eserlerde daha çok yer bulurken herhangi bir tarikata mensup olan bir müellifin eserlerinde “velî, derviş ve pîr” gibi tiplerin daha yoğun olarak kullanıldığı görülür. Kısacası eserlerde görülen tipler ve dinî, tarihî, sanatkâr vb. özellikleriyle ön plana çıkan kişilikler müellif ve toplum hakkında bilgiye ulaşmamızda bir araçtır.

Biz de bu çalışma ile Klasik Türk Edebiyatının son dönem müelliflerinden olan Himmetzade Ahmet Cezbî'nin eserlerinde “Divan Edebiyatında İnsan” başlığı altında tip ve kişilik incelemesi yaptık. Üç ana bölümden oluşan tezde tipleri “Tahayyüli/Tasavvuri Tipler (Hikaye-Destan-Masal Kahramanları, Karakterler)” “Hikaye Kahramanları, Meslek Tipleri, Temsili Tipler, Dini Tasavvufi Tipler, Toplumsal Tipler, Grup Tipleri”; kişilikleri ise “Dini Kişilikler, Diğer Dini Kişilikler, Tarihi, Efsanevi (Destani- Mitolojik) Kişilikler, Mutasavvıf Kişilikler, Bilgin Kişilikler, Edebi Kişilikler” başlıkları oluşturarak inceledik. Müellifin eserlerinde kullandığı tip ve kişiliklerin hangi yönleriyle ya da hangi anlamlarıyla kullanıldığı belirlenip ait oldukları özelliklere göre başlıklarla eşleştirilmiştir. Oluşturulan her madde başlığı hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra ilgili beyitleri referans numaralarıyla kaydedildi. Her tip ve kişilik birlikte anıldığı tip ve kişiliklere dikkat çekilmesi amacıyla beyit sonlarında parantezli kısımlarla verildi. Gerekli hatırlatmaların ya da açıklamaların yapılması gerektiği düşünüldüğü noktalarda

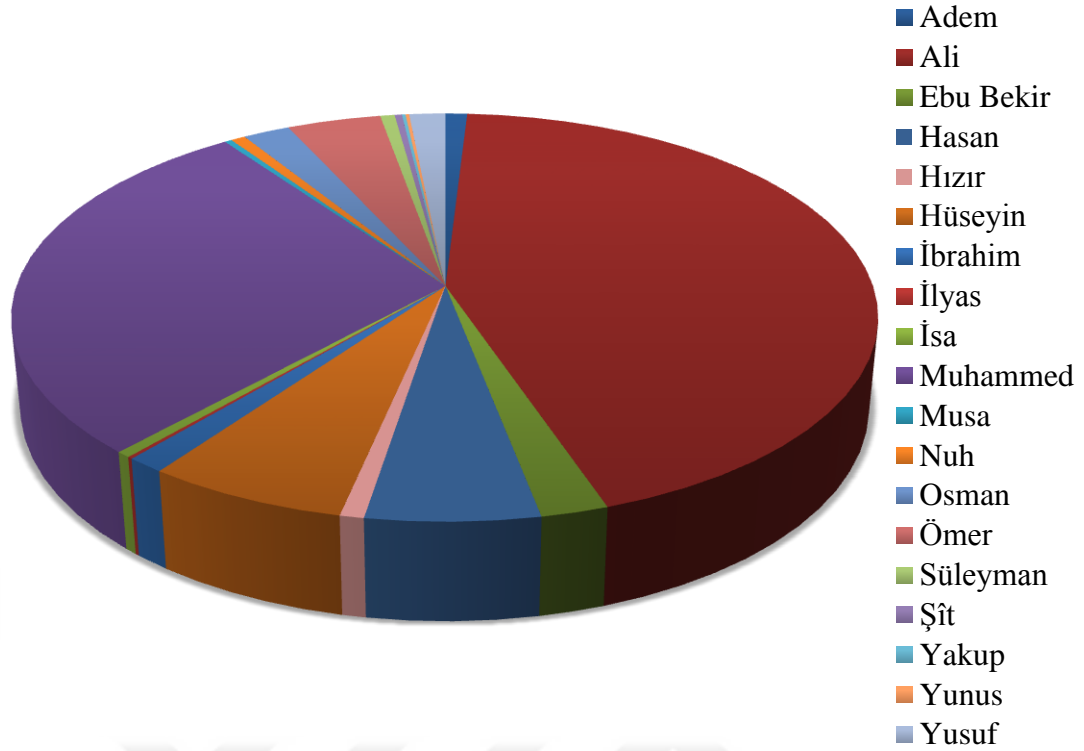
beyitlerle ilgili kısa açıklamalarda bulunuldu. Çalışmada oluşturulan tüm tip ve kişilik unsurları kendi grupları içerisinde alfabetik düzende oluşturuldu. Ayrıca tez sonuna tip ve kişiliklerin genel bir listesi verildi.

Çalışmadan edindiğimiz kazanım ve sonuçlara göre Ahmet Cezbî'nin eserlerinde 101 kişilik, 177 tip olmak üzere toplam 278 tip ve kişilik adlandırmasıyla karşılaşılmıştır. Bu kavramların hepsi doğrudan insanı ifade eder. İnsanın mensup olduğu gruplar da bunun içindedir.

On dokuzuncu yüzyılın başında yaşayan Himmetzade Ahmet Cezbî eserlerini sade bir dille yazmıştır. Ancak yoğun arapça ve farsça kelimelerin kullanıldığı terkipler ile oluşturduğu manzumelerin sayısı da azımsanmayacak kadar çoktur. Bu durum müellifin zengin bir kültüre sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Cezbî'nin manzumelerinde kullandığı tip ve kişiliklere bakılarak müellifin eserlerini tasavvufî yoğunlukta yazdığı, dini tip ve kişilikleri eserlerinde daha çok kullandığı görülür. Bu da dedesinin Himmeti Tarikatının kurucusu olmasından ve Cezbî'nin de bu tarikatı benimsemesinden kaynaklanmaktadır. Manzumelerin birçoğunda kullanılan “himmetiyiz himmeti” ifadesi bu çıkarımda bulunmamızı sağlamıştır. Cezbî'nin manzumelerinde kullandığı “melamî hırkasını giydim” ifadesi ise tarikatı konusunda kafa karışıklığına da sebep olmuştur.

Ahmet Cezbi'nin eserlerindeki tip ve kişilik tespiti sonucunda müellifin dini tipleri ve kişilikleri eserlerinde daha yoğun kullandığı görüldü. Aşağıda Cezbî'nin eserlerinde dini yönleriyle ele alınan kişiliklerin beyitlerde kaç kez tekrarlandığı bilgisi tablolaştırılarak verilmiştir:

KİŞİLİKLER	BEYİT/BEND SAYISI
İmamazam	1
Adem	6
Ali	281
Alî Mûsi Rıza	12
Cafer Sadık	15
Ebu Bekir	14
Hanbel	1
Hasan	36
Hasan el Askeri	5
Hızır	5
Hüseyin	42
İbrahim	8
İlyas	1
İsa	3
Kazım	6
Mâlik	1
Mehdî	8
Muhammed	182
Muhammed Bakır	8
Musa	2
Naki	12
Nuh	4
Osman	13
Ömer	26
Süleyman	4
Şâfi	1
Şît	2
Taki	13
Yakup	1
Yunus	1
Yusuf	10
Zeynel Abidin	13

Tablolardan da anlaşıldığı gibi Cezbî eserlerinde dinî kişilik olarak en çok Hz. Alî'yi daha sonra Hz. Muhammed'i ardından Hüseyin ve Hasan'ı kullanmıştır. Önemli tarihi olaylara tanıklık etmesine rağmen Cezbî siyasetten her zaman uzak durmuş eserlerinde tarihi kişiliklere çok az yer vermiştir.

Yapılan çalışmalara ve tip-kişilik tanımlarındaki farklılıklara bakıldığında bu konuda net bir çizginin olmadığı ve konunun hudutlarının henüz belirlenmediği görüldü. Bu da gerek yeni edebiyat gerekse eski Türk edebiyatı alanlarında bu konuda daha fazla çalışma yapılması gerektiğini gösterir. Yapılan her yeni çalışma ile daha önce incelenmiş eserlerdeki karşılaşılmamış tipler ve kişilikler gün yüzüne çıkacak bu sayede edebiyatın var olma sebebi olan *insanın* tüm yönleriyle eserlere nasıl yansıdığı görülecektir. Eserlerdeki kahramanların kullanım şekli değiştikçe yeni tip ve kişilik gruplandırmaları oluşacaktır ki bu da tam olarak bu çalışmalardan beklenen ve istenilen sonuçtur.

Tip ve Kişilik konusundaki çalışmalar yüzyıllara göre sınıflandırılarak incelenebilir. Örneğin aynı yüzyıldaki tüm divanlar incelendiğinde incelenen yüzyıl

aralığındaki insan tipleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler ortaya çıkacaktır. Bir başka yüzyıldaki tüm divanlar incelendiğinde ise yüzyıllar arası karşılaştırmalar yapılabilir. Bu karşılaştırmalar sayesinde tiplerin genel kalıplarından çıkıp çıkmadığı çıktıysa nasıl bir anlam değişikliğine uğradığı daha net ve düzenli bir şekilde görülebilir. Eserlerdeki tüm tip ve kişiliklerin incelenmesi dışında belli bir tip seçilerek yapılacak olan daha spesifik çalışmalar da bu konuya verimli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- ADLER, Alfred. (2015). *Sosyal Roller ve Kişilik*. (çev. Turhan Yörükân), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ADLER, Alfred. (2001). *İnsanı Tanıma Sanatı*, (Çev. Kâmuran Şipal), Say Yayınları, İstanbul.
- AĞAOĞLU, Adalet. (1993). *Geçerken*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- AK, Coşkun. (2010). "Süleyman", *DİA*, c.38, s. 74-75, İstanbul: TDVY.
- AKA, Belda. (2011). *Nabi'nin Orta İnsan Tipi Hersekli Ârif Himmet'teki Değişimi*, Yüksek Lisans Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- AKAY, Hasan. (2005). *İslami Terimler Sözlüğü*, İstanbul: İşaret Yayınları.
- AKDEMİR, Ayşegül. (2008). *Klasik Türk Edebiyatında Delilik Kavramı (Fuzûlî, Naili, Fehim-i Kadim, Şeyh Galib Divanları ve Fuzuli'nin 'Leyla vü Mecnun' Mesnevisi)*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- AKGÖYNÜK, Maşuta. (2012). *17. Yüzyıl Âşık Şiirinde Sevgili Motifi*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Niğde.
- AKKUŞ, Metin. (1993). *Nef'i Divanı*, Akçağ Yayınları. Ankara.
- AKKUŞ, Metin. (1995). *Nef'i Divanı'nda Tipler ve Kişilikler*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- AKKUŞ, Metin. (1995). *Yusuf Nabi'de İnsan Tipi ve Özeleştirisi*, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.
- AKKUŞ, Metin. (2000). *Divan Şiirinde İnsan I- Dini Kişilikler*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

- AKKUŞ, Metin. (2002). *Doğu Kültüründe Nasreddin Hoca Tipinin Benzerleri*, Atatürk Üniversitesi, TDEB Nasreddin Hoca Paneli, Erzurum.
- AKKUŞ, Metin. (2002). *Edebiyatımızda Ahi Tipi ve Esrar Dede Fütüvvetnamesi'nde Ahi Tipinin Özellikleri*, Atatürk Üniversitesi.
- AKKUŞ, Metin. (2002). *Tarihi ve Edebi Bir Kişilik Olarak Nevai (Herat, 1441-1501) ve Nevai'nin Eserlerinde İnsan Problemi*, Atatürk Üniversitesi-Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.19.
- AKKUŞ, Metin. (2006). *Klasik Edebiyatta Tipler*, Editör: Talat Sait Halman vd., *Türk Edebiyatı Tarihi (2. Baskı)*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, c. 2.
- AKÜN, Ömer Faruk. (1994). *Divan Edebiyatı*, İslam Ansiklopedisi, C.9, s.395.
- AKSOY, Evrim.(2012). *Dede Korkut Kitabı'ndaki Tipler Üzerine Bir İnceleme*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- AKTAŞ, Hasan. (2011). *Fuzuli ve Şeyh Galib'in, Mesnevilerindeki Aşk Kahramanları (Mecnun&Aşk) İle Mizaç ve Kişilik Bakımından Özdeşleşmeleri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 36, Erzurum.
- ALBAYRAK, Nurettin. (1998). "Himmat Efendi", *DİA*, c.18, s. 57-58, İstanbul: TDVY.
- ALGAR, Bahâeddin. (1991). "Bahâeddin Nakşibend", *DİA*, c.4. s.458-460, İstanbul: TDVY.
- ALGAR, Hamid. (1997). "Hasan el-Askerî", *DİA*, c. 16, s. 289, İstanbul: TDVY.
- ALTINKÖPRÜ, Tuncel. (2008). *Şahsiyet Analizi*, Hayat Yayınları, İstanbul.
- ALTUNEL, İbrahim. (1990). *Anadolu Mahalli Fıkra Tipleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)*, Doktora Tezi, Konya.

- ALTUNEL, İbrahim. (1994). *Mahalli Fıkra Tiplerimizden Konyalı Gale Mehmet (Hayatı-Nüktedanlığı ve Fıkralarından Örnekler*, Prof. Saim Sakaoğlu'na Armağan, Bizim Gençlik Yayınları, Kayseri.
- ANUK, Yakup. (1995). *Nailî Divan'ında Tipler ve Kişilikler*, Bitirme Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- ARİŞ, Emine. (2011). *Halit Ziya Uşaklıgil'in Romanlarında Karakter ve Tip Oluşumu*, Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman.
- AVCU, Ayşegül. (2017). *Peygamber Kıssalarında İnsan Tiplerleri*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- AYAN, Hüseyin. (2001). Fuzûlî, *Rind ile Zâhid*, MEB Yayınları, Ankara.
- AYBAKAN, BİLAL. (2010). "Şâfiî", *DİA*, c, 38, s. 223-247, İstanbul: TDVY.
- AYDEMİR, Abdullah. (1990). *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- AYDIN, Abdullah. (2013). *Divan Şiirinde Rakip Portresi*, Sonçağ Yayıncılık, Ankara.
- AYDIN, Mehmet Akif. (2002). "Köle", *DİA*, c.26, s. 237-246. İstanbul: TDVY.
- AYDOĞDU, Eyüp. (2018). *Ahmed bin Hemdem Kethüda Süheyli Divanı'nda Tipler ve Kişilikler*, Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi, Düzce.
- AYGÜN, Zeynel Abidin. (1993). *Bağdatlı Rûhî Divanı'nda Rind ve Zahid Tipleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.
- AZAMAT, Nihat. (1996). "Hacı Bayrâm", *DİA*, c.14, s. 242-247, İstanbul: TDVY.
- BATIİSLAM, DİLEK. (2016). *Divan Şiirinin Benzetme ve Hayal Dünyasından*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- BATUK, Cengiz. (2006). "Nemrud", *DİA*, c.32, s. 554-555, İstanbul: TDVY.

- BAYRAMOĞLU, Fuat ve Nihat Azamat. (1992). “Bayramiyye”, *DİA*, c. 5, s. 269-273. İstanbul: TDVY.
- BELGE, Murat. (1968). *Türk Romanında Tıp*, Yeni Dergi.
- BELGE, Murat. (1982). *Romanda Tıp ve Tıpın İşlevi Üzerine* (Soruşturma) Yazko/Edebiyat.
- BELGE, Murat. (1994). *Edebiyat Üzerine Yazılar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- BEYZADEOĞLU, Süreyya. (1991). *Divan Şiirinde Zahid*, Dergâh; Edebiyat, Sanat, Kültür Dergisi, C. II.
- BOLAY, Süleyman Hayri. (1988). “Âdem”, *DİA*, c.1, s. 358-363, İstanbul: TDVY.
- BULUT, Halil İbrahim. (2012). “Ümmet”, *DİA*, c. 42, s. 308-309, İstanbul: TDVY.
- BÜYÜK LÜGÂT ve ANSİKLOPEDİ, C. II, İstanbul, s. 894.
- CAN, Cafer. (2017). *Gârib-nâme’de İnsan ve İnsan Tipleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2007.
- CEBECİOĞLU Ethem. (2014). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Ziraat Gurup Matbaacılık.
- ÇAVUŞ, Mehmet Fatih. (2011). *Keçecizâde İzzet Molla’nın Divan-ı Bahar-ı Efkar’ında Yer Alan Kişilikler*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed. (1998). *Divanlar Arasında*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed. (2017). *Necati Bey Divanı’nın Tahlili*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- ÇAYIR, Veli. (2015). *Kur’an Kıssalarında İnsan Tipleri*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- ÇİFTLİKÇİ, Ramazan. (2000). *Türk Romanında Tıp ve Karakter Problemi*, Yedi İklim. No 123. Haziran.

- ÇİTÇİ, Sinan. (2007). *Yeni Türk Şiirinde İdeal Tipler (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- ÇOBAN, Özgür. (2002). *Divan Şiirinde Rind ve Zahid Portresi (Ahmed Paşa, Fuzûlî, Bâkî, Nef'i, Nedim, Şeyh Galip Divanlarında)*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- COŞKUN, Vildan Serdaroğlu. (2017). *Zâtî Divanı'na Göre 16. Yüzyılda Sosyal Hayat*, Erdem Yayınları, İstanbul.
- COŞKUN, Vildan Serdaroğlu. (2013). *Zaîfî'nin Sergüzeştname'si*, İsam Yayınları, İstanbul.
- DEMİR, Ömer ve Mustafa Acar. (1992). *İdeal Tip*, Sosyal Bilimler Sözlüğü, Ağaç Yayınları, İstanbul.
- DEMİRCİ, Muhsin. (2009). *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. İstanbul.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. (2013). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, İstanbul.
- DOĞAN, Ahmet. (2002.) *Âhî Divanı'nda İnsan ve Toplum*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- DOĞAN, Mehmet. (1996). *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- DÖNMEZ, İbrahim Kâfi. (1993). "Cünûn", *DİA*, c. 8, s.125-129, İstanbul: TDVY.
- DURMAZ, Gülay. (2005). *Dîvân Şiirinde Rind*, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 8.
- DURMUŞ, İsmail. (2003). "Mecnûn", *DİA*, c. 28, s. 277-278. İstanbul: TDVY.
- ELMACI, Betül. (2015). *İstanbullu Eşraf Divanı'nda Rind ve Zahid Tipleri*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 8.
- ERBAŞ, Ali. (2000). "İfrit", *DİA*, c. 21, s. 516-517. İstanbul: TDVY.

- ERDOĞAN, Mehtap. (2013). *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul.
- ERKAL, Abdulkadir. (2014). *Hayret'ten Divâneliğe Divan Şiiri*, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume, Ankara.
- EROL, Teymur. (2009). *Klasik Türk Şiirinde Derviş Tipi*, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.17.
- EYİCE, Semavi. (1989). "Akşemseddin", *DİA*, c. 2, s. 299-302, İstanbul: TDVY.
- EYÜBOĞLU, İsmet Zeki. (1997), *Bütün Yönleriyle Tasavvuf, Tarikatlar, Mezhepler*, Derin Yayınları.
- FAYDA, Mustafa. (1994). "Ebû Bekir", *DİA*, c. 10, s. 101-108, İstanbul: TDVY.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi. (1997). "Hâricîler", *DİA*, c. 16, s. 169-175, İstanbul: TDVY.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi. (1999). "İbn Mülcem", *DİA*, c.20, s.220, İstanbul: TDVY.
- FOSTER, E.M. (1985). *Roman Sanatı*, (Çev. Ünal Aytür), Adam Yayınları, İstanbul.
- GENÇ, İlhan. (2008). *Örneklerle Eski Türk Edebiyatı Tarihi Giriş*, Kanyılmaz Matbaası, İzmir.
- GENÇ, İlhan. (2010). *Örneklerle Eski Türk Edebiyatı Tarihi Klâsik Dönem*, Kanyılmaz Matbaası, İzmir.
- GÖKDOĞAN, Melek Dosay. (2007). "Pisagor", *DİA*, c. 34, s. 292-293, İstanbul: TDVY.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki. (1931). *Melâmilik ve Melâmiler*, Devlet Matbaası, İstanbul.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki. (1997), *Türkiye 'de Mezhepler ve Tarikatler*, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- GÜLER, Zülfi. (2006). *Divan Şiirinde Peygamber Hikâyelerine Telmihler*, Uğurel Matbaası, Malatya.

- HARMAN, Ömer Faruk. (2000). “İbrâhim”, *DİA*, c. 21, s. 266-272, İstanbul: TDVY.
- HARMAN, Ömer Faruk. (2006). “Mûsâ”, *DİA*, c. 31, s. 207-213, İstanbul: TDVY.
- HARMAN, Ömer. (1997). “Havvâ”, *DİA*, c. 16, s. 542-545, İstanbul: TDVY.
- HARMAN, Ömer. (2013). “Yûnus”, *DİA*, c. 43, s. 597-599, İstanbul: TDVY.
- HİZMETLİ, Sabri. (1999) *Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, C. 39, S.1.
- HOŞAB, Ayşe Merve. (2017). *Sırrî Rahile Hanım Divanı'nda Dinî Kişilikler*, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 29.
- HÖKELEKLİ, Hayati. (2009). *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Yayınları, İstanbul.
- HUME, David. (1997). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul.
- İÇLİ, Maşuk. (1995). *Hayalî Divan'ında Tip ve Kişilikler*, Bitirme Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- İLHAN, Bilge. (2016). *Sehî Bey Dîvânı'nda Dinî Tipler*, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 6.
- İPEKTEN, Haluk. (1988). *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, KTB Yayını, Ankara.
- İPŞİRLİ, Mehmet. (1993). “Cellât”, *DİA*, c.7, s. 270-271. İstanbul: TDVY.
- İSEN, Mustafa. (1989). *Divan Şairlerinin Tasavvuf ve Tarikat İlişkileri*, Milli Eğitim, S.84.
- İZ, Mahir. (2001). *Tasavvuf*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s.60.
- KALLEK, Cengiz. (1993). “Caus”, *DİA*, c, 7, s. 163-166. İstanbul: TDVY.
- KANDEMİR, Yaşar. (1989). “Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, c.2, s.75-80. İstanbul: TDVY.

- KAPLAN, Mehmet. (1976). *Nâbî ve Orta İnsan Tipi*, Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- KAPLAN, Mehmet. (2004). *Türk Destanında Alp Tipi*, Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I. Dergâh Yayınları, İstanbul.
- KAPLAN, Mehmet. (2014). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar III Tip Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- KAPLAN, Mehmet. (1952). *İki Destan ve İki İnsan Tipi*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV, 1952.
- KAPLAN, Mehmet. (2010). *Klasik Türk Şiirinde Hz. Muhammed. Etkileşim Yayınları*, İstanbul.
- KARA, Mustafa. (1995). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- KARA, Osman. (2002). *Kur'an'da İnsan Tipleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- KARACOŞKUN, Mustafa Doğan. (2012). *Şark-İslam Klasiği Pendname'ye Göre Kişilik Tipleri ve Mutluluk Yolları*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, S.1.
- KARADAĞ, Özlem ve Bekir Alkan. (2000). *Nabî Divan'ında Tipler ve Kişilikler*, Bitirme Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- KARAİSMAİLOĞLU. (2009). "Selmân-ı Sâvecî", *DİA*. c.36, s.446-447, İstanbul: TDVY.
- KARAKÖSE, Saadet, *Divan Şiiri Sevgili Tipindeki Abartıların Simgesel Boyutuna Birkaç Örnek*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı).
- KARAKÖSE, Saadet. (2005). *Eski Türk Edebiyatında Felsefî Açından İnsan Tipleri*, İlmi Araştırmalar, S.20.

- KARATAŞ, Gökçen. (2008). *Klâsik Türk Şiirinde Tarihî, Efsanevî ve Mitolojik Unsurlar*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Muğla.
- KAS, Bilal. (2017). *Tanzimat Dönemi Roman Tiplerine Farklı Bir Bakış Denemesi*, Söylem Filoloji Dergisi, S.3.
- KILAVUZ, A. Saim. (1989). “Ali er-Rızâ”, *DİA*, c. 2, s. 436-438, İstanbul: TDVY.
- KILAVUZ, Ahmet Saim. (1989). “Ali el-Hâdî”, *DİA*, c. 2, s. 394-395, İstanbul: TDVY.
- KILAVUZ, Ahmet Saim. (2013), “Zeynelâbbidîn”, *DİA*, c. 44, s. 365-366, İstanbul: TDVY.
- KILIÇ, Ünal. (2013). “Yezîd”, *DİA*, c. 43, s. 513-514, İstanbul: TDVY.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl. (1936). *Döğüş Horozu ve Bab-ı Ali Tipi*, Ağaç II.
- KÖKSAL, Hasan. (1987). *Battalnamelerde Tip ve Motif Yapısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- KURNAZ, Cemal. (2011). *Divan Edebiyatı Türk Kimliği*, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara.
- KURNAZ, Cemal. (2012). *Hayâlî Bey Divanının Tahlili*, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri. (2002). “Kâtib”, *DİA*, c. 25, s. 49-52. İstanbul: TDVY.
- KÜRKÇÜOĞLU, Kemal Edib. (1956). *Fuzûlî, Rind ü Zâhid*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, S. 8. Ankara.
- LEVEND, Agah Sırrı. (1984). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Yayınları, İstanbul.
- MALEKY, Mahnaz Roohi. (2012). *Himmetzâde Ahmet Cezbî Divanı*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.

- MENGİ, Mine. (1984). *Eski Toplumumuzdaki Rintlik Geleneği Üstüne*, Tarih ve Toplum, Sayı 12, Aralık.
- MENGİ, Mine. (1985). *Divan Şiirinde Rindlik*, Ankara, Bizim Büro Basımevi.
- MENGİ, Mine. (1985). *Garibnamede'ki Alplık Geleneğiyle İlgili Bilgiler*, Belleten, Sayı 191-192, Ankara.
- MENGİ, Mine. (2000). *Eski Edebiyatımızda Bazı İnsan Tipleri*, Divan Şiiri Yazıları, Akçağ Yayınları, Ankara.
- MENGİ, Mine. (2010). *Bir Osmanlı Efendisinin Çizdiği Çelebi Tipi*, Divan Şiiri Yazıları, Akçağ Yayınları, Ankara.
- MENGİ, Mine. (2012). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- MORAN, Berna. (1994). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 3*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MORAN, Berna. (1994). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış, c.3*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MÜTERCİM ASİM EFENDİ, *Kamus Tercümesi*, İstanbul, 1304, C. 1, s. 1156.
- NACİ, Fethi. (1994). *40 Yılda 40 Roman*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul.
- ONAY, Ahmet Talât. (2007). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü*, Birleşik Yayınevi, Ankara.
- ÖBEK, Ali İhsan. (2009). *Habis Bir Tür Yılan ve Karşıt Yıldız Olarak Rakib I*, Gazi Türkiyat, Sayı 5.
- ÖZ, Mustafa. (1993). "Ca'fer es-Sâdık", *DİA*, c. 7, s. 1-3, İstanbul: TDVY.
- ÖZ, Mustafa. (1997). "Hâricîler", *DİA*, c. 16, s. 175-178. İstanbul: TDVY.
- ÖZ, Mustafa. (2003). "Mehdî el-Muntazar", *DİA*, c. 28, s. 376-377. İstanbul: TDVY.
- ÖZ, Mustafa. (2005). "Muhammed el-Bâkır", *DİA*, c. 30, s. 506-507, İstanbul: TDVY.

- ÖZ, Mustafa. (2006). “Mûsâ el-Kâzım”, *DİA*, c. 31, s. 219- 221, İstanbul: TDVY.
- ÖZCAN, Nezahat. (2010). *Türk Şiirinde Leyla*, Cantekin Matbaacılık, Ankara.
- ÖZDEMİR, Nutku. (2003). “Meddah”, *DİA*, c.28, s.293-294, İstanbul: TDVY.
- ÖZEL, Ahmet. (2003). “Mâlik b. Enes”, *DİA*, c.27, s. 506-513, İstanbul: TDVY.
- ÖZTÜRK, Gülcan, (2016). *Nef’î Divanı’ndaki Mitolojik ve Efsanevi Şahıslar*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.
- ÖZTÜRK, Nihal. (2008). *Tanzimat Romanında İdealize Tipler ve Ortak Özellikleri*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi.
- ÖZTÜRK, Zehra. (1993). *Hamdullah Hamdi’nin Yusuf ile Züleyha Mesnevisi’nde Tipler ve Motifler*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- ÖZTÜRK, Zehra. (2013). “Züleyha”, *DİA*, c. 44, s. 552-553, İstanbul: TDVY.
- PAKALIN, Mehmet Zeki. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- PALA, İskender. (1989). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- RIHTIM, Mehmet. (2013). “Yahyâ-yı Şirvânî”, *DİA*, c.43, s. 264-266, İstanbul: TDVY.
- SEFERCİOĞLU, Nejat. (2001). *Nev’î Divanı’nın Tahlili*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- SEMA, Uğurcan. *Türk Romanında Çalışan Kadın Tipleri-Tanzimattan Cumhuriyete Kadar*, Doktora Tezi, İstanbul.
- SEVİNÇ, Kenan. (2012). *Marifetnâme’de Kişilik Tipolojisi ve Bunun Rasyonelliği*, Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempoyumu, Erzurum.
- SEVÜK, İsmail. (1947). *Divan Edebiyatında Rindlik*, Cumhuriyet Gazetesi.
- STEVICK, Philip. (1988). *Roman Teorisi*, (Çev. Prof. Dr. Sevim Kantarcıoğlu), Akçağ Yayınları, Ankara.

- SUCU, Nurgül. (2007). *Rind Tipinin Kimliği, Divan Edebiyatındaki Yeri ve Rindlik Felsefesinin Tasavvufla İlgisi*, Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi, S. 18.
- SUCU, Nurgül. (2007). *Zâhid-Sûfî Tipinin Kimliği, Divan Edebiyatındaki Yeri ve Sosyal Hayattaki Örnekleri*, İstem, S. 10.
- ŞAFAK, Ali (1996). “Fısk”, *DİA*, c. 13, s.37-38. İstanbul: TDVY.
- ŞAHİN, Döndü. (2000). *Nedim Divan'ında Tipler ve Kişilikler*, Bitirme Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- ŞENÖDEYİCİ, Özer vd., (2016). *Osmanlı Edebî Metinlerini Anlama Kılavuzu*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla. (1995). *Klasik Osmanlı Edebiyatında Tiplerinden Rakib'e Dair*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla. (1996). *Klâsik Osmanlı Edebiyatında Tiplerinden Sûfî yahut Zâhit Hakkında*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla. (1997). *Klasik Osmanlı Edebiyatında Tipler*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla. (2015). *Manzum Metinler Işığında Bir Kalender Dervişinin Profili*, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/8 Spring.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla. (2016). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 1*. Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, Mimoza Yayıncılık.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla. (2017). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 2*. Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, Mimoza Yayıncılık.
- TARLAN, Ali Nihat. (2004). *Şeyhî Divanı'nı Tetkik*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TAŞDELEN, İshak. (2008). *Peygamber Kıssalarının Klasik Türk Şiirine Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.

- TEKİN, Mehmet. (2001). *Roman Sanatı (Romanın Unsurları)*, 4. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- TEKİN, Mehmet. (2002). *Roman Sanatı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- TOSUN, Necdet. (2013). “Veysel Karanî”, *DİA*, c. 43, s. 74-75, İstanbul: TDVY.
- TÖKEL, Dursun Ali. (1998), *Divan Şiirinde Mitolojik ve Efsânevi Şahıslar*, Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- TÖKEL, Dursun Ali. (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar Şahıslar Mitolojisi*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- TÖKEL, Dursun Ali. (2007). *Klâsik Şiirimizde Hz. Peygamber’e Hitap Şekilleri, Peygamberi Sanatla Anlatmak Sempozyumu*, Sakarya-İstanbul.
- TÖKEL, Dursun Ali. (2010). *Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları.
- TÜRKDOĞAN, Gökcan Melike. *Klâsik Türk Edebiyatında Kur’an Kıssalarını Konu Alan Mesneviler*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C:III, S. 15. (Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı).
- TÜRKYILMAZ, Burhan. (1998). *Ahmet Yesevi’nin Şahıslar Dünyası*, Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- UÇAR, Melike. (2006). *Klasik Türk Şiirinde Peygamberler*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş.
- UĞUR, Hüseyin Derviş. (2010). *Türk İslam Edebiyatında Âşık ve Zâhid*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- UĞUR, Veli. (1998). *Edebiyat Eserlerinde Kişilik İncelemesi Bir Roman Dolayısıyla Tip ve Karakter Ayırımı Üzerine*, Varlık Dergisi, s. 28-31.
- UĞUR, Veli. (1998). *Edebiyat Eserlerinde Kişilik İncelemesi Bir Roman Dolayısıyla Tip ve Karakter Ayırımı Üzerine*, Varlık Dergisi.

- ULUCAN, Mehmet, (2007). *Edebiyatımızda Lider Tipi ve Hoca Neşet Örneği*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.1.
- ULUDAĞ, Süleyman. (1988). “Âbid”, *DİA*, c.1, s. 307. İstanbul: TDVY.
- ULUDAĞ, Süleyman. (1991). “Ârif”, *DİA*, c.3, s. 361-362. İstanbul: TDVY.
- ULUDAĞ, Süleyman. (2001). *Peygamberler ve Peygamberlik*, Köprü Dergisi.
- ULUDAĞ, Süleyman. (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.
- ULUTAŞ, Nurullah ve İsmail Süphandağı. (2013). *Medrese-Tekke Çatışmaları Ekseninde Rind ve Zahid Tipleri*, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum, M.Ş.Ü Yayınları. Muş. C.II
- UZUN, Mustafa. (1996). “Firavun”, *DİA*, c. 13, s. 121-122, İstanbul: TDVY.
- UZUN, Mustafa. (2010). “Süreyyâ”, *DİA*, c.38, s. 162-164, İstanbul: TDVY.
- UZUN, Mustafa. (2013). “Ya’kûb” *DİA*, c.43, s. 276-277, İstanbul: TDVY.
- UZUN, Mustafa. (2013). “Yâr-ı Gâr”, *DİA*, c. 43, s. 324, İstanbul: TDVY.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (1969). *İdeal Tip*, Sosyoloji Sözlüğü, MEB Yayınları, İstanbul.
- ÜZÜM, İlyas. (2003). “Muhammed Takî”, *DİA*, c. 28, s. 255, İstanbul: TDVY.
- YAKIT, İsmail. (2013). *Mevlâna’da Aşk Felsefesi*, Ötüken Neşriyat Yayınevi, İstanbul.
- YANBASTI, Gülgün. (1996). *Kişilik Kuramları*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- YANIK, Murat. (2015). *Neşâti Divan’ında Sevgili Tipinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul.
- YAVUZ, Yusuf Şevki. (2003). “Mehdî”, *DİA*, c. 28, s. 371-374, İstanbul: TDVY.

YAVUZ, Yusuf Şevki. (2007), “Peygamberler”, *DİA*, c. 34, s. 257-262, İstanbul: TDVY.

YAZICI, Tahsin. (1964). *Âriflerin Menkıbeleri (Ahmet Eflakî)*, MEB Yayınları, İstanbul.

YAZICI, TAHSİN. (1995). “Ferîdun”, *DİA*, c. 12, s. 396. İstanbul: TDVY.

YENİTERZİ, Emine. (2006). *Mevlânâ'nın Eserlerinde Âşık ve Zâhide Dair Görüşler*, Kültür, Üç Aylık Kültür Sanat Araştırma Dergisi-Hz. Mevlânâ Özel Sayısı, İstanbul.

YILDIRIM, Dursun. (1976). *Türk Edebiyatında Bektaşî Tipine Bağlı Fıkralar*, Ankara.

YILDIRIM, Nimet. (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

ZAVOTÇU, Gencay. (2013). *Klâsik Türk Edebiyatı Sözlüğü (Kişiler-Hayvanlar-Bitkiler-Tabiat Güçleri, Kişileştirilmiş Varlık ve Kavramlar)*, İstanbul: Kesit Yayınları.

<http://lugatim.com/s/DANA>

<http://lugatim.com/s/M%C3%9CPTTEL%C3%82>

<http://lugatim.com/s/M%C3%9CPTTEL%C3%82>

<http://lugatim.com/s/meftun>

<http://lugatim.com/s/meftun>

<http://www.lugatim.com/s/dildar>

<http://www.lugatim.com/s/dildar>

<http://www.luggat.com/index.php#ceviri>

<http://www.luggat.com/index.php#ceviri>

<http://www.luggat.com/index.php#ceviri>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/>

<https://www.tarihyolu.com/dort-halife-donemi>

DİZİN

A

Abdal: D/Mh 12/III, D/Mh 41/II, D/Mh 41/VI, D/Mh 43/V, D/G 23/1, D/G 33/3, D/G 33/5, D/G 38/7, D/G 40/2, D/G 76/4, Dç/G 19/3.

Abit: D/Mh 5/V, D/Ds 1/XIII, M/795.

Aciz: D/K-Nt. 1/17, D/K-Nt 2/7, D/Mr-Nt. 6/II, D/K 15/21, D/Mr 6/III, D/Mr 19/III, D/Mr 20/IV, D/Mr 23/IV, D/Mh 15/V, D/Mh 17/IX, D/Mh 20/V, D/Mh 23/IX, D/G 14/11, D/G 34/6, D/G 44/2, D/Np 1/26, M/610, M/682.

Adem: D/K-Nt. 1/4, D/G 14/6, D/Np 1/5, Dç/G 1/3, Dç/G 26/4, M/324.

Adu(vv)/Aduvvülla: D/K. 1/9, D/K. 2/14, D/K. 4/5, D/K 24/8, D/K 24/21, D/K 24/28, D/K 25/12, D/K 25/22, D/Mh 25/VII, D/Mh 29/I, D/Mh 29/II, D/Msd 1/VI, D/G 33/7, D/G 38/5, Dç/K 6/5, Dç/K 6/6, Dç/K 6/7, Dç/G 40/3, Dç/Np 3/8, M/344, M/443.

Agah: D/Mr 2/I, D/Mr 12/III, D/Nşb/1/1, D/G 63/3, D/G 68/1, M/514.

Ağyar/Gayr: D/K-Nt. 3/4, D/Mr-Nt. 6/3, D/K. 8/2, D/Mr 5/IV, D/Mr 21/III, D/Mr 21/IV, D/Mh 3/IV, D/Mh 30/I,

D/Mh 30/II, D/G 38/4, D/G 39/1, D/G 63/3, D/G 71/1, D/G 74/3, D/G 74/4, D/Kş 3/III, Dç/G 6/6, Dç/G 23/9, Dç/G 23/10, Dç/G 25/3, Dç/G 30/3, Dç/G 30/4, Dç/G 30/6, Dç/G 40/2, M/44, M/145, M/207, M/262, M/347, M/349, M/372, M/710.

Ahmak: D/K-Nt. 1/6.

Ahmet: D/K. 3/1, D/K 10/4, D/K 15/10, D/K 15/19, D/K 25/22, D/Mh 2/IV, D/Mh 5/I, D/Mh 10/IV, D/Mh 20/IV, D/Mh 21/I, D/Mh 22/V, D/Mh 23/III, D/G 2/4, D/G 61/5, Dç/K 1/2, Dç/K 2/2, Dç/G 28/2, M/55, M/57, M/519.

Ahmedi Muhtar: D/Mr 6/I.

Ak Şemseddin: D/Msd 3/IV.

Akil: D/K 15/10, D/K 23/5, D/Mr 15/V, D/Mh 2/I, D/Mh 7/VII, D/Mh 9/V, D/Msd 2/IV, Dç/G 4/5, Dç/G 6/7, Dç/G 13/3, Dç/G 13/6, M/75, M/150, M/156, M/247, M/248, M/249, M/373, M/705, M/708, M/710, M/763, M/819, M/832.

Aliaba: D/K 9/3, D/K 18/2, D/Mr 3/III, D/Mh 11/III, D/Mh 18/III, D/Mh 18/IV, D/Mh 25/VI, D/Mh 39/IV, D/Mh 40/IV, D/Mh 44/II, D/T 2/1, M/72.

Ali Musi Rıza: D/K. 8/6, D/K 8/9,
D/K 11/5, D/Mh 38/I-III, D/G 24/7,
D/Kş 2/I, M/98.

Ali: D/K. 1/3, D/K. 7/5, D/K 11/1,
D/K 19/1-6, D/K 20/1-15, D/K 21/1-
19, D/K 22/1-7, D/Mr 14/I-VII, D/Mh
10/I- VII, D/Mh 11/1-VI, D/Mh 18/I-
VIII, D/Mh 19/I-VII, D/Mh 21/I-IV,
D/Mh 22/I-VI, D/Mh 23/IX, D/Mh
24/I-XII, D/Mh 33/I, D/Mh 33/II,
D/Mh 38/IV, D/Mh 39/I-XI, D/Mh
40/I-VI, D/Msd 1/I-VIII, D/Msd 2/VII,
D/Msd 3/III, D/G 2/1, D/G 14/2, D/G
16/9, D/G 24/10, D/G 61/6, D/G 61/8,
D/G 77/ 1-6, D/G 78/3, D/G 78/7,
Dç/Np 1/1-12, M/50, M/62, M/69.

Alim: D/Mh 18/VI, M/847.

Aliyyülmürteza: D/K 6/1-8, D/K. 8/1,
D/Mr 7/I-II, D/Mh 10/V, D/Mh 18/VI,
D/Mh 21/VI, D/Mh 24/XII, D/Mh
27/II, D/Mh 34/I-VI, D/Mh 35/I-VI,
D/Mh 37/III, D/Mh 39/XI, D/Mh
40/IV, D/Mh 40/VI, D/Mh 44/V,
D/Msd 1/II, D/G 2/7, D/G 24/1, M/82.

Arif: D/G 58/1, D/G 71/2, D/G 71/6,
Dç/G 8/2, Dç/G 17/1, Dç/G 19/4,
Dç/G 34/2, M/154, M/160, M/432.

Asdika: D/Mh 37/I-III.

Ashab: (M/50), (M/60), (M/129),
(M/186).

Askeri: D/K 11/9, D/Mh 40/V,
M/100, M/310, M/334.

Aşık: D/K-Nt. 5/6, D/K 12/6, D/K
14/9, D/K 23/1, D/K 23/8, D/Mr 1/I,
D/Mr 6/I, D/Mr 9/IV, D/Mr 11/III,
D/Mr 12/III, D/Mr 13/I, (D/Mr 13/II),
D/Mr 13/IV, D/Mr 14/III, D/Mr 16/I,
D/Mr 21/I, D/Mr 21/III, D/Mr 22/I,
D/Mh 5/VIII, D/Mh 6/II, D/Mh 8/IV,
D/Mh 8/VI, D/Mh 10/VII, D/Mh 12/I,
D/Mh 18/II, D/Mh 20/VI, D/Mh 21/I,
D/Mh 21/III, D/Mh 23/IV, D/Mh
25/III, D/Mh 27/I, D/Mh 30/I-III,
D/Mh 36/I, D/Mh 38/II, D/Mh 42/I,
D/Mh 42/III, D/Mh 43/V, D/Mh 44/I,
D/Msd I/V, D/Msd 1/VIII, D/Msd
3/V, D/Msd 6/V, D/G 1/3, D/G 1/4,
D/G 8/4, D/G 9/I, D/G 12/5, D/G 12/5,
D/G 13/3, D/G 14/3, D/G 17/1, D/G
17/2, D/G 18/1, D/G 18/2, D/G 25/7,
D/G 28/1, D/G 29/1, D/G 29/5, D/G
34/4, D/G 34/6, D/G 35/5, D/G 36/3,
D/G 36/4, D/G 36/5, D/G 36/6, D/G
36/7, D/G 37/1, D/G 40/7, D/G 40/7,
D/G 41/3, D/G 44/4, D/G 47/4, D/G
61/6, D/G 66/1, D/G 66/2, D/G 70/3,
D/G 72/3, D/G 73/4, D/G 79/1, D/G
79/4, D/Kş 1/II, D/Kş 3/II, D/Kş 3/III,
D/Kş 3/V, D/Np 3/8, D/Np 5/1, D/Np
5/3, Dç/K 5/2, Dç/G 2/2, Dç/G 6/3,
Dç/G 8/4, Dç/G 9/2, Dç/G 9/3, Dç/G
10/4, Dç/G 16/1, Dç/G 20/4, Dç/G
29/3, Dç/G 33/3, Dç/G 33/4, Dç/G
34/3, Dç/G 35/4, Dç/G 41/3, Dç/G

41/5, M/23, M/98, M/118, M/119, M/129, M/130, M/143, M/152, M/153, M/154, M/195, M/196, M/214, M/374, M/391, M/392, M/393, M/394, M/397, M/401, M/402, M/403, M/410, M/412, M/413, M/416, M/417, M/418, M/419, M/420, M/421, M/424, M/425, M/534, M/572, M/579, M/635, M/661, M/664, M/665, M/719, M/724, M/741, M/746, M/758, M/759, M/768, M/833, M/834, M/839, M/846, M/847, M/856, M/857, M/858, M/869, M/879, M/882, M/890, M/912, M/923, M/924, M/932, M/934.

Aşina: D/Nt. 5/7, D/Mh 2/II, D/Mh 17/IX, D/G 3/1, D/G 3/4, D/G 13/4, D/G 29/4, D/G 31/3, D/G 32/1, M, 46, M/93, M/353, M/823, M/855.

Aşüfte: D/K 21/2, Dç/G 26/2.

Atik: D/Mh 6/I-IV, D/Mh 7/I-VII.

Avare: D/Mr 24/II, D/G 8/4, D/G 26/1, D/G 71/17, M/294, M/392, M/623, M/700, M/719, M/768, M/864.

Ayyaş: D/Mh 1/IV, D/G 57/4, D/G 36/2.

Aziz: D/K 16/1, M/34, D/K 16/11.

B

Bay: D/K. 1/12, D/Mh 6/III, D/G 1/4, M/841.

Bayrami: D/K 14/1, D/K 16/6, D/Mh 43/I-V, D/G 30/1-5, D/Kş 2/III, Dç/G 17/1-9.

Behaeddin: D/K 16/12.

Bende: D/K-Mn. 1/2, D/K-Nt. 1/5, D/K-Nt. 1/13, D/K-Nt. 2/3, D/K-Nt. 4/7, D/K 16/11, D/K 18/6, D/K 20/2, D/K 21/13, D/K 24/31, D/Mr 2/III, D/Mr 6/IX, D/Mr 12/II, D/Mr 14/VII, D/Mh 8/VII, D/Mh 11/III, D/Mh 11/VI, D/Mh 12/III, D/Mh 15/I, D/Mh 15/V, D/Mh 18/I, D/Mh 18/III, D/Mh 18/IV, D/Mh 18/VI, D/Mh 19/III, D/Mh 19/VI, D/Mh 19/VI, D/Mh 20/IX, D/Mh 22/I, D/Mh 23/III, D/Mh 24/II, D/Mh 24/III, D/Mh 25/VI, D/Mh 31/II, D/Mh 39/II, D/Mh 39/III, D/Mh 39/XI, D/Mh 40/I, D/Mh 44/II, D/Msd 2/III, D/Msd 2/IV, D/Msd 3/II, D/T 2/1, D/G 9/3, D/G 27/1, D/G 34/1, D/G 35/2, D/G 43/5, D/G 48/3, D/G 49/2, D/G 51/7, D/G 69/3, D/G 78/8, D/Kş 2/I, D/Np 1/30, Dç/Mr 1/I, Dç/Mr 1/V, Dç/Mr 2/II, Dç/G 11/1, Dç/G 13/1, Dç/G 23/6, Dç/G 23/8, Dç/G 23/9, M/29, M/42, M/45, M/47, M/50, M/101, M/108, M/312, M/684, M/722, M/804, M/872.

Bigane: D/G 37/6, D/G 79/5.

Bimar: D/K 12/4, D/K 22/2, D/Mh 3/I, M/393.

C

Cafer Sadık: D/K. 8/5, D/K 9/1-7, D/K 11/4, D/Mh 37/I-III, D/Mh 40/II, D/G 24/5, M/96.

Cahil: M/139, M/870, D/Msd 1/VII.

Canan: D/K. 8/3, D/K. 8/4, D/K 10/7, D/K 13/4, D/Mh 11/I, D/Mh 11/II, D/Mh 17/III, D/Mh 18/IV, D/Mh 24/I, D/Mh 39/I, D/G 4/5, D/G 8/3, D/G 9/I, D/G 17/1, D/G 18/1, D/G 27/7, D/G 38/4, D/G 43/1, D/G 43/5, D/G 44/9, D/G 49/4, D/G 54/1, D/G 54/4, D/G 76/7, D/Ds 2/XI, Dç/Mr 3/III, Dç/G 2/2, Dç/G 7/5, Dç/G 14/2, Dç/G 15/5, Dç/G 32/1, Dç/G 32/2, Dç/G 32/3, Dç/G 34/1, M/152, M/155, M/174, M/197, M/199, M/212, M/272, M/346, M/368, M/389, M/498, M/502, M/545, M/597, M/665, M/734, M/739, M/767, M/831, M/853, M/859, M/872, M/874, M/877, M/885, M/890.

Cariyye: M/479, M/723, M/729, M/730, M/740, M/766, M/771.

Casus: M/311.

Cehud: Dç/G 28/6.

Cellat: M/745.

Cemalettinzade: D/T 2/9.

Cünun: M/178, M/182, M/183, M/225, M/280, M/334, M, 351, M/414.

Ç

Çaker: D/Mh 5/VIII, Dç/G 11/7, Dç/G 43/5, M/259.

D

Dana: D/Mr 16/III, D/G 24/7, M/614, M/648.

Dara: D/K. 1/15, D/K. 1/16, D/K. 2/8, D/K. 2/17.

Deccal: D/K 15/4, D/K 15/12.

Deli: D/G 72/5, Dç/G 19/1, M/184.

Derban: D/G 25/2.

Derd Ehli: D/K 10/13, D/Mr 3/I, Dç/K-Nt 2/2, Dç/G 43/2.

Dermend: D/K-Mn. 1/I, D/Mr 2/III, D/Mh 23/IX, D/G 1/7, M/544, M/604, M/800, M/935.

Derviş: D/K 15/11, D/Mh 12/I, D/G 13/3, D/G 13/5, D/G 13/7, D/Kş 2/I.

Dilber: D/K. 1/7, D/K. 2/5, D/K 7/22, D/Mr 6/VII, D/Mh 20/V, D/Mh 30/I-III, D/Mh 41/III, D/G 15/1, D/G 38/4, Dç/G 23/1, Dç/G 23/7, Dç/G 23/8, M/659, M/667, M/740.

Dildar: D/G 47/6, D/G 74/3, Dç/G 2/3, Dç/G 5/4, Dç/G 5/5, Dç/G 6/1, Dç/G 6/2, Dç/G 8/1, Dç/G 9/1, Dç/G 15/1, Dç/G 18/1, Dç/G 22/5, Dç/G 25/1, Dç/G 37/4, M/825, M/837.

Divane: D/Mr 10/II, D/Mr 10/III, D/Mr 11/I, D/Mr 19/I, D/Mh 2/II, D/Mh 44/IV, D/G 7/5, D/G 27/5, D/G

47/8, D/G 51/2, D/G 56/2, D/G 57/22, D/G 75/3, D/G 79/2, D/Ds 1/XI, D/Kş 1/II, D/Kş 1/IV, D/Kş 5/III, Dç/G 4/5, Dç/G 6/2, Dç/G 6/6, Dç/G 8/1, Dç/G 18/2, Dç/G 27/6, Dç/G 30/3, Dç/G 37/3, Dç/G 37/4, M/140, M/205, M/248, M/273, M/341, M/611, M/631, M/813, M/824, M/843.

Dost: D/G 16/1-10, D/G 43/1, D/G 72/7, D/G 74/1, M/21.

Düşman: D/Mr-Nt. 6/1, D/Mh 17/VIII, D/Mh 38/IV, D/G 35/3, M/310, M/443, M/462, M/711.

E

Ebu Bekir: D/K 11/6, D/Mh 6/I-IV, D/Mh 7/I, D/Mh 9/I, D/Mh 9/II, D/Mh 9/VI, D/Mh 18/III, D/Mh 21/I, D/G 61/6, Dç/K 3/1, M/52.

Ebüürab: D/Mr 14/V.

Ehli Aşk: D/Mr 9/I, D/Mr 9/II, D/Mr 14/III, D/Mh 24/IX, D/Mh 26/II, D/Mh 37/2, D/Mh 39/VIII, D/Mh 40/II, D/Mh 40/III, D/Msd 3/III, D/Msd 3/IV, D/K 16/12, D/G 34/2, D/G 34/3, D/G 35/4, D/G 39/3, D/G 59/1, D/G 79/3, D/G 79/4, Dç/K-Nt 2/5, Dç/G 5/3, Dç/G 8/3, Dç/G 41/1, Dç/Np 3/4, M/78, M/91, M/165, M/202, M/218, M/520, M/586, M/841, M/891, M/909.

Ehlibeyt: D/K 25/12, D/G 16/4, D/G 34/2.

Ehli Cürm: M/37.

Ehli Derd: D/K 10/13, Dç/K-Nt 2/2, D/Mr 20/IV, D/Mr 23/IV, D/Mh 23/IV, D/Mr 3/I.

Ehli Dil: D/K 9/5, D/K 20/9, D/Mh 5/V, D/Mh 8/V, D/Mh 8/VI, D/Mh 11/V, D/Mh 39/VII, D/Msd 2/VIII, D/G 45/10, D/G 52/5, Dç/G 33/2, Dç/Np 3/3, M/431.

Ehli Din: D/Mr-Nt. 6/1, M/69, M/70, M/802.

Ehli Gaza: D/K 11/8, D/K 21/16.

Ehli Hakk: D/Mh 11/III, D/Mh 28/II, D/Msd 1/V, D/Msd 3/V, D/G 39/1, M/571.

Ehli Hal: M/536, M/818.

Ehli Harabat: D/G 40/4, D/G 57/1.

Ehli Hüner: D/Ds 1/V.

Ehli İman: D/K 25/14.

Ehli İsyân: Dç/K-Nt 2/7.

Ehli Kemal: D/Mh 4/III.

Ehli Küfr: D/Mh 7/VII, M/181.

Ehli Mahşer: D/K-Mn. 1/15.

Ehli Mana: D/Mh 12/XIV.

Ehli Sanem: D/K. 1/14.

Ehli Sıdk: D/Mh 21/I, M/52.

Ehli Süluk: D/K 16/1.

Ehli Şefik: Dç/K-Nt 2/7, D/K 15/4.

Ehli Şirk: D/G 57/12.

Ehli Tarikat: D/Mr 1/I, D/Msd 3/III.

Ehli Tuğyan: D/K 15/4.

Ehli Vefa: D/G 29/3, D/Np 2/1.

Ehli Zünub: Dç/G 3/4.

Ehlul Yakın: D/Mh 16/I, D/Mh 34/I, M/181.

Ehlullah: D/K 2/14, D/K. 5/5, D/Mh 24/X, D/G 3/1, D/G 20/11, D/G 33/5, D/Np 3/11, M/77, D/T 1/4.

Ekmel: M/100, M/548, M/550, D/Mh 37/II.

Enbiya: D/K-Nt 4/1, D/K-Nt 4/4, D/K 24/6, D/Mr 7/I-II, D/Mh 15/II, D/Mh 27/I, D/Msd 1/I, D/Msd 6/III, D/T 1/3, M/22, M/29, M/66, M/67, M/88.

Erbabı Fen: M/336.

Erbabı İstihkak: D/K 15/16.

Erbabı Refik: D/Mh 6/I.

Erbabı Zevk: D/K 16/15.

Eren: D/K 16/2, D/K 16/8, D/Msd 4/I, /Msd 5/I, D/G 20/10, D/G 71/3, D/G 71/7, D/G 71/21, D/Ds 1/XVII.

Esir: M/694.

Etkiya: D/K 4/2, D/K 6/4, D/K 19/2, D/Mh 35/I, D/Mh 36/I, D/Mh 37/I, D/Mh 38/I-III, D/Mh 43/II, D/Msd 3/IV.

Evliya: D/K 8/7, D/K 19/2, D/K 24/7, D/Mr 7/I-II, D/Mh 16/V, D/Mh 17/III, D/Mh 32/I-IV, D/Mh 34/V, D/Mh 35/I, D/Mh 36/I, D/Mh 37/I-III, D/Mh 38/I, D/Mh 42/II, D/Msd 3/I, D/Msd

3/II, D/Msd 3/III, D/T 1/3, D/G 24/4, D/G 24/4, D/G 24/9, M/29, M/96.

F

Fahişe: M/705.

Fahrialem: D/K 6/3, D/Mh 6/III, D/Mh 7/III, D/Mh 23/II, D/Mh 23/VIII, D/G 10/5, D/G 61/2, M/55.

Fahricihan: D/K 1/9, D/K 2/12, D/K 7/23, D/K 10/7, D/K 10/12, D/K 22/5, D/Mr 24/II, D/Mh 6/IV, D/Mh 7/V, D/Mh 8/VI, D/Mh 10/VI, D/Mh 35/IV, D/Ms 1/IV, D/Ms 2/VII.

Fakir: D/G 3/2, D/Np 1/27, M/800, M/806.

Faruk: D/K 10/12.

Fasık: D/K 15/7, D/K 15/18.

Fatıma: D/Mh 16/I, D/Mh 17/I-IX, D/Mh 34/I.

Ferhat: M/826.

Feridun: Dç/K 6/5.

Firavun: D/G 44/9, D/Ds 1/XV.

Fisagur: M/164, M/171.

G

Gaddar: D/K 25/2, M/453.

Gafil: D/K 15/17, D/Kş 3/VI, M/507.

Garip: D/Mr 14/VII, D/Mr 19/III, D/Mr 20/I, D/G 49/6, D/G 51/5, D/Np 1/28, D/Np 5/5, Dç/G 1/9, M/47,

M/48, M/106, M/384, M/388, M/713, M/719, M/799.

Geda: D/K. 1/12, D/K. 2/8, D/Mh 6/III, D/G 21/5, D/G 65/4, Dç/G 2/7, M/841, M/868.

Gulam: D/K. 4/10, D/Mh 35/VI, D/Msd 3/I, Dç/Mr 1/III, M/176, M/689, M/692, M/693, M/707, M/723, M/729, M/743, M/746, M/757, M/766, M/769, M/775, M/780, M/786.

Günehkar: D/K-Mn 2/3, D/K-Nt. 4/7, D/Mr 20/II, D/Mr 23/II, M/110.

H

Habip: D/Mr 10/III, D/Mh 9/IV, D/Mh 43/I, D/Np 5/2, Dç/K-Nt 1/1, Dç/K-Nt 4/4, Dç/K 1/1, Dç/K 1/5, Dç/K 4/4, Dç/Mr 3/II, Dç/G 11/4, Dç/G 11/7, Dç/G 16/4, Dç/G 16/7, M/20, M/22, M/28, M/34, M/59.

Habibiekrem: D/Mh 9/I.

Hace: D/K 6/7, D/K 16/5, D/K 16/7, D/K 22/5, D/Mh 5/I, D/Mr 11/II, D/Mh 18/VII, D/Mh 19/IV, D/Mh 20/IX, D/G 20/5, D/G 61/2, D/G 61/3.

Hacı Bayram Veli: D/Mr 7/I-IV, D/Mh 43/III, D/Msd 3/I, D/Msd 3/II, D/Msd 3/III, D/Kş 2/I-IV, D/K 2/3.

Hakan: D/Mr 9/IV

Halil: D/G 39/2, D/G 42/6, D/G 44/9, D/G 54/5, D/G 57/17, D/Ds 1/XIV, D/Ds 2/IV.

Hallac: D/G 29/2, D/G 34/4, D/G 34/6, D/G 35/5, D/G 62/4.

Hanbel: D/K. 3/3.

Harabati: D/G 40/4, D/G 57/1.

Hariciler: D/K 23/6, D/Mh 24/IV, D/Mh 39/IV, D/G 34/5, D/G 35/6, D/G 35/7, D/G 78/3.

Hasan Bin Murtaza: D/K. 5/1-7.

Hasan Hulki Rıza: D/K. 8/2, D/K 11/2, D/G 24/2.

Hasan: D/K. 1/8, D/K. 1/11, D/K. 2/9, D/K. 2/11, D/K 12/1-7, D/K 13/6, D/K 24/17, D/K 24/21, D/Mh 10/IV, D/Mh 40/I, D/G 2/4, D/G 28/6, Dç/Np 2/1-7, M/71.

Havva: D/K-Nt. 1/4, Dç/G 1/3, Dç/G 26/4.

Hayati: D/K 14/9.

Haydar: D/Mr-Nt. 6/2, D/K 7/1-27, D/K 8/9, D/K 21/16, D/Mr 14/V, D/Mh 9/VI, D/Mh 11/I, D/Mh 11/II, D/Mh 18/VI, D/Mh 20/I, D/Mh 20/I-IX, D/Mh 23/VIII, D/Mh 24/IV, D/Mh 24/VII, D/Mh 24/VIII, D/Mh 24/IX, D/Mh 24/X, D/Mh 36/I-IV, D/Mh 37/I, D/Mh 39/IV, D/Mh 39/VII, D/Mh 39/IX, D/Mh 39/X, D/Mh 39/XI, D/Mh 40/I, D/Mh 44/I, D/G 16/1, D/G 24/10, D/G 34/1, D/G 35/2,

D/G 35/3, D/G 61/2, D/G 78/1, D/G 78/2, D/Np 1/9, Dç/Np 1/3, Dç/Np 2/2, M/67.

Haydarikerrar: D/Mh 23/I-IX, D/Mh 39/IV, D/Mh 40/V, D/G 78/2.

Haydariyezdan: D/Mh 20/I-IX.

Haydari: D/Mh 38/IV, D/Mh 39/VII, D/Mh 40/I, D/G 78/7.

Hızır: D/K 10/13, D/K 22/2, D/G 57/20.

Himmet: D/K 16/9, D/Mr 5/I-IV, D/Mr 28/I-II, D/Msd 3/IV, D/G 50/5, D/G 53/2, D/Np 1/28.

Hünkar: D/Mh 3/I-V, Dç/G 18/1, M/54.

Hüseyin: D/K. 4/1-10, D/K. 8/3, D/K 11/1, D/K 13/6, D/K 23/2, D/K 24/17, D/K 24/22, D/K 25/4, D/K 25/16, D/Mh 10/IV, D/Mh 27/I, D/Mh 40/I, D/Mh 40/II, D/Mh 40/III, D/Mh 40/IV, D/Mh 40/V, D/Mh 40/VI, D/T 1/4, D/G 2/4, D/G 24/3, D/G 27/2, D/G 28/6, Dç/G 23/8, Dç/Np 3/1-8, M/82, M/84.

İ

İbn Mülcem: D/Mh 33/IV.

İbrahim: Dç/G 1/7.

İfrit: D/K. 2/8, D/Mr 14/IV.

İlyas: D/G 57/20.

İmam: D/K 14/7, D/Mr 1/II, D/K. 3/2, D/K. 3/4, D/K 8/10, D/K 14/7, D/Mr

1/II, D/Mh 34/I-VI, D/Mh 35/I-VI, D/Mh 38/V, D/Mh 42/II, D/Msd 6/I-V, D/G 24/12, D/G 57/1, M/52, M/568.

İmamıazam: D/K. 3/5.

İsa: D/K 15/8.

İskender: D/G 57/16, D/N 1/1, Dç/K 6/1, Dç/G 8/5, Dç/G 10/5.

K

Kafir /Küffar: D/K 15/7, D/K 15/12, D/K 15/18, D/Mh 29/I, D/G 71/6, Dç/Mr 2/III, D/Mh 29/I.

Kahraman: D/Mh 18/I, Dç/G 22/2, M/307, M/323, M/339, M/462, M/745.

Kamil: D/Mr 16/III, D/G 4/1, D/G 55/9, D/G 55/12, D/G 71/2, Dç/G 8/6, M/535, M/614, M/832.

Katil: D/K 24/22, D/Mh 31/I, D/Mh 33/IV, D/G 69/2, M/903.

Katip: D/G 8/3, D/B 1/2.

Kays: D/G 47/6, D/G 57/21, Dç/Mr 3/I, M/219, M/234, M/246, M/279, M/290, M/292, M/293, M/330, M/331, M/340, M/366, M/367, M/405, M/407, M/413, M/414.

Kazım: D/K 11/5, D/Mh 40/III, D/Msd 6/I, D/Msd 6/I-V, D/G 24/6, M/97.

Kelim: D/G 57/19.

Kemal: D/K-Mn. 1/2, D/Mh 4/III, D/G 9/5, D/G 71/4, D/G 71/23, Dç/Mr 2/VII, Dç/G 39/4, M/182, M/524, M/534.

Kemter: D/Mr 14/VII, D/Mh 24/VI, D/Mh 35/VI, D/Mh 41/II, D/Msd 3/I, D/Msd 3/II, D/G 78/5.

Kıbtiyyan: D/Msd 2/IX, D/G 24/4, D/G 28/4,

Kul: D/K-Nt. 1/12, D/K-Nt 2/7, D/Mr 8/II, D/Mr 8/V, D/Mr 24/II, D/Mh 23/IX, D/Mh 24/II, D/Mh 36/II, D/Mh 38/I-III, D/Mh 39/III, D/G 45/2, Dç/K-Nt 2/7, Dç/Mr 2/III, Dç/G 11/6, Dç/G 26/4, Dç/G 38/1, M, 103, M/185, M/274.

Küfr Ehli: D/Mh 7/VII.

L

Leşker: D/G 68/4, Dç/G 32/2, M/286, M/302, M/303, M/305, M/321, M/329, M/333, M/340, M/344.

Leyla: D/Mr 18/I, D/Mr 18/IV, D/G 6/3, D/G 37/2, D/G 64/3, Dç/G 20/5, Dç/G 33/1, Dç/G 35/1, M/193, M/227, M/228, M/236, M/240, M/248, M/255, M/256, M/257, M/258, M/263, M/282, M/283, M/296, M/301, M/303, M/305, M/315, M/316, M/319, M/330, M/332, M/334, M/335, M/346, M/348, M/379, M/382, M/385, M/387, M/390, M/394, M/395, M/398, M/399, M/400,

M/401, M/406, M/411, M/412, M/414, M/462.

Lokman: D/K 10/13, D/K 12/5, D/K 13/1, D/K 13/2, D/K 22/2, D/G 50/1, M/611.

M

Mahub: D/K 20/7, D/K 22/6, D/Mh 6/I, D/Mh 8/IV, D/Mh 9/III, D/Mh 17/VI, D/G 27/1, D/Np 5/3, Dç/K 3/5, Dç/K 4/4, Dç/K 4/5, Dç/G 3/5, Dç/G 3/6, Dç/Np 1/7, M/201, M/380, M/736, M/772.

Mahmut: D/Mh 5/I.

Maliki: D/K. 3/3.

Mansur: D/G 28/2, D/G 34/4, D/G 34/6, D/G 62/4, D/G 71/15, Dç/G 22/5, M/871.

Mariz: M/720.

Maşuk: D/Kş 3/II, Dç/G 20/3, Dç/G 20/4, Dç/G 22/3, Dç/G 31/4, Dç/G 32/2, M/118, M/144, M/188, M/280, M/287, M/408, M/421, M/586, M/846, M/847.

Mecnun: D/Mr 16/I, D/Mr 18/I, D/Msd 4/II, /Msd 5/II, D/G 6/3, D/G 10/3, D/G 11/3, D/G 37/2, D/G 49/4, D/G 54/2, D/G 57/21, D/G 76/3, D/G 79/2, D/Kş 5/II, Dç/G 4/5, Dç/G 7/2, M/179, M/193, M/219, M/223, M/233, M/235, M/236, M/238, M/242, M/254, M/258, M/276, M/288, M/289, M/317,

M/319, M/327, M/334, M/335, M/338, M/341, M/343, M/345, M/354, M/371, M/382, M/384, M/409, M/410, M/498, M/684, M/842, M/872.

Meczup: M/817, M/818.

Meddah: D/K 24/1, Dç/G 12/4.

Meftun: M/395.

Mehdi: D/K 8/10, D/K 11/10, D/K 11/11, D/K 15/1, D/K 15/17, D/Mh 40/V, D/G 24/12, M/101.

Mekdur: D/G 56/2.

Mekkar: D/G 57/4.

Melamiye: D/G 15/4, D/G 33/5, D/G 49/5, D/G 76/6.

Mellah: Dç/G 11/7.

Meryem: Dç/Mr 2/V.

Mesih: D/K 15/6, Dç/Mr 2/V.

Mest: D/Mr 11/I, D/Mh 2/II, D/Mh 44/IV, D/G 30/4, D/G 59/4, D/G 74/4, D/G 75/3, D/G 79/1, D/Ds 1/XI, D/Ds 2/XI, D/Kş 1/I, D/Kş 1/IV, Dç/G 5/5, Dç/G 15/2, Dç/G 23/2, Dç/G 34/4, Dç/G 35/3, Dç/G 37/2, Dç/G 37/3, Dç/G 42/3, M/140, M/539, M/813, M/843.

Mihman: D/G 50/6, Dç/G 25/2, Dç/G 31/3, M/30, M/346, M/637.

Muhammed: D/Mr-Nt. 6/1, D/K. 8/1, D/K 11/1, D/K 15/9, D/Mr 6/VII, D/Mr 7/I-III, D/Mr 14/V, D/Mh 5/I-VIII, D/Mh 10/I-VII, D/Mh 16/V, D/Mh 17/III, D/Mh 20/IV, D/Mh

21/IV, D/Mh 24/I, D/Mh 24/VII, D/Mh 24/VIII, D/Mh 24/XII, D/Mh 26/V, D/Mh 34/V, D/Mh 35/II, D/Mh 36/II, D/Mh 39/I, D/Mh 39/VI, D/Mh 39/VII, D/Msd 1/I, D/Msd 1/II, D/G 10/1, D/G 24/1, D/G 24/11, D/G 57/22, D/G 57/24, D/G 61/7, D/Kş 2/I, D/Nşb 2/1, D/Nşb 2/2, D/Nşb 3/I, D/Nşb 3/II, Dç/K 2/3, Dç/G 23/8, M/34, M/101, M/365, M/519.

Muhammed Bakır: D/K 11/3, D/Mh 36/I-IV, D/Mh 40/II, M/94.

Muhtar Muhammed: D/Mh 5/I.

Murtaza: D/K 11/1, D/K 15/20, D/Mh 10/IV, D/Mh 12/I-V, D/Mh 17/II, D/Mh 24/IV, D/Mh 42/II, D/Msd 4/I, /Msd 5/I, D/G 14/1, D/G 14/7, D/G 34/1, D/G 34/4, D/G 35/2, D/G 35/5, D/Np 1/18, M/72, M/74, M/88.

Musa: D/Ds 1/XV.

Mustafa: D/K. 3/1, D/K. 3/4, D/K. 5/2, D/K. 8/1, D/K 11/1, D/K 17/2, D/K 19/2, D/K 25/10, D/K 25/21, D/Mr 7/I-II, D/Mh 7/III, D/Mh 10/V, D/Mh 16/V, D/Mh 17/II, D/Mh 18/III, D/Mh 24/IV, D/Mh 24/V, D/Mh 24/XII, D/Mh 34/V, D/Mh 36/II, D/Mh 42/II, D/Mh 44/V, D/Msd 4/I, /Msd 5/I, D/G 2/1, D/G 10/4, D/G 14/1, D/G 14/2, D/G 14/7, D/G 14/8, D/G 14/9, D/G 24/1, D/G 34/4, D/G

35/1, D/G 35/2, D/Np 1/15, D/Nşb 2/1, D/Nşb 2/2, M/25, M/29, M/33, M/61, M/72, M/88, M/518.

Muztar: M/294.

Mübtela: D/G 45/1, M/920, D/G 64/4, M/301, M/362, M/594, M/654, M/726.

Mücahit: D/K 10/11.

Mücrim: D/K-Nt. 1/17, D/K-Nt. 1/21, D/K-Nt. 1/22, D/K-Nt 2/9, D/K. 4/4, D/K. 4/10, D/K 13/7, D/Mr 8/I, D/Mr 19/III, D/Mh 17/VI, D/G 51/2, Dç/K-Nt 1/5, Dç/K-Nt 2/3, Dç/K-Nt 4/6, Dç/K 5/4, Dç/G 26/5, M/111, M/933.

Müflis: D/G 51/5.

Mükerrem: Dç/Mr 3/II.

Mümin: D/K 10/6, D/Mh 8/V, D/Mh 12/ V, D/Msd 1/III, D/Msd 6/II, D/Ds 1/XV, D/Ds 2/VII, M/567, M/575.

Münkir: D/K 10/6, D/K 15/20, D/G 33/7, D/G 73/4, D/Ds 2/VII, D/Mh 12/ V.

Mürüt: D/Mh 12/V, D/Mh 22/IV, D/Mh 43/V, D/Msd 4/I, D/Msd 4/II, /Msd 5/I, D/G 4/1, D/G 22/1, D/G 41/1, D/G 53/2, D/Np 1/22, M/644.

Mürşit: D/K. 1/17, D/K. 2/19, D/K. 7/12, D/K 20/14, D/K 21/18, D/Mh 4/IV, D/Mh 24/VIII, D/T 2/2, D/G 41/6, D/G 67/4, D/Np 1/13, D/Np 3/2, M/508, M/546, M/642, M/928.

Müslüman: D/K-Nt4/2, D/K 16/8, D/K 22/5, D/Mh 4/III, D/G 52/9.

Müznib: D/K-Nt. 1/13, D/K-Nt. 1/22, D/K. 4/4, D/K. 4/10, D/K 13/2, D/K 13/7, D/Mr 8/I, D/Mr 8/V, D/Mh 17/VI, D/Msd 6/II, D/G 51/2, D/Np 3/3.

N

Nadan: D/Msd 2/IX, Dç/G 8/3, Dç/G 8/6, Dç/G 18/4, Dç/G 18/5, Dç/G 18/6, Dç/G 19/2, Dç/G 37/5, M/369, M/870.

Naki: D/K 8/8, D/K 11/8, D/K 18/1-7, D/Mh 40/IV, D/G 24/9, M/99.

Natüvan: D/Mr-Nt. 6/2, D/Mr 14/V, D/Mr 19/III, D/Mh 18/I, Dç/K-Nt 3/6, Dç/G 19/2, Dç/G 19/5, Dç/G 26/4, Dç/G 26/5, Dç/G 30/3, M/344, M/385, M/497, M/746, M/800, M/809, M/921.

Nebi: D/K-Nt. 1/5, D/K-Nt. 1/8, D/K 20/12, D/K 21/3, D/K 23/7, D/K 24/1, D/Mh 15/II, D/Mh 16/IV, D/Mh 19/VI, D/Mh 20/IX, D/G 14/10, M/164.

Nemrut: D/Ds 1/XIV, D/G 39/2, D/G 57/17, D/Ds 1/XIV.

Neriman: D/K 15/17, Dç/G 23/3.

Nesara: D/K 23/5, D/Msd 2/IX, D/G 27/4, D/G 24/4.

Nesimi: M/582.

Nigar: D/Ds 1/IX, D/Ds 1/X, M/276, M/267, M/400, M/627, M/702, M/727, M/749, M/770.

Nuh: D/K-Nt. 1/4, D/G 57/13, D/Np 1/13, Dç/G 1/5.

O

Osman: D/K 11/6, D/Mh 8/I, D/Mh 9/VI, D/Mh 18/III, D/Mh 21/I, D/Mh 21/II, D/G 61/6, Dç/K 2/1-5, M/58.

Ö

Ömer: D/K 10/1-14, D/K 11/6, D/Mh 9/VI, D/Mh 18/III, D/Mh 21/I, D/G 61/6, Dç/K 1/1-5, M/56.

P

Padişah: D/K-Nt. 2/4, D/K-Nt 2/7, D/K-Nt 2/9, D/K 19/2, D/Mr 8/IV, D/Mr 9/I, D/Mr 9/IV, D/Mr 20/III, D/Mr 23/III, D/Mh 15/II, D/Mh 35/I, D/Mh 36/I-IV, D/Mh 41/I, D/Mh 41/II, D/G 1/5, D/G 22/3, D/G 23/5, D/Np 2/2, Dç/K-Nt 3/4, Dç/K 6/7, Dç/G 18/3, Dç/G 43/4, Dç/Np 1/3, Dç/Np 1/9, M/29, M/172, M/358, M/440, M/450, M/460, M/464, M/467, M/468, M/472, M/474, M/612, M/722, M/845, M/860, M/936.

Pasban: D/Np 1/25.

Pehlevan: D/Mr 17/IV, D/Mh 24/IX, D/Mh 39/VIII, D/G 40/3, Dç/G 20/3, Dç/G 22/1, M/231, M/530.

Pelid: D/K 24/8, D/K 24/9, D/K 24/24, D/K 25/10, D/K 25/23, D/Msd 2/IX, M/86.

Peri: D/K 1/7, D/K 2/10, D/K 24/9, D/G 49/2, M/675, M/702, M/727, M/754.

Pir: D/K 15/15, D/K 17/8, D/K 24/21, D/Mh 12/IV, D/Mh 18/IV, D/Mh 18/VI, D/Mh 24/V, D/Mh 28/I, D/Mh 43/V, D/Msd 3/I, D/Msd 3/III, D/Msd 3/V, D/T 2/5, D/G 17/6, D/G 18/2, D/G 18/4, D/G 19/5, D/G 55/11, D/G 57/25, D/G 66/7, D/G 70/4, D/G 71/2, D/G 71/8, D/Kş 2/I, D/Kş 2/I-IV, Dç/Np 1/6, M/94, M/497, M/655, M/791.

Pişva: D/Mh 38/V, D/T 2/2, D/G 72/1.

Putperest: Dç/G 16/3.

R

Rakip: Dç/G 23/6, Dç/G 23/7, Dç/G 25/2.

Resul: D/K. 1/3, D/K. 2/3, D/K 5/3, D/K 10/9, D/K 24/12, D/K 24/30, D/Mh 8/III, D/Mh 9/I-VII, D/Mh 11/II, D/Mh 11/IV, D/Mh 15/I, D/Mh 18/V, D/Mh 22/V, D/Mh 27/I-IV, D/Mh 33/V, D/Msd 1/IV, D/G 10/3, M/60, M/124.

Resuli Ekrem: D/Mh 7/II.

Resulullah: D/K-Nt. 4/1-7, D/K-Nt. 5/1-7, D/K. 5/3, D/K. 5/5, D/K 5/5,

D/K 8/10, D/K 13/1-7, D/Mr 8/I-V,
D/Mh 17/VII, D/Mh 23/II, D/Mh
23/IV, D/T 2/4, D/G 2/5, D/G 2/6,
D/G 24/1, D/G 24/12, D/Np 5/1,
D/Nşb 3/I, Dç/K-Nt 4/1-7, Dç/K 5/1-6.

Resuli Kibriya: D/K-Nt. 3/1-6, D/Mh
27/II, D/Mh 27/III, D/G 2/5.

Rint: D/K 7/16, D/K 20/3, D/G 30/4.

Rüstem: M/231.

S

Saki: D/K 7/16, D/K 19/6, D/Mr 11/I,
D/Mr 17/I, D/Mh 16/III, D/Mh
24/XII, D/Mh 33/III, D/Mh 34/III,
D/Kş 1/II, Dç/G 8/6, Dç/G 35/2,
D/Mh 16/III, D/Mh 34/III, D/Mh
39/XI, D/Mh 40/XI, D/G 14/2, D/G
36/1, D/G 44/9, D/G 53/3, D/G
78/6, Dç/G 8/6, Dç/G 35/2, Dç/G
35/5, M/64, M/64.

Salik: D/K-Nt. 1/17, D/K. 1/17, *D/K-
Nt 1/19*, D/K. 2/19, D/K 7/12, D/K
14/3, D/K 14/8, D/K 15/16, D/Mh
7/V, D/Mh 8/VII, D/Mh 23/V,
D/Mh 24/VIII, D/Mh 28/II, D/Mh
32/I, D/Msd 2/VIII, D/Msd 3/III,
D/Msd 6/III, D/Msd 6/IV, D/Msd
6/V, D/G 3/2, D/G 19/2, D/Np 1/16,
D/Np 1/24, D/Np 3/3, D/Np 3/4,
D/Np 3/5, D/Np 3/8, Dç/G 20/1,
M/425, M/429, M/916.

Sam: M/307, M/323.

Sekran: D/G 36/2.

Selman: D/Mh 20/I.

Serseri: D/Mh 35/VI, D/Mh 41/II,
D/G 55/6, M/156, M/243, M/525.

Server: D/K 24/7.

Sevgili: M/295, D/Mh 8/VI.

Seyyah: D/G 23/2, D/Ds 2/XI.

Siddik: D/Mh 9/II, D/Mh 21/II, Dç/K
3/1, Dç/K 3/3.

Sikender: D/K. 2/8, Dç/K 6/5.

Sufi: D/G 41/4, D/G 41/5, D/G 59/3,
Dç/G 28/6, Dç/G 28/7, M/149.

Sulaha: D/K-Nt. 1/8.

Sultan: D/K-Nt 1/2, D/K-Nt 2/5, D/K-
Nt. 4/5, D/K-Nt. 5/2, D/K-Nt. 5/5,
D/K-Nt. 5/7, D/K 2/14, D/K. 4/8, D/K
6/8, D/K 8/7, D/K 10/6, D/K 10/8,
D/K 11/11, D/K 13/1, D/K 13/7, D/K
15/3, D/K 17/5, D/K 21/19, D/K
25/11, D/Mr 7/I-IV, D/Mr 9/I, D/Mr
13/III, D/Mr 14/II, D/Mr 19/I-V,
D/Mh 4/III, D/Mh 7/VI, D/Mh 8/III,
D/Mh 9/II, D/Mh 9/III, D/Mh 9/V,
D/Mh 17/V, D/Mh 17/VII, D/Mh
19/II, D/Mh 20/I, D/Mh 20/II, D/Mh
21/III, D/Mh 23/IV, D/Mh 24/II,
D/Mh 24/V, D/Mh 33/V, D/Mh 38/I,
D/Mh 39/II, D/Mh 39/VIII, D/Mh
40/VI, D/Msd 1/III, D/Msd 1/VII,
D/Msd 2/III, D/Msd 3/I, D/Msd 3/III,
D/G 24/8, D/G 25/5, D/G 35/1, D/G
42/1, D/G 43/1, D/G 43/2, D/G 44/10,

D/G 49/1, D/G 49/6, D/G 50/9, D/G 51/5, D/G 62/4, D/Np 5/1, Dç/Mr 3/IV, Dç/G 7/4, Dç/G 16/6, Dç/G 19/5, Dç/G 21/5, Dç/G 25/3, Dç/G 34/2, Dç/Np 2/5, Dç/Np 2/7, M/79, M/203, M/213, M/220, M/274, M/431, M/470, M/503, M/583, M/607, M/696, M/720, M/853, M/854, M/863, M/890, M/931.

Sultan Hamid Han: M/801.

Süleyman: D/K 15/5, D/G 57/15, D/N 1/1, M/164.

Süreyya: Dç/Kş 1/II.

Süvar: M/216, M/312.

Ş

Şafi: D/K. 3/3.

Şah: D/K-Nt 1/7, D/K. 8/4, D/K. 8/5, D/K 11/4, D/K 21/6, D/K 22/6, D/K 24/4, D/K 24/30, D/Mr 23/III, D/Mh 8/II, D/Mh 9/VII, D/Mh 11/III, D/Mh 11/IV, D/Mh 15/I-V, D/Mh 23/III, D/Mh 25/VI, D/Mh 27/I, D/Mh 27/III, D/Msd 1/VIII, D/G 3/2, D/G 6/2, D/G 7/3, D/G 24/4, D/51 G/1, D/G 52/9, D/G 70/5, D/G 77/6, D/Nşb 3/II, Dç/K 6/3, Dç/Mr 1/III, Dç/Mr 3/V, Dç/G 1/1, Dç/G 12/1, Dç/G 16/1, Dç/G 16/6, Dç/Np 1/1, Dç/Np 1/11, M/28, M/66, M/102, M/125, M/259, M/437, M/439, M/440, M/444, M/454, M/456, M/461,

M/473, M/477, M/478, M/598, M/616, M/622, M/648, M/841.

Şahişüheda: D/K. 2/9.

Şakir: M/471.

Şeddad: D/N 1/1, D/Ds 1/XV.

Şeyda: D/Mr 1/III, D/Mr 16/I, D/Msd 1/VI, D/G 37/4, D/G 76/7, Dç/Mr 3/I, Dç/G 4/1, Dç/G 6/3, Dç/G 7/5, Dç/G 15/3, Dç/G 18/4, Dç/G 18/6, Dç/G 19/2, Dç/G 26/2, Dç/G 31/3, Dç/G 34/1, Dç/G 34/2, Dç/G 36/2.

Şeyh Beha: D/K 16/12, D/Msd 3/I, D/Msd 3/V.

Şeyh Mustafa: D/T 1/5.

Şeyh Yahya: D/K 16/13, D/Msd 3/IV.

Şit: D/K-Nt. 1/4, D/G 57/12.

T

Tabip: D/K 12/5, D/K 13/2, D/K 17/5, D/G 1/7, D/G 42/1, D/G 51/4, D/G 66/2, M/648, M/721.

Taki: D/K 8/7, D/K 11/7, D/K 17/1-8, D/Mh 40/IV, D/G 24/8, M/99.

U

Ulema:D

/Mh 5/IV

Uşşak: D/K 8/10, D/K 14/8, D/K 20/5, D/K 20/6, D/K 20/9, D/Mh 6/I-IV, D/Mh 12/V, D/Mh 30/III, D/Mh/ 32/I, D/Mh 38/IV, D/Mh 38/V, D/Msd 2/V,

D/Msd 3/IV, D/Msd 6/V, D/T 2/2, D/G 2/2, D/G 8/5, D/G 12/5, D/G 14/3, D/G 14/7, D/G 24/12, D/G 30/1, D/G 32/3, D/G 32/5, D/G 36/2, D/G 36/3, D/G 36/6, D/G 40/6, D/G 41/3, D/G 45/5, D/G 49/3, D/G 76/2, D/G 76/4, D/G 78/5, D/G 79/3, D/Kş 1/III, D/Np 3/9, M/98, M/122, M/173, M/206, M/207, M/560, M/587, M/674, M/676, M/678, M/680, M/741, M/799, M/838, M/892, M/793, M/922.

Ü

Üftade: Dç/G 16/1,

Ümmet: Dç/K-Nt 3/3, M/27, D/K-Nt 2/5.

Üstat: D/G 4/2, D/G 66/4.

V

Valih: D/G 43/5.

Veli: D/K-Nt. 1/5, D/K-Nt. 5/3, D/K. 4/2, D/K. 4/9, D/K. 5/5, D/K. 5/4, D/K 5/5, D/K 6/4, D/K 10/4, D/K 14/1, D/K 14/5, D/K 16/11, D/K 18/3, D/K 18/4, D/K 18/5, D/K 20/14, D/K 20/15, D/Mr 2/I, D/Mr 20/II, D/Mr 23/II, D/Mh 1/I-IV, D/Mh 8/I, D/Mh 8/VII, D/Mh 9/VI, D/Mh 10/II, D/Mh 10/VI, D/Mh 11/IV, D/Mh 18/VIII, D/Mh 19/I, D/Mh 20/IX, D/Mh 25/IV,

D/Mh 27/II, D/Mh 29/I, D/Mh 32/I-IV, D/Mh 33/II, D/Mh 35/IV,

D/Mh 37/II, D/Mh 39/IX, D/Mh 40/III, D/Mh 42/II, D/Msd 1/IV, D/Msd 1/V, D/Msd 3/II, D/Msd 6/I, D/G 5/2, D/G 20/9, D/G 23/2, D/G 31/6, D/G 61/8, D/G 63/4, D/G 71/11, D/Np 1/15, D/Np 1/22, D/Np 1/30, D/Np 1/31, D/Np 3/4, Dç/G 9/6, Dç/G 19/1, Dç/G 21/3, Dç/G 21/5, Dç/G 28/5, Dç/G 34/2, Dç/G 40/2, M/116, M/645.

Veysel Kareni: D/G 57/23.

Y

Yakup: D/G 52/6.

Yar: D/K 21/16, D/Mr 3/I-V, D/Mr 16/III, D/Mr 18/V, D/Mh 18/IV, D/Mh 6/I, D/Mh 7/III, D/Mh 21/IV, D/Mh 29/I, D/Mh 40/I, D/Mh 40/III, D/Mh 40/IV, D/Mh 40/V, D/Mh 40/VI, /Msd 5/I, D/G 5/3, D/G 12/2, D/G 26/1, D/G 26/3, D/G 37/2, D/G 37/6, D/G 39/3, D/G 44/7, D/G 49/5, D/G 55/4, D/G 55/15, D/G 57/8, D/G 63/4, D/G 65/2, D/G 66/2, D/G 70/3, D/G 71/1, D/G 73/1, D/G 73/2, D/G 74/3, D/G 74/4, D/G 74/5, D/G 79/2, Dç/K 1/1, Dç/Mr 2/III, Dç/G 3/5, Dç/G 6/5, Dç/G 7/2, Dç/G 7/4, Dç/G 14/2, Dç/G 30/4, Dç/G 30/5, Dç/G 31/3, Dç/G 40/2, Dç/Kş 1/III, M/44, M/49, M/55, M/59,

M/155, M/200, M/265, M/267, M/269,
M/294, M/400, M/590, M/623, M/655,
M/660, M/710, M/729, M/737, M/827,
M/830, M/930.

Yaran: D/G 44/7, M/343, M/396,
Dç/G 3/5.

Yarigar: M/51, M/59.

Yecuc: D/G 57/16.

Yehud: D/K 23/5, D/Msd 2/IX, D/G
28/4.

Yezit: D/K. 2/12, D/K. 4/8, D/K 23/4,
D/K 24/8, D/K 24/17, D/K 24/21, D/K
24/22, D/K 25/12, D/Msd 2/IX, D/G
28/6, D/G 34/5, Dç/Np 3/8, M/73,
M/84, M/72, M/86.

Yoldaş: D/G 72/6.

Yunus: Dç/G 1/6.

Yusuf: Dç/K 6/7, M/192, M/251,
M/261, M/681, M/714, M/839.

Yusufikenan: D/G 52/6, M/470,
M/607.

Z

Zahit: D/K. 8/1, D/Mr 12/I, D/Mh 2/I-
V, D/Mh 5/V, D/Mh 10/V, D/Mh
18/IV, D/Mh 22/VI, D/Mh 43/V,

D/Msd 4/I, D/Msd 5/I, D/G 1/3,
D/G 2/3, D/G 6/3, D/G 7/2, D/G
8/5, D/G 14/3, D/G 14/11, D/G
19/5, D/G 20/4, D/G 20/6, D/G
22/4, D/G 23/4, D/G 24/1, D/G
24/4, D/G 31/1, D/G 35/3, D/G
37/2, D/G 40/6, D/G 45/5, D/G
46/9, D/G 47/4, D/G 50/6, D/G
54/3, D/G 56/1, D/G 61/1, D/G
63/5, D/G 67/3, D/G 78/1, D/Ds
1/XIII, D/Ds 2/VII, Dç/K 1/4, Dç/K
3/2, Dç/G 15/1, Dç/G 35/2, Dç/G
37/1, Dç/G 37/2, M/198, M/795.

Zakir: Dç/G 39/3, D/Mh 5/V.

Zalim: D/G 28/2, Dç/G 7/2.

Zebun: M/42, M/334, M/735.

Zehra: D/K. 1/3, D/K. 5/2, D/K 7/18,
D/K 15/20, D/K 22/6, D/Mh 16/I,
D/Mh 34/I, M/80.

Zeliha: M/193.

Zenan: M/176, M/219, M/674.

Zeynel Abidin: D/K. 8/4, D/K 11/3,
D/Mh 34/I-VI, D/Mh 35/I-VI, D/Mh
40/II, D/G 24/4, M/89.

Zinureyn: Dç/K 2/1, M/58.

Zülayha: M/251, M/261, M/676,
M/714.

ÇALIŞMADA YER ALAN TİPLER LİSTESİ

1) Aciz (Kemter, Muztar, Müflis, Natüvan, Zebun)	28) Valih
2) Aşık	29) Zebun (Bkz. Aciz)
3) Aşüfte	30) Sevgili] (Aşina, Bigane, Canan, Dilber, Dildar, Dost, Habib, Mahbub, Maşuk, Mekdur, Nigar, Peri, Yar)
4) Avare	31) Aşina
5) Bende (Bkz. Esir)	32) Bigane
6) Bimar (Mariz)	33) Canan
7) Çaker (Bkz. Esir)	34) Dilber
8) Deli (Bkz. Mecnun)	35) Dildar
9) Derdmend	36) Dost
10) Divane (Bkz. Mecnun)	37) Habip
11) Esir (Bende, Çaker, Gulam, Kul)	38) Mahbub
12) Fakir (Geda)	39) Maşuk
13) Geda (Bkz. Fakir)	40) Nigar
14) Gulam (Bkz. Esir)	41) Peri
15) Kemter (Bkz. Aciz)	42) Yar
16) Kul (Bkz. Esir)	43) Rakip
17) Mariz (Bkz. Bimar)	44) Adu(vv)/ Aduvvüllah
18) Mecnun (Deli, Divane, Şeyda)	45) Ağyar / Gayr
19) Meczup	46) Deccal
20) Meftun	47) Derban
21) Muztar (Bkz. Aciz)	48) İfrit
22) Mübtela	49) Kafir /Küffar
23) Müflis (Bkz. Aciz)	50) Rint
24) Natüvan (Bkz. Aciz)	51) Harabati (Ehli Harabat)
25) Şeyda (Bkz. Mecnun)	52) Mest / Mestane
26) Uşşak (Bkz. Aşık)	53) Zahit
27) Üftade	54) Abit

- 55) Hacı
56) Sufi
57) Ferhat
58) Kays (Bkz. Mecnun)
59) Leyla
60) Mecnun (Kays)
61) Cariyye
62) Casus
63) Cellat
64) Katip
65) Leşker
66) Meddah
67) Mellah
68) Pasban
69) Pehlevan
70) Süvar
71) Tabip
72) Süreyya
73) Abdal
74) Agah (Bkz. Arif)
75) Alim (Dana)
76) Asdika
77) Arif (Agah)
78) Aziz
79) Cehud
80) Dana (Bkz. Alim)
81) Derviş (Bkz. [Eren])
82) Ekmel
83) Enbiya
84) Eren] (Evliya, Derviş, Veli,
Veliyullah)
85) Etkiya
86) Evliya (Bkz. Eren)
87) Fasık
88) Günehkar
89) Hakan (Bkz. Padişah)
90) Hünkar (Bkz. Padişah)
91) İmam
92) Kafir (Küffar)
93) Kamil/Kemal
94) Küffar (Bkz. Kafir)
95) Mücahit
96) Mücrim
97) Mümin
98) Münkir
99) Mürit
100) Mürşit
101) Müselman
102) Müznib / Müznibin
103) Padişah / Hakan /
Hünkar / Sultan / Şah
104) Pir / Piran
105) Pişva
106) Putperest
107) Salik
108) Sultan (Bkz. Padişah)
109) Şah (Bkz. Padişah)
110) Şakir
111) Üstad
112) Veli (Bkz. [Eren])
113) Zakir
114) Ahmak
115) Akil
116) Ayyaş (Sekran)

117)	Bay	148)	Ehli Gaza
118)	Cahil/Nadan	149)	Ehli Hakk
119)	Düşman	150)	Ehli Hal
120)	Fahişe	151)	Ehli Harabat (Bkz.
121)	Gaddar (Bkz. Zalim)		Harabati)
122)	Gafil	152)	Ehli Hüner
123)	Garip	153)	Ehli İsyân
124)	Katil	154)	Ehli Kemal
125)	Mekkar	155)	Ehli Küfr
126)	Mihman	156)	Ehli Mana
127)	Nadan/ Cahil	157)	Ehli Sanem
128)	Pelid	158)	Ehli Sıdk
129)	Saki	159)	Ehli Süluk
130)	Sekran (Bkz. Ayyaş)	160)	Ehli Şefik
131)	Serseri	161)	Ehli Şirk
132)	Server	162)	Ehli Tarikat/Ehli Tarik
133)	Seyyah	163)	Ehli Tuğyan
134)	Yaran	164)	Ehli Vefa
135)	Yoldaş	165)	Ehlullah
136)	Zalim (Gaddar)	166)	Erbap
137)	Zenan	167)	Erbabı Fen
138)	Aliaba/Ehlibeyt	168)	Erbabı İstihkak
139)	Ashab	169)	Erbabı Refik
140)	Bayrami	170)	Erbabı Zevk
141)	Ehil	171)	Hariciler
142)	Ehli Aşk	172)	Kıbtıyyan
143)	Ehlibeyt/Aliaba	173)	Melamiyye
144)	Ehli Cürm	174)	Nesara
145)	Ehli Derd	175)	Ümmet
146)	Ehli Dil	176)	Yecuc
147)	Ehli Din	177)	Yehud

ÇALIŞMADA YER ALAN KİŞİLİKLER LİSTESİ

1. Adem 2. Ahmed (Bkz. Muhammed) 3. Ahmedimuhtar (Bkz. Muhammed) 4. Ahmed (Bkz. Muhammed) 5. Ak Şemseddin 6. Ali (Aliyyülmürteza / Ebütürab / Fahrialem / Haydar / Haydarikerrar / Haydariyezdani / Murtaza) 7. Ali Musi Rıza [Ali er-Rıza] 8. Aliyyülmürteza (Bkz. Ali) 9. Askeri [Hasan el-Askeri] 10. Atik (Bkz. Ebubekir) 11. Behaeddin [Şeyh Beha Behaeddin] 12. Bu Bekr (Bkz. Ebubekir) 13. Cafer Sadık 14. Cemaleddinzade 15. Dara 16. Ebu Bekir (Atik, Bu Bekir, Sıddik, Yarigar) 17. Ebütürab (Bkz. Ali) 18. Emirülmüminin (Bkz. Muhammed, Ömer, Ali) 19. Fahrialem (Bkz. Ali, Muhammed) 20. Fahrıcıhan (Bkz. Muhammed) 21. Fahrıhabib (Bkz. Muhammed)	22. Fahrıkainat (Bkz. Muhammed) 23. Faruk (Bkz. Ömer) 24. Fatıma (Zehra) 25. Feridun 26. Firavun 27. Fisagur 28. Habibiekrem (Bkz. Muhammed) 29. Habibimücteba (Bkz. Muhammed) 30. Hacı Bayram Veli 31. Halil (Bkz. İbrahim) 32. Hallac Mansur 33. Hasan 34. Havva 35. Hayati 36. Haydar (Bkz. Ali) 37. Haydarikerrar (Bkz. Ali) 38. Haydariyezdani (Bkz. Ali) 39. Hızır 40. Himmet Efendi 41. Hüseyin (Şahı şehid, Şahıkerbela) 42. İbni Mülcem 43. İbrahim (Halil) 44. İlyas 45. İmam Ebu Hanife [İmamazam] 46. İmam Hanbel [Ahmed bin Hanbel] 47. İmam Malik [Malik bin Enes]

48. İmam Şafi [Muhammed b. İdris Şafî]
 49. İsa (Mesih)
 50. İskender (Sikender)
 51. Kahraman
 52. Kazım [Musa el Kazım]
 53. Kelim (Bkz. Musa)
 54. Lokman
 55. Mahmud (Bkz. Muhammed)
 56. Mehdi [Muhammed b. Hasan el Mehdi / Mehdi el Muntazar]
 57. Meryem
 58. Mesih (Bkz. İsa)
 59. Muhammed (Ahmet, Ahmedümahmut, Habibiekrem, Habibimücteba, Fahrialem, Fahiricihan, Fahrihabib, Fahirikainat, Mahmut, Mustafa, Mücteba, Mükerrerem, Ulema)
 60. Muhammed Bakır
 61. Murtaza (Bkz. Ali)
 62. Musa (Kelim)
 63. Mustafa (Bkz. Muhammed)
 64. Mücteba (Bkz. Muhammed)
 65. Mükerrerem (Bkz. Muhammed)
 66. Naki [Ali el-Hadi]
 67. Nemrut
 68. Neriman
 69. Nesimi/Seyyid Nesimi
 70. Nuh
 71. Osman (Zinureyn)
 72. Ömer (Faruk)
 73. Resul (Bkz. Muhammed)
 74. Resulullah (Bkz. Muhammed)
 75. Rüstem
 76. Sam
 77. Selman [Selmân-ı Sâvecî]
 78. Siddik (Bkz. Ebu Bekir)
 79. Sikender (Bkz. İskender)
 80. Sultan Hamid Han
 81. Süleyman (Peygamber)
 82. Süleyman (Padişah)
 83. Şahikerbela (Bkz. Hüseyin)
 84. Şeddad
 85. Şeyh Mustafa
 86. Şeyh Yahya [Yahya Şirvani]
 87. Şit
 88. Taki [Muhammed Taki]
 89. Ulema (Bkz. Muhammed)
 90. Veysel Kareni
 91. Yakup
 92. Yarigar (Bkz. Ebu Bekir)
 93. Yezit
 94. Yunus
 95. Yusuf (Yusufikenan)
 96. Yusufikenan (Bkz. Yusuf)
 97. Zehra (Bkz. Fatıma)
 98. Zeliha (Bkz. Züleyha)
 99. Zeynel Abidin
 100. Zinureyn (Bkz. Osman)
 101. Zülayha (Zeliha)

ÇALIŞMADA YER ALAN TİP VE KİŞİLİKLERİN LİSTESİ

1) Abdal	23) Aşık
2) Abit	24) Aşına
3) Aciz (Kemter, Muztar, Müflis,
Natüvan, Zebun)	25) Aşüfte
4) Adem	26) Atik (Bkz. Ebubekir)
5) Adu(vv)/ Aduvvülla	27) Avare
6) Agah (Bkz. Arif)	28) Ayyaş (Sekran)
7) Ağyar / Gayr	29) Aziz
8) Ahmak	30) Bay
9) Ahmed (Bkz. Muhammed)	31) Bayrami
10) Ahmedimuhtar (Bkz.
Muhammed)	32) Behaeddin [Şeyh Beha
Behaeddin]
11) Ahmedümahmut (Bkz.
Muhammed)	33) Bende (Bkz. Esir)
12) Ak Şemseddin	34) Bigane
13) Akil	35) Bimar (Mariz)
14) Ali (Aliyyülmürteza /
Ebütürab / Fahrialem / Haydar
/ Haydarikerrar /
Haydariyezdani / Murtaza)	36) Bu Bekr (Bkz. Ebubekir)
15) Ali Musi Rıza [Ali er-Rıza]	37) Cafer Sadık
16) Aliaba/Ehlibeyt	38) Cahil/Nadan
17) Alim (Dana)	39) Canan
18) Aliyyülmürteza (Bkz. Ali)	40) Cariyye
19) Arif (Agah)	41) Casus
20) Asdika	42) Cehud
21) Ashab	43) Cellat
22) Askeri [Hasan el-Askeri]	44) Cemaleddinzade
	45) Çaker (Bkz. Esir)
	46) Dana (Bkz. Alim)
	47) Dara
	48) Deccal
	49) Deli (Bkz. Mecnun)
	50) Derban

- 51) Derdmend
- 52) Derviş (Bkz. [Eren])
- 53) Dilber
- 54) Dildar
- 55) Divane (Bkz. Mecnun)
- 56) Dost
- 57) Düşman
- 58) Ebu Bekir (Atik, Bu Bekir, Sıddik, Yarigar)
- 59) Ebütürab (Bkz. Ali)
- 60) Ehil
- 61) Ehli Aşk
- 62) Ehli Cürm
- 63) Ehli Derd
- 64) Ehli Dil
- 65) Ehli Din
- 66) Ehli Gaza
- 67) Ehli Hakk
- 68) Ehli Hal
- 69) Ehli Harabat (Bkz. Harabati)
- 70) Ehli Hüner
- 71) Ehli İsyân
- 72) Ehli Kemal
- 73) Ehli Küfr
- 74) Ehli Mana
- 75) Ehli Sanem
- 76) Ehli Sıdk
- 77) Ehli Süluk
- 78) Ehli Şefik
- 79) Ehli Şirk
- 80) Ehli Tarikat/Ehli Tarik
- 81) Ehli Tuğyan
- 82) Ehli Vefa
- 83) Ehlibeyt/Aliaba
- 84) Ehlullah
- 85) Ekmel
- 86) Emirülmüminin (Bkz. Muhammed, Ömer, Ali)
- 87) Enbiya
- 88) Erbabı Fen
- 89) Erbabı İstihkak
- 90) Erbabı Refik
- 91) Erbabı Zevk
- 92) Erbab
- 93) Eren] (Evliya, Derviş, Veli, Veliyullah)
- 94) Esir (Bende, Çaker, Gulam, Kul)
- 95) Etkiya
- 96) Evliya (Bkz. Eren)
- 97) Fahişe
- 98) Fahrialem (Bkz. Ali, Muhammed)
- 99) Fahricihan (Bkz. Muhammed)
- 100) Fahrihabib (Bkz. Muhammed)
- 101) Fahrikainat (Bkz. Muhammed)
- 102) Fakir (Geda)
- 103) Faruk (Bkz. Ömer)
- 104) Fasık
- 105) Fatıma (Zehra)
- 106) Ferhat
- 107) Feridun

108)	Firavun	136)	İbrahim (Halil)
109)	Fisagur	137)	İfrit
110)	Gaddar (Bkz. Zalim)	138)	İlyas
111)	Gafil	139)	İmam
112)	Garip	140)	İmam Ebu Hanife
[İmamazam]
113)	Geda (Bkz. Fakir)	141)	İmam Hanbel [Ahmed
bin Hanbel]
114)	Gulam (Bkz. Esir)	142)	İmam Malik [Malik bin
Enes]
115)	Günehkar	143)	İmam Şafi [Muhammed
b. İdris Şafi]
116)	Habibiekrem (Bkz.
Muhammed)	144)	İsa (Mesih)
117)	Habibimücteba (Bkz.
Muhammed)	145)	İskender (Sikender)
118)	Habip	146)	Kafir (Küffar)
119)	Hace	147)	Kafir /Küffar
120)	Hacı Bayram Veli	148)	Kahraman
121)	Hakan (Bkz. Padişah)	149)	Kamil/Kemal
122)	Halil (Bkz. İbrahim)	150)	Katil
123)	Hallac Mansur	151)	Katip
124)	Harabati (Ehli Harabat)	152)	Kays (Bkz. Mecnun)
125)	Hariciler	153)	Kazım [Musa el Kazım]
126)	Hasan	154)	Kelim (Bkz. Musa)
127)	Havva	155)	Kemter (Bkz. Aciz)
128)	Hayati	156)	Kıbtıyyan
129)	Haydar (Bkz. Ali)	157)	Kul (Bkz. Esir)
130)	Haydarikerrar (Bkz.
Ali)	158)	Küffar (Bkz. Kafir)
131)	Hızır	159)	Leşker
132)	Himmet Efendi	160)	Leyla
133)	Hünkar (Bkz. Padişah)	161)	Lokman
134)	Hüseyin (Şahışehid,
Şahıkerbela)	162)	Mahub
135)	İbni Mülcem		

- 163) Mahmud (Bkz. Muhammed)
- 164) Mariz (Bkz. Bimar)
- 165) Maşuk
- 166) Mecnun (Deli, Divane, Şeyda)
- 167) Mecnun (Kays)
- 168) Meczip
- 169) Meddah
- 170) Meftun
- 171) Mehdi [Muhammed b. Hasan el Mehdi / Mehdi el Muntazar]
- 172) Mekkar
- 173) Melamiyye
- 174) Mellah
- 175) Meryem
- 176) Mesih (Bkz. İsa)
- 177) Mest / Mestane
- 178) Mihman
- 179) Muhammed (Ahmet, Ahmedümahmut, Habibiekrem, Habibimücteba, Fahrialem, Fahiricihan, Fahirihabib, Fahirikainat, Mahmut, Mustafa, Mücteba, Mükerrerem, Ulema)
- 180) Muhammed Bakır
- 181) Murtaza (Bkz. Ali)
- 182) Musa (Kelim)
- 183) Mustafa (Bkz. Muhammed)
- 184) Muztar (Bkz. Aciz)
- 185) Mübtela
- 186) Mücahit
- 187) Mücrim
- 188) Mücteba (Bkz. Muhammed)
- 189) Müflis (Bkz. Aciz)
- 190) Mükerrerem (Bkz. Muhammed)
- 191) Mümin
- 192) Münkir
- 193) Mürit
- 194) Mürşit
- 195) Müselman
- 196) Müznib / Müznibin
- 197) Nadan/ Cahil
- 198) Naki [Ali el-Hadi]
- 199) Natüvan (Bkz. Aciz)
- 200) Nemrut
- 201) Neriman
- 202) Nesara
- 203) Nesimi/Seyyid Nesimi
- 204) Nigar
- 205) Nuh
- 206) Osman (Zinureyn)
- 207) Ömer (Faruk)
- 208) Padişah / Hakan / Hünkar / Sultan / Şah
- 209) Pasban
- 210) Pehlevan
- 211) Pelid
- 212) Peri

- 213) Pir / Piran
- 214) Pişva
- 215) Putperest
- 216) Rakip
- 217) Resul (Bkz. Muhammed)
- 218) Resulullah (Bkz. Muhammed)
- 219) Rint
- 220) Rüstem
- 221) Saki
- 222) Salik
- 223) Sam
- 224) Sekran (Bkz. Ayyaş)
- 225) Selman [Selmân-ı Sâvecî]
- 226) Serseri
- 227) Server
- 228) Sevgili] (Aşina, Bigane, Canan, Dilber, Dildar, Dost, Habib, Mahbub, Maşuk, Mekdur, Nigar, Peri, Yar)
- 229) Seyyah
- 230) Sıddik (Bkz. Ebu Bekir)
- 231) Sikender (Bkz. İskender)
- 232) Sufi
- 233) Sultan (Bkz. Padişah)
- 234) Sultan Hamid Han
- 235) Süleyman
- 236) Süleyman
- 237) Süreyya
- 238) Süvar
- 239) Şah (Bkz. Padişah)
- 240) Şahikerbela (Bkz. Hüseyin)
- 241) Şakir
- 242) Şeddad
- 243) Şeyda (Bkz. Mecnun)
- 244) Şeyh Mustafa
- 245) Şeyh Yahya [Yahya Şirvani]
- 246) Şit
- 247) Tabip
- 248) Taki [Muhammed Taki]
- 249) Ulema (Bkz. Muhammed)
- 250) Uşşak (Bkz. Aşık)
- 251) Üftade
- 252) Ümmet
- 253) Üstad
- 254) Valih
- 255) Veli (Bkz. [Eren])
- 256) Veysel Kareni
- 257) Yakup
- 258) Yar
- 259) Yaran
- 260) Yarigar (Bkz. Ebu Bekir)
- 261) Yecuc
- 262) Yehud
- 263) Yezit
- 264) Yoldaş
- 265) Yunus

- 266) Yusuf (Yusufikenan)
267) Yusufikenan (Bkz.
Yusuf)
268) Zahit
269) Zakir
270) Zalim (Gaddar)
271) Zebun (Bkz. Aciz)
272) Zehra (Bkz. Fatıma)
273) Zeliha (Bkz. Züleyha)
274) Zenan
275) Zeynel Abidin
276) Zinureyn (Bkz. Osman)
277) Zülayha (Zeliha)